

Godina XXXIV/2015

Broj 2

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski,
Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet
u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka
i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

asopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

<i>Editor-in-chief</i>	• Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Editor</i>	• Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>International Editorial Consultants</i>	• Professor Derral Creatwood, University of Baltimore• Professor Marc Cools, University of Bruxelles• Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle• Professor Aida A. Hozic, University of Florida• Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Sience• Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
<i>Editorial Board</i>	• Professor Goran Ilić, University of Belgrade• Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade• Professor Goran Knežević, University of Belgrade• Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade• Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade• Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Secretary of the Editorial Board</i>	• Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Managing Editor</i>	• Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Computer Design</i>	• Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
godina XXXIV / broj 2 / 2015

S A D R Ž A J

Janko Međedović i Boban Petrović SOCIJALNI STAVOVI KAO MEDIJATOR ODNOSA IZMEĐU LIČNOSTI I MILITANTNO-EKSTREMISTIČKOG MENTALNOG SKLOPA	7
Marina Hughson KONTEKSTUALIZACIJA POLITIKA RODNE RAVNOPRAVNOSTI I LOKALNI RAZVOJ: PRIMER DOBRE PRAKSE U VOJVODINI	27
Hajdana Glomazić, Andrijana Mikić i Nikša Sviličić PRETHODNO KRIMINALNO PONAŠANJE KAO PREDIKTOR TEŠKIH KRIVIČNIH DELA	49
Branislava Knežić i Marija Stojanović ODNOS RECIDIVISTA PREMA OBRAZOVANJU U KPZ	63
Vladan Joldžić ZNAČAJ RAZVOJNOG PUTA OD IDEJA PREKO IDEALA DO PRINCIPA I NORMI	79
Olivera Pavićević KULTURNA DIMENZIJA KONCEPTA OTPORNOSTI	91
Milica Kolaković-Bojović DOSTAVLJANJE PISMENA U KRIVIČNOM POSTUPKU REPUBLIKE SRBIJE: EFIKASNOST U RASCEPU IZMEĐU LEPIH ŽELJA I LOŠIH NAVIKA	113
Ana Batrićević UNIVERZALNA DEKLARACIJA O DOBROBITI ŽIVOTINJA – OD NACRTA DO REALNOSTI	123

Aleksandra Bulatović	
TERORIZAM KAO POLITIČKO-BEZBEDNOSNI PROBLEM	147
Goran Čimburović i Jasmina Igrački	
KARAKTERISTIKE SAUČESNIŠTVA U KRIVIČNOM DELU	165
Ana Bilinović i Milena Kojić	
IZAZOVI KULTURNE KRIMINOLOGIJE	183
Nikola Vujičić	
VIKTIMOGENE PREDISPOZICIJE I FAKTORI VIKTIMIZACIJE	
ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA	199

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2015 / Vol. XXXIV / 2 / 7-25

Originalni naučni rad
UDK: 159.923.072
323.28
343.95/.97

SOCIJALNI STAVOVI KAO MEDIJATOR ODNOSA IZMEĐU LIČNOSTI I MILITANTNO-EKSTREMISTIČKOG MENTALNOG SKLOPA¹

Janko Međedović*

Boban Petrović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Militantno-ekstremistički mentalni sklop (Militant Extremist Mind Set - MEMS) predstavlja obrazac mišljenja distinktivan za ideološke ekstremiste i teroriste. Međutim, prethodna istraživanja su pokazala da i pripadnici opšte populacije pokazuju karakteristike ovog mentalnog sklopa u određenoj meri. MEMS je operacionalizovan preko tri faktora: Apologije nasilja, Zlog sveta i Svetog cilja. Prethodni podaci pokazali su da faktori MEMSa povezani sa šizotipijom, psihopatijom i sadizmom. Takođe, MEMS korelira sa konzervativnim stavovima, osim Zlog sveta koji se delimično zasniva i na liberalnim uverenjima. Pošto se crte ličnosti formiraju rano u ontogenezi, dok se stavovi razvijaju u ranom odrasлом dobu, u ovom istraživanju je testirana hipoteza da stavovi predstavljaju medijator uticaja crta ličnosti na ekstremistički način mišljenja.

U istraživanju je učestvovao 541 ispitanik (72% ispitanika ženskog pola). Oni su popunili sledeće mere: 1) SD3 skalu koja ispituje psihopatiju, Makijavelizam i narcisoidnost; 2) SSIS, kratku skalu sadizma; 3) DELTA 10, upitnik za ispitivanje šizotipalnih doživljaja; 4) SDI-46, skalu za ispitivanje socijalnih stavova i 5) MEMS-24, upitnik koji meri tri faktora MEMSa. Rezultati su

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

* E-mail: bobanpetrovi@gmail.com

*Zbornik IKSI, 2/2015 – J. Međedović, B. Petrović
„Socijalni stavovi kao medijator odnosa između ličnosti i militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa”, (str. 7-25)*

potvrdili prethodne nalaze vezane za ličnost, stavove i MEMS. Sadizam je važan prediktor Apologije nasilja, Makijavelizam predviđa Zli svet dok šizotipija objašnjava Sveti cilj. Apologija nasilja je povezana sa stavovima koji karakterišu konzervativnu ideologiju, Zli svet se zasniva na povišenoj religioznosti ali i egalitarizmu, dok je Sveti cilj distiktivno vezan za religioznost. Testiran je i strukturalni model gde su crte ličnosti postavljene kao egzogene, stavovi kao medijatorske a faktori MEMSa kao endogene varijable. Model je na zadovoljavajući način opisivao empirijske podatke. Takođe, model je pokazao složeni obrazac veza između ispitivanih konstrukata: veze između Makijavelizma i militantnog ekstremizma nisu posredovane stavovima; nasuprot tome uticaj narcizma na MEMS je potpuno posredovan stavovima dok kod odnosa između ostale tri crte i MEMSa postoji delimična medijacija od strane stavova. Rezultati su omogućili detaljan opis ličnosnih i stavovskih karakteristika koje olakšavaju prihvatanje uverenja karakterističnih za militantne ekstremiste. Oni mogu pomoći istraživačima i praktičarima da detektuju i preveniraju razvoj mentalnog sklopa koji doprinosi nastanku ideoološki motivisanog nasilja.

KLJUČNE REČI: Militantno-ekstremistički mentalni sklop / mračne crte / šizotipija / socijalni stavovi / konzervativizam

UVOD

Mentalni sklop militantnih ekstremista. Ideološki motivisano nasilje predstavlja veoma destruktivan socijalni fenomen jer kao posledicu najčešće ima ljudske žrtve. Njegov najpoznatiji eksponent je terorizam koji se definiše kao bilo koja vrsta nasilja usmerena na civile sa ciljem da izazove strah i zastrašivanje (United Nations, 2004). Zbog tragičnih posledica koje ostaju iza terorističkih činova, ova vrsta ponašanja predstavlja važan predmet naučnog istraživanja, kako iz saznanjih tako i iz praktičnih razloga. Terorizam i bilo koja druga vrsta militantnog ekstremizma svakako predstavlja složen fenomen. Prethodna istraživanja su pokazala da u njegovoј etiologiji učestvuju i psihološki faktori (pregled se može naći u: Loza, 2007) što je otvorilo vrata istraživanju psiholoških dispozicija i procesa koji dovode do militantnog ekstremizma.

Jedan od problema pri ispitivanju psiholoških procesa vezanih za militantni ekstremizam je i to što nije bilo jasnog opisa kognitivnih, konativnih i afektivnih karakteristika koji je karakterističan za ekstremiste, ukoliko on uopšte postoji. Međutim, skorašnja istraživanja su nadomestila ovu prazninu u saznanju. Grupa autora je analizirala različit verbalni materijal koji su ostavljale iza sebe terorističke grupe širom sveta (tekstualne zapise, video materijal, preuzimanja odgovornosti, manifeste itd.). Analizom ovog materijala pokazano je da poruke terorističkih grupa imaju neke zajedničke teme a to su: neophodnost nekonvencionalnih i ekstremnih mera, oslobođanje odgovornosti za posledice počinjenog nasilja, upotreba vojne terminologije u civilnom diskursu, uverenje da je nečija socijalna grupa sprečena da ostvari svoje pravedne ciljeve, slavljenje prošlosti grupe, prisustvo utopijskih ideologija, katastrofiziranje, anticipacija božanske intervencije u korist grupe, rešenost da se svet očisti od zla, glorifikacija umiranja za viši cilj, rešenost da se ubija ili vodi ofanzivni rat, uverenje da su sva sredstva dozvoljena u službi postavljenog cilja, postavljanje osvete, netolerancije i ratobornosti kao vrlina, dehumanizacija protivnika, uverenje da je savremeni svet propao i zao i stav da su postojeće civilne vlade nelegitimne (Saucier, Akers, Shen-Miller, Knežević, & Stankov, 2009). Dalja istraživanja su pokazala da se ove teme, odnosno obrasci mišljenja mogu optimalno reprezentovati pomoću tri latentna faktora (Stankov, Saucier, & Knežević, 2010a): 1) Apologija nasilja (zagovaranje nasilja kao sredstva za ostvarivanje ciljeva), Zli svet (verovanje da je svet zlo i nepravedno mesto koje se kreće ka propasti) i Sveti cilj (verovanje u natprirodne sile pravdanje ekstremističkih činova pomoći njih). Ovaj set uverenja nazvan je Mentalni sklop militantnih ekstremista (Militant Extremist Mind Set - MEMS). Iako je on zasnovan na podacima dobijenim od terorističkih grupa, nalazi su pokazali da je ovaj mentalni sklop prisutan i u opštoj populaciji (Stankov, Higgins, Saucier, & Knežević, 2010), iako su određena uverenja poput Apologije nasilja u generalnoj populaciji manje izražena. Autori smatraju da je upravo Apologija nasilja ključni faktor u MEMSu, jer bez njegovog prisustva ostala dva ne moraju dovesti do bihevioralnog ispoljavanja nasilja.

Militantni ekstremizam i crte ličnosti. Jedan od pravaca u psihološkom istraživanju terorizma zasnivao se na pretpostavci da militantni ekstremisti poseduju neke specifične karakteristike ličnosti. Istraživači su pretpostavljali da su to pre svega psihopatološke karakteristike koje se ogledaju u psihopatskim i psihičnim simptomima (Silke, 2003). Međutim, empirijska istraživanja su pokazala da je ova hipoteza teško održiva: retko su kod članova terorističkih grupa pronađene psihopatološke karakteristike (Victoroff, 2005), štaviše neki autori tvrde da militantni ekstremisti moraju biti

psihološki funkcionalne osobe s obzirom na zadatke koje izvršavaju (Sageman, 2004). Ipak, ne mora nužno značiti da je prvobitna istraživačka hipoteza bila pogrešna ali je moguće da ona zahteva izvesnu reviziju: karakteristike ličnosti povezane sa militantnim ekstremizmom ne treba tražiti među kličničkim, već subkliničkim ispoljavanjima psihopatskih i psihotičnih crta. Ova hipoteza je i potvrđena kada su u pitanju tri faktora MEMSa merena u opštoj i osuđeničkoj populaciji: sadističke crte i psihopatski površni afektivitet su najbolji prediktori Apologije nasilja; manipulativne crte predviđaju Zli svet, dok je šizotipija (dispozicija ka psihotičnim doživljajima) važan prediktor Svetog cilja (Međedović, Petrović, Knežević, & Lazarević, 2015). U prethodnoj studiji kao prediktori MEMS faktora korišćene su i generalne crte ličnosti i pokazano je da šizotipija i "mračne" crte predstavljaju bolje prediktore mentalnog sklopa militantnih ekstremista u poređenju sa bazičnim crtama ličnosti.

Militantni ekstremizam i socijalni stavovi. Nema puno nalaza koji govore o stavovskim osnovama militantnog ekstremizma. Sve koncepcije ovog fenomena se slažu da je religiozna dimenzija kod njega dosta zastupljena. Ukoliko se religioznost koncipira kao socijalni stav, što se često čini, dobijaju se snažne povezanosti između religioznosti i ekstremističkih uverenja, a pogotovo Svetog cilja (Stankov et al., 2010a). Kao dispozicije za razvijanje ekstremističke ideologije navode se i autoritarnost i dogmatizam (Borum 2014). Oba ova nalaza sugerisu da bi konzervativni socijalni stavovi mogli da budu zajednička osnova za prihvatanje ekstremističkih uverenja. Jedno skorašnje istraživanje je to i potvrdilo: sva tri faktora MEMSa pozitivno koreliraju sa konzervativizmom dok je jedan manji deo varijanse Zlog sveta objašnjen liberalnim stavovima (Petrović & Međedović, 2015). Dakle, doživljaj da je svet zlo i nepravedno mesto u kom su ljudi obespravljeni može biti pojačan i kod osoba liberalnih stavova.

Ciljevi istraživanja. Empirijski nalazi o dispozicijama za razvijanje ekstremističkog načina mišljenja su još uvek veoma retki. I oni podaci koji postoje zahtevaju da budu replicirani. Zbog toga ovo istraživanje ima za cilj da potvrdi asocijacije između crta ličnosti, stavova i tri faktora mentalnog sklopa militantnih ekstremista. Prethodna studija (Međedović et al., 2015) pokazala je da su od mračnih crta psihopatija i sadizam povezani sa MEMSom. U ovoj studiji korišćen je obuhvatni model mračnih crta ličnosti, takozvana Mračna tetrada koju sačinjavaju psihopatija, Makijavelizam, narcizam i sadizam (Međedović & Petrović, 2015; Paulhus, 2014). Socijalni stavovi su takođe ispitivani pomoću jednog širokog modela. U pitanju su stavovi dobijeni pomoću leksičke hipoteze, odnosno derivirani iz prirodnog jezika pomoću termina koji se završavaju na izam (Saucier, 2013). Radi se o

pet stavskih dimenzija: Tradicionalno orijentisana religioznost, Subjektivna spiritualnost, Sebični interesi, Društveni racionalizam i Egalitarizam (averzija prema nejednakosti). Prvi faktor obuhvata deskriptore tradicionalnih, institucionalno organizovanih religija, drugi se odnosi na netradicionalne i individualno praktikovane oblike duhovnosti, a treći, nazvan Sebični interesi, obuhvata egoističke, sebične stavske orijentacije, ali i tendenciju ka favorizovanju socijalne hijerarhije i dominacije. Društveni racionalizam obuhvata indikatore liberalnog, humanističkog pogleda na svet institucionalizaciju demokratskog društvenog uređenja, a Egalitarizam zalaganje za socijalnu pravdu i jednakost među ljudima. Ranije dobijeni podaci iz naše sredine pokazali su da ovi stavovi dosledno predviđaju tendencije ka međugrupnom konfliktu, koje takođe predstavljaju dispoziciju ka ideološki motivisanom nasilju (Petrović & Međedović, 2011).

Dodatni cilj ovog istraživanja jeste pokušaj formiranja punog modela predikcije MEMSa koji u sebe inkorporira i ličnost i stavove. Podaci iz razvojne psihologije pokazuju da se crte ličnosti razvijaju rano u ontogenezi i pokazuju određenu stabilnost tokom ostalih faza razvoja (Caspi, 2000). Sa druge strane, socijalni stavovi se razvijaju u ranom odrasлом dobu (Fehr, Glätzle-Rützler, & Sutter, 2013; Neundorf, Smets, & García-Albacete, 2013), a izgleda da temperamentalni, ličnosni faktori imaju nezanemarljivog uticaja na njihovo formiranje (Fraley, Griffin, Belsky, & Roisman, 2012). Na osnovu ovih nalaza bi se mogla formirati hipoteza da stavovi predstavljaju medijator crta ličnosti pri njihovom delovanju na MEMS. Drugim rečima: Mračne crte i šizotipija olakšavaju razvoj određenih socijalnih stavova što zatim dovodi do povećane spremnosti da se prihvate ekstremistička uverenja. Predloženi model je i empirijski testiran u ovom istraživanju.

METOD

Uzorak. U studiji je učestvovao 541 ispitanik. Prosečna starost ispitanika je bila 24 godine ($SD=6.04$), sa 24% muških ispitanika. Prosečno obrazovanje je iznosilo 14 godina formalnog obrazovanja ($SD=3.29$). Skoro svi ispitanici (99%) su bili srpske nacionalnosti. Podaci su prikupljeni u okviru on-line studije. Ispitanicima je ponuđeno da dobiju povratnu informaciju u vezi njihovih odgovora na administriranim upitnicima, što je većina njih i prihvatile.

Mere. Za ispitivanje Makijavelizma ($AS=2.81$; $SD=.70$; $\alpha=.77$), psihopatije ($AS=1.98$; $SD=.65$; $\alpha=.75$) i narcizma ($AS=2.85$; $SD=.63$; $\alpha=.66$) korišćena je kratka skala Mračne trijade SD-3 (Jones & Paulhus, 2014). Sve tri crte su merene sa po 9 ajtema.

*Zbornik IKSI, 2/2015 – J. Međedović, B. Petrović
„Socijalni stavovi kao medijator odnosa između ličnosti i militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa”, (str. 7-25)*

Za ispitivanje sadizma korišćena je Kratka skala sadističkih impulsa - SSIS (O'Meara, Davies, & Hammond, 2011). Skala poseduje deset ajtema (AS=1.63; SD=.52; a=.79).

Šizotipalne karakteristike su operacionalizovane pomoću konstrukta Dezintegracije i merene pomoću skale DELTA 10 (Knežević, Opačić, Kutlešić, & Savić, 2005). Upotrebljena je kratka verzija ovog instrumenta od 10 ajtema (AS=2.28; SD=.65; a=.77).

Socijalni stavovi su ispitivani pomoću Upitnika na rečniku zasnovanih izama - SDI 46 (Saucier, 2013). Ovaj instrument predstavlja operacionalizaciju revidiranog Saucier-ovog modela "izama". Instrument se sastoji od 46 ajtema. Instrument je namenjen merenju 5 bazičnih dimenzija socijalnih stavova: Tradicionalno orijentisana religioznost (8 ajtema: AS=2.67; SD=.94; a=.85), Sebični interesi (9 ajtema: AS=2.30; SD=.63; a=.75), Društveni racionalizam (10 ajtema: AS=3.37; SD=.42; a=.52), Subjektivna spiritualnost (8 ajtema: AS=2.98; SD=.69; a=.71) i Egalitarizam (10 ajtema: AS=3.28; SD=.45; a=.51).

Mentalni sklop militantnih ekstremista je meren pomoću MEMS 24 upitnika. Skalu za ispitivanje Apologija nasilja čini 10 ajtema (AS=1.59; SD=0.59; a=.82), Zli svet je operacionalizovan preko 6 (AS=3.38; SD=0.81; a=.66) a sveti cilj preko 8 ajtema (AS=2.39; SD=0.78; a=.78). Svi upotrebljeni instrumenti se zasnivaju na metodologiji samoprocene i imaju standardnu Likertovu petostepenu skalu za davanje odgovora gde brojevi imaju sledeće značenje: 1 - u potpunosti se ne slažem; 2 - delimično se ne slažem; 3 - islažem i ne slažem se; 4 - delimično se slažem; 5 - u potpunosti se slažem.

REZULTATI

Faktorska struktura skale za ispitivanje Mentalnog sklopa militantnih ekstremista. Iako nije direktno povezana sa ciljem istraživanja, prva izvršena analiza je bila usmerena na ispitivanje latentne strukture MEMS 24 instrumenta. Ovo je urađeno iz dva razloga: 1) prethodno publikovana faktorska struktura je bazirana na skorovima agregiranim sa različitim nacionalnim uzoraka (Stankov et al., 2010a), tako da za sada ne postoje objavljeni podaci o strukturi skale dobijenoj na srpskom uzorku; 2) smatramo da je važno da se čitaoci upoznaju i sa samim sadržajem ajtema kako bi imali jasniji uvid u predmet merenja skale. S obzirom da postoji očekivana latentna struktura ajtema izvršena je Eksplorativna Maximum Likelihood (EML) analiza sa promax rotacijom faktora. Analiza je izvršena u programu FACTOR (Lorenzo-Seva & Ferrando, 2006). Paralelna analiza (Horn, 1965) je preporučila zadržavanje tri faktora jer je

već četvrti slučajno generisani faktor objašnjavao više varijanse (7.4%) od empirijski dobijenog (5.5%). Matrica rotiranih faktora je data u Tabeli 1.

Tabela 1. Matrica sklopa ekstrahovanih MEMS faktora

	Apologija nasilja	Sveti cilj	Zli svet
Procenat varijanse koji objašnjavaju empirijski dobijeni faktori	25.3	17.6	12.4
Procenat varijanse koji objašnjavaju slučajno generisani faktori	8.4	7.9	7.5
Ako nasilje ne rešava probleme, onda je to zato što ga nije bilo dovoljno.	.79		
Samo se patnjom i pretnjom smrću neprijatelj može naterati da shvati šta radi.	.74		
Rat je početak spasenja.	.69		
Deca neprijatelja su male zmije i treba ih zgaziti pre nego što porastu.	.68		
Oni koji tvrde da su protiv svakog oblika nasilja su sebi obezbedili put ka ropstvu.	.64		
Ubijanje u svrhu osvete je opravdano.	.61		
Oružana borba je jedini način da mladi spasu sebe i svoje društvo.	.58		
Nema problema koji se ne može rešiti pregovorima i uzajamnim ustupcima.	-.52		
Nikad ne treba da pokušavamo da spasimo svet nasiljem.	-.51		
Samoubilačko-ubilačke akcije su akcije pravih posvećenika za neki cilj, a ne akt terorizma.	.48		
Dobar čovek mora da izbegne ubijanje bilo kog ljudskog bića.	-.26		
U presudnom trenutku božanska sила ce pomoći našem narodu.		.83	
Oni koji slušaju nebeske zapovesti će dobiti divne nagrade.		.80	
Švaka patnja u ovom životu ništavna je u odnosu na večno blaženstvo koji se njome zaslужuje posle smrti.		.76	
Onaj ko veruje da prima naredjenja od Boga je sigurno lud.		-.59	
Samo bi se idiot upustio u neku opasnu situaciju očekujući pomoć od Boga.		-.58	
Ne verujem u život posle smrti.		-.57	
Naši lideri su добри ljudi.		-.38	
Svet ide ka propasti.			.83
Čovečanstvo je danas na ivici velike katastrofe.			.79
Današnji svet je moralno truo i bedan.			.75
Moderne vlade su prekoracile moralne granice i više nemaju prava da vladaju.			.59
Zlo se danas obznanilo u novom obliku: kulturi tržišta i vladavini multinacionalnih kompanija.			.56
Naš narod je u opasnosti: hoće da nas podele i pocepaju.		.31	.52
Apologija nasilja	1		
Sveti cilj	.30	1	
Zli svet	.04	.25	1

Napomene: u prva dva reda tabele su dati rezultati paralelne analize; u poslednja tri reda su prikazane korelacije između faktora; prikazana su samo zasićenja >.30 osim za jedanaestu ajtem za koga je prikazano najveće zasićenje dobijeno u analizi.

Kada se posmatra sadržaj ajtema, iz Tabele 1 se može videti da struktura faktora skoro u potpunosti odgovara očekivanoj. Jedino ajtem "Samoubilačko-ubilačke akcije su akcije pravih posvećenika za neki cilj, a ne akt terorizma" koji bi trebalo da zasićuje faktor Svetog cilja ima najveće zasićenje na Apologiji nasilja. Struktura svih ostalih ajtema je u potpunosti predviđena modelom. I kvantitativni indeksi podesnosti ovog modela su zadovoljavajući: $\chi^2=644.25$, df=207, $p>.05$; CFI=0.91; GFI=0.97;

RMSEA=0.06. Na osnovu rezultata se može zaključiti da faktorska struktura skoro u potpunosti odgovara prepostavljenoj a da empirijski dobijeni latentni model adekvatno opisuje opservirane podatke.

Predikcija MEMS faktora pomoću ličnosti i stavova. Prva analiza kojom se evaluiraju postavljeni ciljevi istraživanja predstavlja objašnjavanje varijanse MEMS faktora pomoću ličnosti i stavova. U ovu svrhu izvršene su tri multiple regresione analize sa ekstremističkim uverenjima kao kriterijumskim merama a ličnosti i stavovima kao prediktorima. U analizama je takođe kontrolisan pol, uzrast i obrazovanje ispitanika. Dobijene su tri statistički značajne regresione funkcije. Doprinos pojedinačnih prediktora objašnjjenju varijanse kriterijuma je prikazan u Tabeli 2.

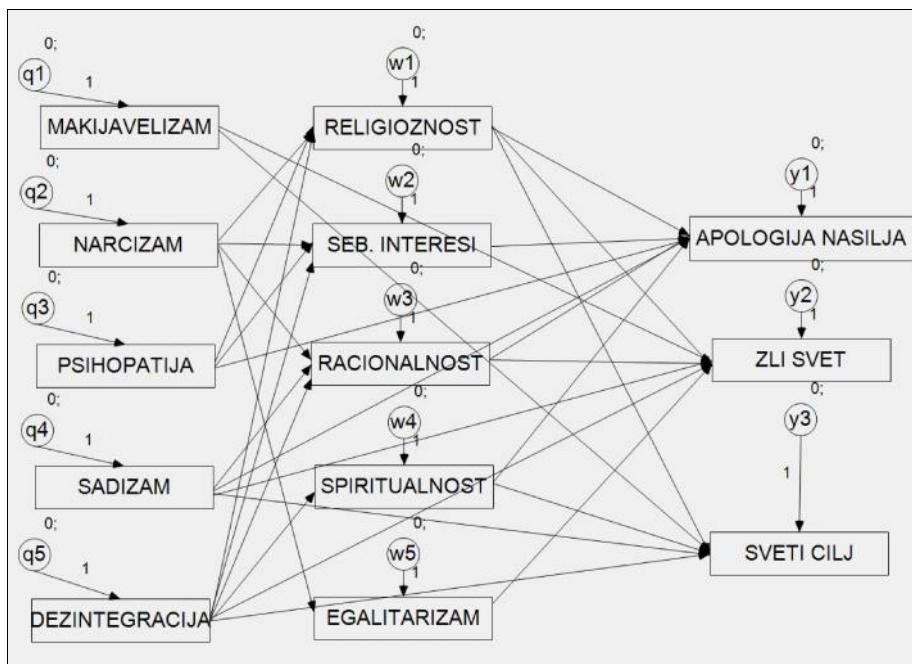
Tabela 2. Predviđanje MEMS faktora pomoću ličnosti i stavova

	Apologija nasilja		Zli svet		Sveti cilj	
	β	r	β	r	β	r
pol	-.12**	-.23**	-.04	-.06	.02	-.03
uzrast	-.04	-.15**	.04	-.04	-.08**	-.20**
obrazovanje	.03	-.09*	-.09	-.14**	.02	-.14**
Makijavelizam	.09*	.35**	.18**	.19**	-.06	.04
Narcizam	-.01	.21**	-.03	.02	.02	.11*
Psihopatična personalnost	.13*	.59**	.01	.07	-.07	.03
Sadizam	.37**	.56**	-.16**	-.02	.10**	.12*
Dezintegracija	.04	.35**	.15**	.24**	.09**	.33**
Tradicionalno orijentisana religioznost	.09*	.21**	.20**	.26**	.72**	.78**
Sebični interes	.15**	.36**	.03	.15**	-.02	.30**
Društveni racionalizam	-.10**	-.23**	-.11**	-.17**	-.01	-.13*
Subjektivna spiritualnost	-.06	.02	.02	.16**	.13**	.34**
Egalitarizam	-.03	-.21**	.14**	.06	.03	-.13*

Napomene: β - standardizovani regresioni koeficijent; r - korelacija nultog reda između prediktora i kriterijuma; * - $p < .05$; ** - $p < .01$.

Najvažniji prediktor za razumevanje Apologije nasilja ($R=.45$; $F=51.54$, $df=13$; $p < .01$) jeste crta sadizma. Još dve Mračne crte u manjoj meri učestvuju u predikciji: psihopatična personalnost i Makijavelizam. Apologija nasilja je takođe izraženija kod muških ispitanika, pozitivno asocira sa religioznosću i Sebičnim interesima a negativno sa Društvenim racionalizmom. Zli svet ($R=.18$; $F=15.88$, $df=13$; $p < .01$) je dominantno opisan religioznosću, Egalitarizmom i manjkom Društvenog racionalizma. Od crta ličnosti sa njim pozitivno asociraju Dezintegracija i Makijavelizam dok je povezanost sadizma i ovog ekstremističkog uverenja negativna. Najzad, skoro ekskluzivnu prediktorskiju moć u modelu za predviđanje Svetog cilja ($R=.65$; $F=155.11$, $df=13$; $p < .01$) poseduje religioznost. U modelu je od stavova prisutna još i Subjektivna spiritualnost a od ličnosti Dezintegracija i Sadizam. Povišene skorove na ovom faktoru imaju mlađi ispitanici.

Stavovi kao medijatori relacija između ličnosti i MEMSa. Kako bi se testirala hipoteza da socijalni stavovi mogu predstavljati medijatore uticaja crta ličnosti na militantno ekstremistički obrazac razmišljanja, konstruisan je strukturalni model koji reprezentuje ove odnose. Crte ličnosti su postavljene kao egzogene varijable, socijalni stavovi kao medijatori a MEMS faktori kao endogene varijable (kriterijumi). Sve varijable su moderirane kao opservirane. Prvobitni model je sadržao sve moguće staze koje iz sloja endogenih varijabli polaze ka medijatorima i kriterijumima, kao i staze od medijatora ka kriterijumskim merama. Nakon što je model prepoznat u analizi, neznačajne staze su eliminisane. Model sa značajnim stazama je prikazan na Dijagramu 1. U model su inkorporirane i korelacije na svakom nivou varijabli ali nisu prikazane na grafiku zbog pojednostavljenja.

Dijagram 1. Socijalni stavovi kao medijatori veze između ličnosti i MEMSa

Dobijeni model adekvatno opisuje empirijske podatke pa se može posmatrati kao validan ($\chi^2=36.04$, $df=28$, $p>.05$; $NFI=0.98$; $CFI=0.99$; $RMSEA=0.02$). U sledećoj tabeli su prikazani standardizovani koeficijenti svih značajnih staza.

Tabela 3. Koeficijenti staza medijacionog modela

			β	S.E.	C.R.
Religioznost	<---	NARCIZAM	.18**	.07	2.82
Sebični interesi	<---	NARCIZAM	.12**	.04	2.64
Društveni racionalizam	<---	NARCIZAM	.10***	.03	3.64
Egalitarizam	<---	NARCIZAM	-.14***	.03	-4.80
Religioznost	<---	PSIHOPATIJA	-.23***	.07	-3.45
Sebični interesi	<---	PSIHOPATIJA	.17***	.04	3.99
Društveni racionalizam	<---	SADIZAM	-.11***	.03	-3.36
Religioznost	<---	DEZINTEGRACIJA	.45***	.06	7.10
Sebični interesi	<---	DEZINTEGRACIJA	.15***	.04	3.62
Društveni racionalizam	<---	DEZINTEGRACIJA	-.13***	.03	-4.69
Subjektivna spiritualnost	<---	DEZINTEGRACIJA	.28***	.04	6.25
Apologija nasilja	<---	MAKIJAVELIZAM	.07*	.03	2.27
Zli svet	<---	MAKIJAVELIZAM	.20***	.05	4.03
Sveti cilj	<---	MAKIJAVELIZAM	-.09**	.03	-2.99
Apologija nasilja	<---	PSIHOPATIJA	.16***	.03	3.83
Zli svet	<---	DEZINTEGRACIJA	.21***	.06	3.69
Sveti cilj	<---	DEZINTEGRACIJA	.10**	.04	2.79
Apologija nasilja	<---	SADIZAM	.39***	.04	9.26
Zli svet	<---	SADIZAM	-.22***	.06	-3.57
Sveti cilj	<---	SADIZAM	.11**	.04	2.96
Apologija_nasilja	<---	Religioznost	.07**	.02	2.92
Zli svet	<---	Religioznost	.19***	.04	5.19
Sveti cilj	<---	Religioznost	.60***	.02	2.64
Apologija nasilja	<---	Sebični interesi	.16***	.04	4.50
Apologija nasilja	<---	Društveni racionalizam	-.16***	.05	-3.40
Zli svet	<---	Društveni racionalizam	-.21**	.08	-2.72
Apologija nasilja	<---	Subjektivna spiritualnost	-.06**	.03	-1.95
Sveti cilj	<---	Subjektivna spiritualnost	.16***	.03	5.19
Zli svet	<---	Egalitarizam	.25***	.07	3.38

Napomene: β - standardizovani regresioni koeficijent; S. E. - standardna greška; C. R. - kritički odnos za β ($\beta/S.E.$); * - $p < .05$; ** - $p < .01$; *** - $p < .001$.

Kao što se može videti, veze između Makijavelizma i militantnog ekstremizma nisu posredovane stavovima; nasuprot tome uticaj narcizma na MEMS je potpuno posredovan stavovima dok kod odnosa između ostale tri crte i MEMSa postoji delimična medijacija od strane stavova. Jedina direktna putanja psihopatije je na Apologiju nasilja, dok su ostale relacije posredovane religioznošću i sebičnim interesima. Dezintegracija ima direktnog efekta na Zli svet i Sveti cilj, ali ne i na Apologiju nasilja; svi stavovi izuzev Egalitarizma posreduju njenu relaciju sa faktorima MEMSa. Najsnažniji efekat ostvaruje na Religioznost, dok sama religioznost najsnažnije utiče na Sveti cilj. Konačno, sadizam direktno utiče na sve tri dimenzije MEMSa, pri

čemu najsnažniji efekat ostvaruje na Apologiju nasilja. Interesantno je da je efekat na Zli svet negativan. Društvena racionalnost je jedini stav koji posreduje u odnosu sadizma i faktora MEMSa. Ovde je važno još ukazati i na pozitivan doprinos Egalitarizma objašnjenju Zlog sveta.

DISKUSIJA

Mračne crte, šizotipija i MEMS. Prvi od ciljeva ove studije je bio replikacija nalaza vezanih za ličnost i stavove kao prediktore mentalnog sklopa militantnih ekstremista. Kada su u pitanju crte ličnosti, prethodna istraživanja su dala nedosledne rezultate vezane za učešće psihopatskih i psihotičnih karakteristika u strukturi ličnosti militantnih ekstremista (Silke, 2003). Hipoteza od koje se krenulo u ovom istraživanju bila je zasnovana na mogućnosti da su subkliničke manifestacije ovih crta povezane sa mentalnim sklopom militantnih ekstremista. Ta hipoteza je potvrđena: sadizam, psihopatična makijavelizam i šizotipija pozitivno predviđaju tri faktora MEMSa, što je u skladu sa prethodnim istraživanjem o ekstremističkim uverenjima (Međedović et al., 2015). Na taj način ovo istraživanje indirektno podržava i prethodno izvedene studije koje su pronašle da neke mentalne disfunkcije mogu postojati u terorističkim grupama (Merari, Diamant, Bibi, Broshi, & Zakin, 2009) ili kod pojedinaca koji sprovode ideološki motivisano nasilje (McCauley & Moskalenko, 2008).

Specifični nalazi o ličnosnim karakteristikama povezanim sa MEMS faktorima takođe potvrđuju prethodno dobijene podatke (Međedović et al., 2015). Sadizam i psihopatična makijavelizam su najbolji prediktori Apologije nasilja. Povezanost psihopatične makijavelizacije i ovog faktora ekstremizma se najverovatnije može svesti na emocionalnu hladnoću i neosetljivost jer je ova crta slična sa sadizmom u smislu da predstavlja izostanak emocionalnih reakcija na stanja drugih osoba, uključujući i njihovu patnju (O'Meara et al., 2011; Shirtcliff, Vitacco, Graf, Gostisha, Merz, & Zahn-Waxler, 2009). Prisustvo sadizma ipak upućuje i na jednu zlokobniju ličnosnu komponentu kao dispoziciju za stav da je nasilje legitiman način dolaženja do ciljeva: u pitanju je uživanje u nanošenju povrede drugim osobama ili barem njenom posmatranju.

Makijavelizam se pojavljuje kao crta ličnosti važna u razumevanju shvatanja da je svet zlo i nepravedno mesto koje ide ka propasti. U prirodi ove veze verovatno leži fenomen koji se ponekad naziva projekcija amoralnih impulsa (Knežević, 2003): manipulaciju i iskorišćavanje drugih (odnosno bihevioralne ekspresije Makijavelizma) olakšava verovanje da svet nije fer i da ljudi već iskorišćavaju jedni druge zarad ličnih interesa. Šizotipija najverovatnije

doprinosi objašnjavanju sveta na drugačiji način. Naime, prethodne studije su pokazale da iskustva nalik psihotičnim povezana sa verovanjem u teorije zavere (Barron, Morgan, Towell, Altemeyer, & Swami, 2014). Konspiracijska ideologija zasigurno predstavlja važan deo shvatanja o Zlom svetu i to je onaj deo koji objašnjavaju pro-psihotična iskustva.

Šizotipija predstavlja i ubedljivo najvažniji prediktor Svetog cilja iz prostora crta ličnosti. S obzirom da srž ovog ekstremističkog uverenja čini religijski sentiment, ovaj nalaz predstavlja potvrdu prethodnih istraživanja u kojima je dobijena veza između šizotipije i religioznosti (Breslin & Lewis, 2015). Ova i prethodna asocijacija između MEMS faktora i šizotipije se najverovatnije može objasniti zajedničkim mehanizmom: hipertrofiranim detektovanjem agensnosti. Šizotipija je povezana sa percepcijom agensnosti onde gde ona ne postoji (van der Tempel & Alcock, 2015). Kada su u pitanju uverenja koja čine mentalni sklop militantnih ekstremista ovo se može odnositi kako na verovanje u natprirodne sile tako i u teorije zavere.

Socijalni stavovi kao dispozicija ka ekstremističkim uverenjima. Hipoteza koja se ticala socijalnih stavova je glasila da će konzervativni socijalni stavovi biti pozitivno asocirani sa ekstremističkim načinom razmišljanja. Kada pogledamo regresione funkcije i strukturalni model možemo videti da sledeći obrazac stavova predviđa MEMS faktore: povиšena tradicionalistička religioznost, sebični hedonizam i subjektivna spiritualnost (u najmanjoj meri) a nisko izraženi društveni racionalizam i egalitarizam. Ovakav sklop stavova relativno jasno upućuje na konzervativizam (Saucier, 2000; 2013). Ovi nalazi su u skladu sa podacima da je konzervativizam povezan sa agresivnim akcijama u toku međugrupnog konflikta (De Zavaleta, Cissak, & Wesolowska, 2010), dok liberalizam sa druge strane dovodi do odbacivanja destruktivnih političkih ideologija (Kirwin & Cho, 2009). Najzad i u našoj sredini je pronađeno da upravo sličan obrazac leksičkih socijalnih stavova predviđa višu izraženost konfliktnog etosa prema kosovskim Albancima i konfliktu na Kosovu generalno (Petrović & Međedović, 2011). Primećuje se da je tradicionalno orijentisana religioznost najvažniji prediktor militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa, dok se kod faktora Svetog cilja skoro ceo prediktorski skup može svesti upravo na nju. Visoka korelacija između ove dve mere dobijena je i u prethodnoj studiji (Stankov et al., 2010a). Činjenica je da je religioznost povezana sa militantnim ekstremizmom, štaviše da predviđa neke od najekstremnijih uverenja poput opravdanosti samoubilačkih napada (Ginges, Hansen, & Norenzayan, 2009). Međutim, ukoliko je Sveti cilj potpuno svodiv na religioznost, postavlja se pitanje opravdanosti postuliranja ovog konstrukta u okviru mentalnog sklopa militantnih ekstremista. Kako bi se izbegla redundantnost možda bi se mogla

predložiti reviziju ovog faktora u dva smera: 1) specifikovanje onih aspekata religioznosti koji su povezani sa ekstremističkim nasiljem, ukoliko takvi postoje i 2) specifikovanje onih aspekata utopiskih i teško dostižnih ciljeva koji nisu religijski po prirodi a povezani su sa militantnim ekstremizmom (poput komunističkih ideologija koje su motivisale neke terorističke grupe).

Samo jedna empirijski dobijena relacija odstupa od prethodno opisanog obrazca povezanosti između konzervativizma i ekstremističkih uverenja. U pitanju je pozitivna asocijacija između egalitarizma i Zlog sveta. Ovaj nalaz je dođen i u prošloj studiji u kojoj je korišćena drugačija mera egalitarizma (Petrović & Međedović, 2015). Čini se da osobe koje su osjetljive na socijalnu nepravdu i nejednakost takođe mogu razviti uverenje o svetu kao zlom mestu kojem vladaju nelegitimne grupe. Ovaj nalaz je moguće posmatrati iz dva ugla. Prvi se odnosi na postojanje levog ekstremizma koji se bazira na komunističkim ili anarhističkim ideologijama (Van Hiel, 2012) i dobijeni nalaz bi se mogao tumačiti kao prilog stavovskim osnovama ove vrste ekstremizma. Međutim, iz dobijenih podataka evidentno je da egalitarizam ima pozitivnu korelaciju samo sa uverenjem o Zlom svetu iz ekstremističkog mentalnog sklopa. To znači da liberalno orijentisane osobe mogu zastupati stanovište o Zlom svetu ali ne i otići dalje u ekstremizam preko opravdavanja nasilja kao verovatno najvažnijeg uverenja koje dovodi do samog ekstremističkog ponašanja (Stankov et al., 2010a).

Stavovi kao medijator veze između ličnosti i MEMSa. Dodatni cilj ovog istraživanja bio je da testira hipotezu da stavovi predstavljaju medijator crta ličnosti pri njihovom delovanju na MEMS, odnosno, da crte ličnosti stimulativno deluju na razvoj određenih socijalnih stavova što zatim dovodi do povećane spremnosti da se prihvate ekstremistička uverenja. Dakle, struktura ličnosti koja se odlikuje šizotipalnošću i amoralnošću olakšava usvajanje konzervativnih stavova što potom facilitira razvoj ekstremističke ideologije. Ukoliko se pogledaju odnosi između ličnosti i stavova, može se videti da su u principu šizotipija i mračne crte pozitivno asocirane sa konzervativnim stavovima (jedini izuzetak je negativna veza psihopatije i religioznosti). Prethodni nalazi su takođe pokazali da su dispozicije ka amoralnom ponašanju pozitivno asocirane sa stavovima bliskim konzervativizmu (Arvan, 2011). Ranije studije su pokazale da je i šizotipija pozitivno korelirana sa nekim aspektima konzervativizma poput religioznosti (Breslin & Lewis, 2015). Dakle, strukturalni model koji je dođen u ovom istraživanju je potvrdio i produbio veze između šizotipije i mračnih crta sa jedne i konzervativnih stavova sa druge strane. Ovaj složaj crta ličnosti i konzervativnih stavova zatim je pozitivno povezan sa militantnim ekstremizmom.

Međutim, veza između ličnosno-stavovske dispozicione strukture i MEMSa je veoma kompleksna: stavovi posreduju delovanje četiri od pet crta na MEMS, pri tom, u slučaju narcizma, uticaj je potpuno posredovan stavovima. Iako nacrt istraživanja ne dozvoljava dublju eksploraciju ovog medijacionog odnosa iz razvojne perspektive koja je i motivisala postavljanje ovog pitanja, može se reći da rezultati jesu na liniji istraživanja koja pokazuju da rane temperamentalne crte kod dece predviđaju kasnije političke stavove i ideologiju na dimenziji konzervativizam-liberalizam (Fraley et al., 2012) i svakako bi trebalo da stimulišu dalja istraživanja u ovom pravcu. Sam postavljeni model pruža potvrdu prethodno opisanih nalaza o efektima mračnih crta ličnosti i stavova na formiranje militantno-ekstremističkih uverenja (Međedović et al., 2015; Petrović & Međedović, 2015). Naravno, model je primenjiv samo na one razvojne putanje u kojima osoba biva izložena ekstremističkoj ideologiji najmanje u ranom odrasлом dobu, odnosno kada su stavovi već u određenoj meri formirani. U nekim slučajevima osobe bivaju izložene ekstremističkoj propagandi i persuaziji već u detinjstvu, što verovatno dodatno olakšava usvajanje militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa. Međutim, medijacioni model nije primenjiv na ovu situaciju.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Mentalni-sklop militantnih ekstremista (MEMS) predstavlja relativno nov psihološki koncept formiran sa ciljem da omogući empirijska ispitivanja uverenja karakterističnih za teroriste i militantne ekstremiste. Istraživanja koja se bave ovim konstruktom su još uvek veoma retka, što nije u skladu sa njegovim heurističkim i praktičnim potencijalom i važnošću. U ovom radu replicirani su i integrirani raniji nalazi koji se tiču karakteristika ličnosti i socijalnih stavova kao dispozicione strukture za olakšano usvajanje ekstremističke ideologije. Amoralne crte poput psihopatije i sadizma, zajedno sa šizotipijom predstavljaju srž strukture ličnosti koja je povezana sa MEMSom. Ekstremistička uverenja se dakle lakše formiraju kod osoba pokazu manjak empatije i emocionalne reaktivnosti uopšte, manipulativne su i u većoj meri doživljavaju iskustva nalik psihotičnim. Ne treba smetnuti s uma da ova struktura opisuje psihički zdrave osobe, odnosno da su opisane crte merene na subkliničkim nivoima. Stavovska struktura povezana sa MEMSom se bazira na široko shvaćenom stavovskom konzervativizmu: visoko izraženom religioznošću, spiritualnošću i sebičnim interesima a nisko izraženim društvenim racionalizmom i egalitarizmom. Stavovi donekle posreduju u vezi između ličnosti i MEMSa, ali ne u potpunosti.

Jedno od ograničenja ovog istraživanja jeste njegov transferzalni nacrt koji onemogućuje direktno saznavanje kauzalnih odnosa između ispitivanih konstrukata. Pretpostavljeni odnosi se baziraju na razvojnom pojavljivanju ispitivanih konstrukata ali kada je u pitanju veza između stavova i MEMSa, različiti društveni fenomeni povezani sa nasiljem i ekstremizmom mogu uticati na redosled javljanja opštih socijalnih stavova i ekstremističke ideologije. Ukoliko je ideološki motivisano nasilje frekventno u nečoj sredini, proces radikalizacije može početi i na ranijim ontogenetskim fazama i ne mora zahtevati razvijene socijalne stavove. Još jedno od ograničenja studije jeste što su ekstremistička uverenja ispitivana kod pripadnika opšte populacije a ne kod čanova ekstremističkih ili terorističkih grupa. Samim tim, crte ličnosti i socijalni stavovi ispitivani u ovoj studiji mogu poslužiti za predikciju ekstremističkih uverenja ali ne i bihevioralne produkcije ideološki motivisanog nasilja. Buduća istraživanja bi trebalo da posvete pažnju ispitivanju MEMS faktora u specifičnim grupama koje se odlikuju različitim formama ekstremističkog ponašanja. Međutim, mora se pomenuti da ispitivanje ekstremističkih uverenja u opštoj populaciji ne mora da bude mana već i prednost u istraživanju. Naime, u ovakvom nacrtu se mogu identifikovati prediktori militantnog ekstremizma kod osoba koje još nisu počele da učestvuju u produkciji ekstremističkih činova, što može da pomogne u njihovoj prevenciji. Na ovaj način se stiče saznanje o faktorima koji olakšavaju pojavu ekstremističkog mentalnog sklopa i omogućava se delovanje na njih pre nego što se oni razviju u nasilje i terorizam. Zbog toga će ispitivanja militantnog ekstremizma i njegovih determinanti u opštoj populaciji biti važno polje istraživanja ovog fenomena i u budućnosti.

LITERATURA

- (1) Arvan, M. (2011). Bad news for conservatives? Moral judgments and the Dark Triad personality traits: A correlational study. *Neuroethics*, 6, 307-318.
- (2) Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B., & Swami, V. (2014). Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation. *Personality and Individual Differences*, 70, 156- 159.
- (3) Breslin, M. J., & Lewis, C. A. (2015). Schizotypy and religiosity: The magic of prayer. *Archive for the Psychology of Religion*, 37, 84-97
- (4) Caspi, A. (2000). The child is father of the man: personality continuities from childhood to adulthood. *Journal of personality and social psychology*, 78, 158-172.

- (5) De Zavala, A. G., Cislak, A., & Wesolowska, E. (2010). Political conservatism, need for cognitive closure, and intergroup hostility. *Political Psychology*, 31, 521-541.
- (6) Fehr, E., Glätzle-Rützler, D., & Sutter, M. (2013). The development of egalitarianism, altruism, spite and parochialism in childhood and adolescence. *European Economic Review*, 64, 369-383.
- (7) Fraley, R. C., Griffin, B. N., Belsky, J., & Roisman, G. I. (2012). Developmental antecedents of political ideology a longitudinal investigation from birth to age 18 years. *Psychological Science*, 23(11), 1425-1431.
- (8) Ginges, J., Hansen, I., & Norenzayan, A. (2009). Religion and support for suicide attacks. *Psychological science*, 20, 224-230.
- (9) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3) A Brief Measure of Dark Personality Traits. *Assessment*, 21, 28-41.
- (10) Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30, 179-185.
- (11) Kirwin, M., & Cho, W. (2009). Weak states and political violence in sub-Saharan Africa. *Afrobarometer Working Paper*, 111.
- (12) Knežević, G. (2003). *Koreni amoralnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Institut za psihologiju.
- (13) Knežević, G., Opačić, G., Kutlešić, V., & Savić, D. (2005). Preserving psychoticism as a basic personality trait: A proposed reconceptualization. *113th Annual Convention. American Psychological Association*, August 18-21, Washington. Book of Abstracts, p. 176.
- (15) Lorenzo-Seva, U. & Ferrando, P. J. (2006). FACTOR: A computer program to fit the exploratory factor analysis model. *Behavioral Research Methods, Instruments and Computers*, 38, 88-91.
- (16) Loza, W. (2007). The psychology of extremism and terrorism: A Middle-Eastern perspective. *Aggression and Violent Behavior*, 12, 141-155.
- (17) McCauley, C., & Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization: Pathways towards terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20, 415–433.
- (18) Međedović, J. & Petrović, B. (2015). The Dark Tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of individual differences*, 36, 228-236.
- (19) Međedović, J., Petrović, B., Knežević, G., & Lazarević, Lj. (2015). "Dark" traits and schizotypy as personality roots of militant extremists thinking pattern. *11th Days of applied psychology*, 25-26 september, Niš, Srbija, Book of abstracts, pp. 40.

- (20) Merari, A., Diamant, I., Bibi, A., Broshi, Y., & Zakin, G. (2009). Personality characteristics of "self martyrs"/"suicide bombers" and organizers of suicide attacks. *Terrorism and Political Violence*, 22, 87-101.
- (21) Neundorf, A., Smets, K., & García-Albacete, G. M. (2013). Homemade citizens: The development of political interest during adolescence and young adulthood. *Acta politica*, 48, 92-116.
- (22) O'Meara, A., Davies, J., & Hammond, S. (2011). The psychometric properties and utility of the Short Sadistic Impulse Scale (SSIS). *Psychological assessment*, 23, 523-531.
- (23) Paulhus, D. L. (2014). Toward a taxonomy of Dark personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 421-426.
- (24) Petrović, B. & Međedović, J. (2011). Struktura socijalnih stavova baziranih na leksičkom pristupu na srpskom govornom području. *Sociologija*, 53, 195-212.
- (25) Petrović, B. & Međedović, J. (2015). Two forms of radicalization: Militant Extremists Mind Set as a conservative ideology mediated by the Ethos of Conflict. *IV Konferencija Savremeni trendovi u psihologiji*, 29-31 oktobar, Novi sad, Srbija. Knjiga rezimea, pp. 289-290.
- (26) Sageman, M. (2004). *Understanding terror networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- (27) Saucier, G. (2000). Isms and the structure of social attitudes. *Journal of personality and social psychology*, 78, 366-385.
- (28) Saucier, G. (2013). Isms dimensions: Toward a more comprehensive and integrative model of belief-system components. *Journal of personality and social psychology*, 104, 921-939.
- (29) Saucier, G., Akers, L. G., Shen-Miller, S., Knežević, G., & Stankov, L. (2009). Patterns of thinking in militant extremism. *Perspectives on Psychological Science*, 4, 256-271.
- (30) Silke, A. (2003). Becoming a terrorist. In A. Silke (Ed.), *Terrorists, victims and society: Psychological perspectives on terrorism and its consequences* (pp. 29-53). West Sussex, UK: John Wiley & Sons Ltd.
- (31) Shirtcliff, E. A., Vitacco, M. J., Graf, A. R., Gostisha, A. J., Merz, J. L., & Zahn-Waxler, C. (2009). Neurobiology of empathy and callousness: implications for the development of antisocial behavior. *Behavioral sciences & the law*, 27, 137-171.
- (32) Stankov, L., Higgins, D., Saucier, G., & Knežević, G. (2010). Contemporary militant extremism: a linguistic approach to scale development. *Psychological assessment*, 22, 246-258.

- (33) Stankov, L., Saucier, G., & Knežević, G. (2010a). Militant extremist mind-set: Proviolence, Vile World, and Divine Power. *Psychological assessment*, 22, 70-86.
- (34) United Nations. (2004). Report of the Secretary-General's high-level panel [Document A/59/565]. New York: Author.
- (35) van der Tempel, J., & Alcock, J. E. (2015). Relationships between conspiracy mentality, hyperactive agency detection, and schizotypy: Supernatural forces at work? *Personality and Individual Differences*, 82, 136-141.
- (36) Van Hiel, A. (2012). A psycho-political profile of party activists and left-wing and right-wing extremists. *European Journal of Political Research*, 51, 166-203.
- (37) Victoroff, J. (2005). The mind of the terrorist: A review and critique of psychological approaches. *Journal of Conflict Resolution*, 49, 3-42.

SOCIAL ATTITUDES AS MEDIATORS OF THE LINK BETWEEN PERSONALITY AND MILITANT EXTREMISTS THINKING PATTERN

Militant Extremist Mind Set (MEMS) represents a thinking pattern distinctive for ideological extremists and terrorists. However, the empirical data have shown that it exists in the general population to some extent as well. MEMS is operationalized via three factors: Proviolence, Vile World and Divine Power. Previous research has indicated that MEMS factors are related to schizotypy, psychopathy and sadism. They are also associated with conservative attitudes, except Vile World, which is partially related to liberal beliefs too. Since personality traits develop early in ontogenesis, whereas social attitudes form in early adulthood, it can be assumed that attitudes can mediate the influence of personality on extremist beliefs. Participants were selected from the community sample in Serbia (N = 541, 72% females). They filled in the following questionnaires: 1) SD3 scale which measures psychopathy, Machiavellianism and narcissism; 2) SSIS, a short measure of sadism; 3) DELTA 10, a scale that assesses schizotypal characteristics; 4) SDI-46, a scale that explores social attitudes (it measures a broad range of lexically derived attitudes: Tradition-oriented Religiousness, Unmitigated Self-Interest, Communal Rationalism, Subjective Spirituality and Egalitarianism) and MEMS-24, the instrument which measures militant extremist beliefs. Results confirmed the findings obtained in previous studies regarding the associations between personality traits and MEMS: sadism was related to the Proviolence, manipulative tendencies correlated to the Vile

*Zbornik IKSI, 2/2015 – J. Međedović, B. Petrović
„Socijalni stavovi kao medijator odnosa između ličnosti i militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa”, (str. 7-25)*

World, while schizotypy predicted the Divine Power MEMS factor. Proviolence was predicted by the pattern of attitudes suggesting conservative ideology; Vile World was associated with the heightened religiosity and egalitarianism, while Divine Power's variance was explained almost exclusively by religiosity. Structural model was constructed where personality traits were set as exogenous, attitudes as mediators and MEMS factors as endogenous variables. Results showed that the model adequately describes the empirical data. Results also revealed a complex pattern of relations between the constructs: the influences of sadism and Machiavellianism on MEMS were not mediated by attitudes; the mediation of the links between schizotypy, psychopathy and MEMS was partial, while narcissism had no direct influences on MEMS beliefs. Generally, research results provided a detailed description of personal and attitudinal characteristics that facilitate the endorsement of militant extremist thinking pattern. These findings can help researchers and practitioners in detecting and preventing the development of extremist beliefs which might contribute to the emergence of ideologically based violence.

KEYWORDS: *Militant Extremist Mind Set / dark traits / schizotypy / social attitudes / conservatism*

KONTEKSTUALIZACIJA POLITIKA RODNE RAVNOPRAVNOSTI I LOKALNI RAZVOJ: PRIMER DOBRE PRAKSE U VOJVODINI

Marina Hughson*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Polazeći od toga da je stvaranje relevantnog znanja u oblasti društvenih nauka u cilju osnaživanja i osvećivanja, te u promovisanju pozitivne društvene promene, autorka u ovom tekstu pokazuje kako je za uspeh javnih politika u bilo kojoj oblasti, pa i u oblasti rodne ravnopravnosti neophodna njihova adekvatna kontekstualizacija, odnosno osmišljavanje intervencije koja spaja sazajno i iskustveno. To je pristup koji je u velikoj meri suprotstavljen normativističkom pristupu koji dominira u zemljama poluperiferije, i koji za posledicu ima hroničan "problem implementacije", koji je eufemizam za stvari problem – problem neadekvatne kontekstualizacije. Kontekstualizacija ima dve strane: potrebno je izvršiti kontekstualizaciju u društvo koje ima određene karakteristike, a s druge strane, potrebno je razumeti i javne politike u okviru konteksta njihovog razvoja, odnosno razvoja "polja rodnih politika". Strateško osmišljavanje javnih politika podrazumeva analizu polja javnih politika, odnosno kontinuiteta intervencija u određenoj oblasti. Autorka definiše polje rodnih politika, na osnovu obimne i kompleksne komparativne analize, koja je obuhvatila desetak zemalja, i objašnjava unutrašnju logiku njegovog razvoja. U drugom delu, autorka se fokusira na konkretan primer razvoja rodnih politika u Vojvodini u pravcu osnaživanja seoskih žena, i pokazuje kako je teško proces, u nekim segmentima u koje je autorka imala direktni uvid, te koje su nove mogućnosti na vidiku. Autorka se

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: marinablag@gmail.com

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

posebno zalaže da se u pristupu javnim politikama osnaži razumevanje značaja strategija umrežavanja i širenja znanja uz pomoć novih tehnologija, kako bi se ubrzao proces razgradnje starih, patrijarhalnih matrica mišljenja i formirale nove, nepatrijarhalne, nediskriminatorene i inkluzivne prakse u svim oblastima društvenog života.

KLJUČNE REČI: rod / lokalni razvoj / seoske žene / rodne politike / kontekstualna analiza / Vojvodina / poluperiferija

1. UVOD: NEOPHODAN, ALI NE I DOVOLJAN USLOV

Ovaj tekst ima za cilj da afirmiše drugačije razumevanje u promociji RR na lokalnom nivou, kako bi se izbeglo prenaglašavanja značaja normativnog i institucionalnog pristupa koji je do sada dominirao u Srbiji, a koji je u realnosti poluperiferijskih društava, pa i Srbije, pokazao značajna ograničenja. Osnovna ideja je da rodne politike na poluperiferiji ne mogu da budu jednostavna replika politika iz drugih konteksta, jer je rodna ravnopravnost (RR) nešto što je usko povezano sa različitim razvojnim i strukturalnim karakteristikama jednog društva. Zato zakoni i institucionalni mehanizmi predstavljaju neophodan, ali ne i dovoljan uslov da se ostvari poželjna promena. Postojeći momentum u zemljama poluperiferije, pa i Srbije, uveliko označava duboko preispitivanje ciljeva i strategija koje bi bile bolje prilagođene potrebama konteksta. Pokazalo se da donošenje zakona i uspostavljanje rodnih mehanizama samo po sebi ne dovodi do značajnih promena u realnosti položaja žena, dok na nivou javnih diskursa čak i pojačava negativne reakcije i tzv. backlash, odnosno uspostavlja negativno mnjenje oko RR, feminizma, seksualnih sloboda i ljudskih prava (vidi, npr Antonić, 2011). U Srbiji se, na primer, antifeminizam konstituiše čak i pre nego što je feminism postao opšte prihvaćen, što znači da on nije reakcija na realnu snagu feminizma, već je ideološki instrument u borbi protiv modernizacije Srbije, pa time i RR koja u sustini predstavlja osnovni preduslov modernizacije.

2. KONTEKSTUALIZACIJA ILI IMPLEMENTACIJA?

Politike rodne ravnopravnosti i politike lokalnog razvoja u Srbiji još uvek nisu dovoljno međusobno povezane. Negativne posledice ovakvog stanja su višestruke:

1. Lokalne razvojne strategije (ako ih uopšte ima) nedovoljno uzimaju u obzir različite potrebe žena i muškaraca na lokalnom nivou.
2. Lokalne razvojne strategije ne idu u susret *poboljšanju kvaliteta života* žena, muškaraca, dece i različitih manje ili više isključenih kategorija stanovništva (etničke manjine, stari, višestruko marginalizovane grupe).
3. Lokalne razvojne strategije neadekvatno koriste svoje *razvojne resurse*, uključujući i ljudske resurse i inovativni potencijal građanki i građana.
4. Pasivizacija građanki i građana u odlučivanju o zajednici u kojoj žive i njenim razvojnim mogućnostima doprinosi daljem *urušavanju resursa* i širenju "raz-razvoja" (Hughson, 2015), umesto razvoja.
5. Odusustvo eksplicitnih politika RR na lokalnom nivou doprinosi održavanju *patrijarhalnog sistema vrednosti* koji je u dubokom neskladu sa modernizacijom države i društva i "evropskim vrednostima".
6. Lokalni razvoj se prevashodno vidi kao nešto što je podstaknuto "od spolja" (npr. "strani investitori", EU fondovi i sl.) i zavisi od "centara moći" izvan lokalne zajednice, a ne od građana i građanki, što doprinosi gušenju autentičnih građanskih *inicijativa* i nespremnosti da se preuzime odgovornost za zajednicu od strane građana.
7. RR se na lokalnom nivou povezuje sa *negativnim stereotipima* i prerasudama vezanim za žene, seksualne manjine, ljudska prava ili "civilni sektor", odnosno sa neokonzervativnim političkim diskursima, što ometa šire uključivanje građana, odnosno smanjuje društveno poverenje (social trust) kao dragoceni društveni razvojni resurs.
8. Dosadašnje iskustvo uspostavljanja i funkcionisanja lokalnih tela za rodnu ravnopravnost, kao što su lokalne komisije za rodnu ravnopravnost, pokazuje da ne postoje ni resursi, ali ni stvarna motivacija (na različitim nivoima, od vrha do "baze"), niti jasna artikulacija ciljeva vezanih za promene u pravcu jačanja RR i prevazilaženja patrijarhalne društvene matrice (Sekulić, 2012).
9. "NGO-izacija "ženskog pokreta" i "projektizacija NGO-a" (Žarana Papić, privatna prepiska), dovela je do gubljenja entuzijazma vezanog za političke

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

pokrete i uspostavljanje para-korporativne kulture, u kojoj dominira takmičenje za sve ograničenije resurse.

Ove negativne posledice, akumulativno, proizvode stanje u kome intervencije rodnih politika postaju objektivno sve teže i komplikovanije, jer postoji "negativna spirala razvoja", koja se ne može jednostavno prenebregnuti i umesto toga okrenuti "pro-aktivnom" ponašanju, koje je zasnovano na optimizmu i agilnosti društvenih aktera. Umesto toga, društveni akteri na lokalnom nivou, a pre svega građanke i građani, imaju narastajuće osećanje nemoći u odnosu na svoje okruženje¹. Kada je reč o RR, realno sagledavanje "pomaka" koji su učinjeni od 2000. godine do danas na planu poboljšanja položaja žena i osnaživanja RR na lokalnom nivou, pokazuje da u suštini postoji nesklad između napora i efekata:

"...kako pokazuju aktuelni statistički podaci, položaj žena i muškaraca nije značajno poboljšan, rodne razlike su evidentne i održavaju se, a na lokalnom nivou nisu preduzete mere za unapređenje rodne ravnopravnosti. U lokalnim politikama u Srbiji nema rodne perspektive, ne vrši se rodna procena, princip rodne ravnopravnosti se ne poštuje dosledno, nema adekvatne primene Zakona niti sproveđenja Strategije"².

Ovакви rezultati ukazuju na potrebu da se promeni pristup i da se od neophodnih uslova (zakoni i rodni mehanizmi) pristupi realističnom sagledavanju kako da se dođe do dovoljnih uslova, kako bi se putem rodnih politika proizvela željena društvena promena. Umesto da se govori o problemima "implementacije" zakona i rodnih politika, potrebno je naglasiti značaj "kontekstualizacije", na svakom konkretnom društvenom nivou na koji se neka javna politika ili mera javne politike odnose. Istovremeno, potrebno je razumeti logiku razvoja samog "polja rodnih politika", kao kompleksnog sistema proizvodnje društvene promene sa holističkim zahvatom.

¹ Moguće je, međutim, da se došlo do kraja ovog ciklusa, jer ima indikatora da postepeno raste zainteresovanost građana za učešće u životu lokalne zajednice. Sasvim je moguće da se radi o realnom uviđanju da je na širem planu nemoguće bilo šta promeniti, da je jedino lokalna zajednica mesto smislenog angažovanja. O tome da li se radi o novom trendu ili ne, za sada je prerano govoriti.

² Nact dokumenta za inicijalnu diskusiju: Praktična politika SKGO u oblasti rodne ravnopravnosti, Maj, 2013.

3. PROCES SOCIJALNOG UČENJA – UBRZAVANJE PROMENE

Politike RR na lokalnom nivou je neophodno sagledati kao deo mnogo komplijasnijih i slojevitih javnih politika koje se preduzimaju sprovode i zastupaju, putem projekata i programa, u određenom lokalnom kontekstu. Da bi se načinili odgovarajući izbori kada je reč o poželjnim javnim politikama, važno je razumeti kako se samo polje rodnih politika menja. Polje rodnih politika uključuje projekte i programe koji se direktno ili indirektno odnose na RR. Naša analiza ovog polja u 12 zemalja Istočne Evrope tokom 10 godina³ pokazala je da je proces intervencije išao postepeno, osvajajući nova polja delovanja (segmente društvenog života), šireći se ka holističkom pristupu (Hughson, 2015). Polje rodnih politika počiva na procesu socijalnog učenja. Polje, kada se sagledava kao celina, otkriva veoma zanimljivu sliku različitih vrsta pomeranja, koja dugoročno oblikuju polje i stvaraju novu svest, razumevanje i znanje o tome kako treba intervenisati u društvenu realnost da bi se proizvela poželjna promena. Ta pomeranja su sledeća:

- od ženskih nevladinih organizacija ka institucijama
- od retkog i rasejanog znanja ka sistematicnjem i koncentrisanom znanju i rodno osetljivoj statistici
- od nedostajuće regulacije ka pravnoj regulaciji
- od pravne regulacije ka implementaciji
- od nasilja – ka politici – ka ekonomiji
- od pojedinačnih intervencija ka celovitijim uvidima
- od pojedinčanih projekata na margini, ka projektima/programima koji obuhvataju čitavo društvo
- od fokusa isključivo na žene ka rodnosti
- od kompeticije između nevladinih organizacija i institucija, ka više kolaborativnom pristupu
- od aktivizma ka profesionalizmu

³ Hughson, M. (2013) Review of Gender Equality Review of gender equality support in Eastern Europe and the Western Balkans (2001 – 2012) Swedish International Development Cooperation Agency - Sida- Desk Study, march 2013 (manuscript).

- od ženskog pokreta ili ženskih inicijativa (autentičnog, autohtonog, bez donatorskih podsticaja) ka ženskim nevladinim organizacijama i ka projektima koji su podstaknuti zahtevima i očekivanjima donatora (donor's driven projects)
- od nedostatka znanja iz oblasti rodnih studija, ili prihvatanja znanja iz centra, ka više kreativnom pristupu proizvodnji znanja, sa više regionalnim i nacionalnim vlasništvom (ownership)
- od zemalja koje su u konfliktu, ka regionalnoj saradnji
- od haotične situacije na "tržištu rodne jednakosti" ka više razvijenoj podeli rada između različitih aktera vezanih za rodne politike
- od nejasnih kriterijuma za dodeljivanje projekata i finansijskih sredstava, ka sve disciplinovanijem pristupu (RBM - result based management) koji zahteva specijalizovano znanje, koordinaciju i upravljanje.

Sva ova pomeranja koja leže u osnovi kvantitativne transformacije ovog polja (u smislu broja aktera/ki, projekata, institucija i organizacija, finansijskih sredstava itd.) kao i njegove kvalitativne, identifikovana su na osnovu onog što se događalo na poluperiferiji Evrope. Poluperiferija Evrope je kontekstualizovala, obradila rodne politike po svojoj meri, i ona to nastavlja da čini, uz sva ograničenja i mogućnosti koja u tom procesu nastaju. Sva ova pomeranja unutar polja rodnih politika su važna sa stanovišta rodnih politika, jer omogućuju da se bolje razume šta je moguće u podređenom društvenom trenutku, ali i šta je u izvesnom smislu naprednija faza. Od humanitarnih projekata koji su započeli sa ratovima na Balkanu, do "otkrivača" ženskih pokreta na Balkanu (Hrvatska, Srbija), polje intervencije se postepeno širilo sve do nivoa holističkog pristupa, totalnog i svestranog zahvata u patrijarhalnu društvenu matricu.

Taj holistički pristup je sadran u ideji o gender mainstreamingu, odnosno urodnjavanju, svih institucija i društva u celini, i on podrazumeva aktivno i potpuno uključivanje muškaraca. Od politika usmerenih isključivo ka ženama, uveliko se prelazi na politike koje su rodno osetljive, te ne samo da uključuju muškarce, već ih tretiraju kao urodnjene društvene subjekte. Ekspanzija polja u ovom relativno kratkom istorijskom vremenu ukazuje na ogromne potencijale koje ima postsocijalistička poluperiferija, kada je reč o emancipaciji žena. Tome svakako doprinosi i drugačija istorija patrijarhata na njenim prostorima, kao i snažno dejstvo egalitarne ideologije za vreme socijalizma, čije naslage i pozitivni efekti još uvek nisu u potpunosti izbrisani iz kolektivne memorije (Blagojević Hujson, 2015a). Ipak, treba napomenuti da brzo širenje ovog polja rodnih politika, uz unošenje novih tema, vodi u

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

opasnosti od zasićenja, koja se iskazuje time što su neke teme jako diskurzivno pokrivenе u javnosti, iako u realnosti nema većih pomaka (na primer, nasilje protiv žena, ili učešće žena u politici, Hughson: 2015). Takođe, zastupljenost tema u diskurzivnom prostoru pojačava mizoginiju, anti-feminizam i homofobiju, čak i kada su realni efekti sporovođenja politika relativno mali.

4. KA OPIPLJIVOM I ODRŽIVOM REZULTATU

"Teorija promene" koja je poslednjih desetak godina postala popularna u oblasti razvojnih politika ili "razvojnog rada" (development work) naglašava značaj razumevanja samog procesa "pravljenja društvene promene"⁴. U Srbiji su veći uticaj do sada imali pristupi koji su RR pristupali iz sfere normativnog, i koji su pokazali svoja ograničenja. Okretanje ka "teoriji promene" je u suštini zalaganje za pristup u kome se jasno artikulišu pretpostavke kako i zašto određeni projekat ili program, kao metod intervensije kreiraju željenu društvenu promenu. Ovakav pristup je u svojoj biti daleko više sociološki, nego pravnički, ili administrativan, odnosno birokratski, mada ne isključuje ni ove druge pristupe. Ovakav pristup polazi od toga da je društvo složena celina koja ima svoje strukturalne datosti, i koja se ne može olako, i "preko noći" promeniti normativnim pristupom. Teorija promene insistira na dubokom i svestranom sagledavanju intervencije u određenom kontekstu, zalaže se za konkretnu promenu koja će biti održiva, odnosno proizvesti održive promene, i koja je u biti izvodljiva.

5. PROJEKAT IZ KONTEKSTA: RAVNOTEŽA IZMEĐU POŽELJNOG I MOGUĆEG

Teorija promene naglašava značaj konteksta, razmišljanja o kontekstu i posledicama unutar konteksta. Ovde ćemo, u duhu te teorije (ali ne prepisivanjem njenih postavki, već slobodnim tumačenjem za potrebe srpskog konteksta), ukazati na neke elemente koje planiranje određenog projekta ili programa na lokalnom nivou treba da uzme u obzir. Razumevanje intervencije u neki kontekst u suštini podrazumeva da se u tom kontekstu pronađe prava ravnoteža između poželjnog i mogućeg. Zato je

⁴ Postoji mnoštvo publikacija o "teoriji promene" dostupnih na Internetu. Izdavajamo ovu kao vrlo korisnu: "Advocacy and Policy Influencing for Social Change", Sarajevo: TACSO, 2011

važno da se planiranje o intervenciji u lokalnoj zajednici (putem projekta ili programa) unese pre svega razmišljanje iz perspektive te zajednice, tog konteksta (a ne iz perspektive ličnog interesa, interesa organizacije kojoj se pripada ili interesne grupe, ili donatora). Važno je dati odgovore na sledeća pitanja koja se odnose na promenu u zajednici:

1. na šta se deluje ? (na stavove, na institucije, na zakone, na ponašanja i sl.)
2. koja je sfera uticaja? (organizacija, partneri, korisnici ili šira javnost)
3. sa kojim ciljem ? (šta treba da se promeni i u kom pravcu)
4. na kom nivou društvene realnosti ?(na mikro, unutar jedne konkretnе celine, unutar cele zajednice, opštine, grada ili države)
5. uz korišćenje kojih metoda, postupaka, sredstava?
6. koji su mogući efekti ? (kratkoročno, dugoročno, neposredno, posredno, direktno i indirektno)
7. koje su prepreke? (na koje može i na koje ne može da se deluje, ali ih je moguće "zaobići" odgovarajućim strategijama)
8. da li može biti kontra-efekata ? (i kako to preduprediti ili smanjiti).
9. koji su rizici vezani za sprovođenje određene javne politike (odnosno projekta ili programa) i šta u vezi sa tim može da se preduzme?

6. OD ČEGA ZAVISI USPEH PROJEKTA (PROGRAMA)?

Na nivou pojedinačnih društava na poluperiferiji, "uspeh pojedinačnih projekata/programa u "kontekstu pojedinačnih društava" zavisi od specifičnih elemenata, kao što su: uvremenjenost (timing), politički momentum; akumulacija proizašla iz prethodnih koraka, itd. Uspešnost zavisi od sledećih faktora, kada je reč o društvenom kontekstu:

- Adekvatne društvene kontekstualizacije projekta/programa; koja podrazumeva i kontekstualizovane ciljeve, adekvatnu uvremenjenost, povoljnu političku klimu i postojanje odgovarajućih sredstava da se ispune ti ciljevi;
- Adekvatne kontekstualizacije javnih politika koja uključuje znanje o tome kako funkcioniše polje rodnih politika, u kojoj fazi se nalazi koji kontekst i kako se to polje razvija u konkretnom kontekstu;

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

- Adekvatnog dizajna projekta/programa, RBM projekta, koji omogućuje da se pomoću određenih indikatora prate rezultati, kao i sam proces, ali i da se tokom realizacije uspostavi proces učenja, te da se te lekcije primene;
- Uspeh projekta se može meriti uspehom unutar projekta, preko njegovih rezultata, ali se on može meriti i ocenjivanjem njegovog uticaja unutar samog socijalnog konteksta.

Uspeh projekata kao kontekstualizovana intervencija javne politike

Društveni kontekstualni činioci su izuzetno važni, jer oni određuju ciljeve i aktivnosti, međutim, intervencije u oblasti rodnih politika mogu da ubrzaju proces, preko lekcija koje su naučene i diseminacijom najboljih praksi, čak i unutar konteksta koji postavljaju veća ograničenja.

Na kraju, jedna od najvažnijih lekcija iz pomenute komparativne analize (12 posmatranih zemalja na poluperiferiji u periodu od 10 godina) vezana je upravo za značaj *momentuma*, specifičnog trenutka u kome se projekat osmišljava i započinje. Uspeh projekta u najvećoj mogućoj meri zavisi od momentuma, koji je određen dvostruko: i društvenim kontekstom, i momentom u razvoju polja rodnih politika. Donji grafikon pokazuje tri faze u razvoju javne politike, koji se odnose na promenu momentuma:

Razvoj javne politike kao promena momentuma

- Početna faza - faza u kojoj se uvodi nova tema, uspostavlja nova rodna politika, neka konkretna mera, ili formira nova oblast koja ulazi u društveni kontekst, je faza u kojoj postoji visok entuzijazam, zbog "otkrića" nečeg novog; postoji obično i jako dobra selekcija aktera koji su iskreno zainteresovani za problem; postoji intenzivno učenje i podizanje svesti o problemu; različiti akteri zauzimaju svoje pozicije i formiraju se formalna i neformalna mreža zainteresovanih strana i aktera.
- U zreloj fazi spovođenja javne politike, ona dobija pun momentum, odnosno ona je potpuno uvremenjena i postiže se najbolji efekti. U toj fazi se ustaljuje metodologija, dolazi i do ponavljanja metoda, kao i teritorijalnog i socijalnog proširivanja i uključivanja "novih teritorija", odnosno grupa stanovništva; novi akteri i novi korisnici bivaju uključeni i postiže se viši nivo institucionalizacije i profesionalizacije.
- U fazi zasićenja, koja nastaje kada je neka javna politika prisutna duže vreme u nekom kontekstu, dolazi do zaustavljanja daljeg proširivanja i kretanja, potencijalni korisnici su već iscrpljeni (u simboličkom, mada često ne i u realnom smislu); donatori gube interesovanje; raste kompeticija između različitih zainteresovanih strana koje su sprovodile određenu socijalnu politiku; tema se institucionalizuje i profesionalizuje (sa više ili manje uspeha), ili se, naprotiv, marginalizuje i "zaboravlja se" šta je prethodno učinjeno; uspeh postaje ograničen, a rastu otpori (backlash); stvara se potreba za novim pristupima, temama, metodama i novim razlozima za novu javnu politiku u novom pravcu. Nastupa sledeći ciklus.

Ove faze i dobar tajming u unošenju, definisanju i sprovođenju javne politike u krajnjoj liniji određuju i mogućnost njenog uspeha. Momentum je, dakle, neodvojiv od uspeha, i to momentum koji je kontekstualno adekvatan (Hughson, 2015).

7. PRIMER DOBRE PRAKSE U VOJVODINI: OD ISTRAŽIVANJA DO INTERVENCIJE PUTEM JAVNE POLITIKE

Cilj ovog dela teksta nije da detaljno analizira javne politike u Vojvodini koje su postojale i još uvek postoje na planu rodne ravnopravnosti. Autorka ima namjeru, da u na osnovu uvida koje je stekla, kao direktna učesnica u procesu osnaživanja seoskih žena u Vojvodini, pokaže na konkretnom primeru kako je tekaо proces osmišljavanja i razvoja politika koje su u u fokusu imale seoske žene, odnosno kako su one kontekstualizovane. Kao učesnica procesa, koja je bila u ulozi direktorke istraživačkog projekta

vezanog za žene u seoskim sredinama, kojim je proces i započeo, pa sve do poslednje uloge, u kojoj je autorka idejnog projekta Resursno/Informacionog centra za žene i ruralni razvoj (INFOŽIR), autorka je pored direktnih uvida, imala i moć da kao ekspertkinja utiče na proces, da ga osimišljava, reaguje na potrebe konteksta, pa i da ga analizira izbliza. Smatramo da je kompleksnost uloga autorke (naučnica, liderka u ženskom pokretu, međunarodna i lokalna ekspertkinja), omogućila jedinstven uvid, koji ne ukida, već pospešuje analitičnost, pa i objektivnost (shvaćenu u skladu sa feminističkom epistemologijom, odn. "teorijom stajališta"). To znači da efekti intervencije putem javne politike mogu da se posmatraju relativno objektivno, čak i u odsustvu monitoringa i evaluacije kao standardnih delova implementacije javnih politika⁵. Svakako da bi kompleksna evaluacija procesa od strane profesionalnih evaluatora doprinela boljem i sveobuhvatnjem razumevanju efekata, ali to je izvan dometa ciljeva ovog teksta.

7.1. Početak- istraživanje seoskih žena

Zavod da ravnopravnost polova u Novom Sadu je 2007. otpočeo projekat istraživanja seoskih žena u funkciji izrade "Strategije za poboljšanje položaja žena na selu u Vojvodini". Osnovni razlozi za pokretanje ovog projekta su bili sledeći: "U Strategiji razvoja AP Vojvodine, kao dva osnovna pravca razvoja definisani su razvoj poljoprivrede i proizvodnje zdrave hrane i razvoj malih i srednjih preduzeća. U okviru izrade strategije nije posebno razmatran položaj žena u agrarnim područjima, niti su njihove potrebe ili mogućnosti ugrađene u Strategiju, a nisu predviđeni ni mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti. Imajući u vidu činjenicu da su žene upravo nosioci proizvodnje i procesiranja hrane, pa i organske i zdrave hrane, i da je njihova uloga u razvoju agrarnih područja od ogromnog značaja, neophodno je uvažiti i učiniti vidljivim potrebe i mogućnosti žena na selu kako bi se njihov položaj poboljšao, ali i kako bi se njihovi potencijali i resursi maksimalno iskoristili." (Blagojević, 2008:11)

Projekat je počivao na sledećim široko postavljenim pretpostavkama:

⁵ Kako se u srpskoj javnosti svako pitanje izrazito politizuje, monitoring i evaluacija celine neke intervencije u njenom dužem trajanju, a ne na nivou pojedinačnih projekata nisu uobičajena praksa. Zato ovaj tekst pokušava da delom nadomesti očiglednu potrebu da se "vidi što je urađeno", izvan uobičajenih kvantitativnih indikatora.

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

"Položaj žena na selu je rezultanta položaja žena u jednom društvu u celini, položaja poljoprivrede kao ekonomске grane, globalnih ekonomskih procesa koji na određen način pogađaju poljoprivrednu proizvodnju, demografske situacije u kojoj se nalazi seosko stanovništvo, položaja seoskih područja u odnosu na urbana, ekološke situacije seoskih područja, nivoa razvijenosti i prihvatanja tehnoloških promena, kao i odnosa većinskih i manjinskih zajednica. Takođe, položaj žena na selu se menja kao rezultanta različitih strategija koje država implementira." (Blagojević, 2008a: 11)

Istraživanje je prvobitno bilo zamišljeno kao anketno istraživanje koje je trebalo da mapira osnovne koordinate položaja seoskih žena. Nepostojanje podataka, kvantitativnih i kvalitativnih, koji su rodno osetljivi i koji uvažavaju rodne specifičnosti je bilo tretirano kao odraz nevidljivosti žena u seoskim područjima. Zato je i stvaranje baze preciznih, jasnih i aktuelnih podataka, putem istraživanja, bilo viđeno kao preuslov konkretnih strategija, taktika i aktivnosti. Projekat se zalagao za usvajanje principa participatornog planiranja razvoja, što je podrazumevalo direktno učešće onih koji su "objekat" razvojnih politika, kao i artikulaciju znanja o tome koji su stvarni problemi sa kojima su pojedini, naročito "nevidljivi" delovi populacije suočeni. Dakle, projekat je bio u funkciji stvaranja kontekstualizovanog znanja o onima na koje se javna politika odnosila, tj. o seoskim ženama u Vojvodini. Na osnovu podataka dobijenih istraživanjem urađen je čitav niz preporuka unutar kojih se do danas kreću osnovne inicijative rodnih politika na tom polju.

Ciljevi projekta su bili podeljeni na kratkoročne, koji je trebalo da se ostvare u periodu od jedne do pet godina i dugoročne koji bi se realizovali u periodu od pet do deset godina. Kratkoročni ciljevi projekta su bili određeni kao sprovođenje iscrpnog istraživanja koje bi obuhvatilo sve aspekte života žena na selu i pružilo odgovarajuće kvantitativne i kvalitativne pokazatelje trenutnog stanja. Ono je trebalo da posluži kao osnova za stvaranje preporuka i plana konkretnih aktivnosti. Konkretnije, istraživanje je trebalo da omogući:

- ispitivanje socio-ekonomskog položaja seoskih žena
- stvaranje demografske slike o ženama na selu
- ispitivanje potreba i mogućnosti seoskih žena
- ispitivanje državnih i evropskih okvira rodno osetljivih razvojnih politika u oblasti poljoprivrede

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

- stvaranje preporuka i planova o uključivanju žena i ženske perspektive u razvojne politike sela, na osnovu dobijenih podataka, postojećih razvojnih politika i praksi u svetu
- stvaranje preporuka o participativnom procesu planiranja koji bi uključivao žene
- utvrđivanje i sprovođenje aktivnosti kojima bi se ženama na selu olakšao pristup
- resursima te se time stvorili čvršći temelji ekonomskog osnaživanja seoskih žena
- sprovođenje aktivnosti sa ciljem povećanja ekološke svesti proizvođača i proizvođačica poljoprivrednih proizvoda
- identifikovanje resursa i kapaciteta za sporovođenje odgovarajućih politika
- izgradnja kapaciteta i mehanizama za obezbeđivanje rodne ravnopravnosti na selu
- pospešivanje samoorganizovanja seoskih žena
- definisanje Strategije i mera i mehanizama za postizanje rodne ravnopravnosti na selu
- definisanje sistema monitoringa za sprovođenje Strategije
- urodnjavanje postojećih strategija relevantnih za ruralni razvoj i poljoprivredu

Dugoročni ciljevi projekta su bili sledeći:

- poboljšanje kvaliteta života seoskih žena i seoskih zajednica u celini
- povećanje poljoprivredne proizvodnje i posebno proizvodnje zdrave hrane
- podsticanje ženskog preduzetništva na selu (proizvodnja i procesiranje hrane,
- seoski turizam, usluge, itd.)
- smanjivanje siromaštva na selu, posebno ženskog siromaštva
- povećanje participacije seoskih žena u odlučivanju, definisanju i implementaciji
- odgovarajućih politika

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

- podizanje svesti i mobilizacija žena na selu, kao i uticaj na poboljšanje kvaliteta
- života seoskih zajednica u celini
- poboljšanje demografske situacije na selu, odnosno "podmlađivanje" sela
- obezbeđivanje mehanizama za zaštitu ljudskih i ženskih prava žena koje žive u ruralnim područjima
- jačanje seoskih zajednica i solidarnosti (Blagojević, 2008a)

Pored toga što je široko postavio kratkoročne i dugoročne ciljeve, projekat je predviđao i odgovarajuće učešće svih zainteresovanih aktera u samom procesu. Predviđeno je da Pokrajinski Zavod za ravnopravnost polova učestvuje u izradi preporuka i mera, kao i u njihovom konkretnom sprovođenju, kao ekspertsко telо, koje će okupiti stručnjake i stučnjakinje iz različitih oblastи. Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova je, u skladu sa raspoloživim resursima, znanjem i ingerencijama trebalo da omogući implementaciju preporučenih mera u strategiji razvoja kao i monitoring konkretnih aktivnosti. Tako je projekat trebalo da omogući s jedne strane, stvaranje znanja o problemu i njegovu adekvatnu kontekstualizaciju, a sa druge strane, da omogući definisanje i sprovođenje mera od strane najjačih i najzainteresovanijih institucionalnih aktera u tom kontekstu.

7.2. "Otkrivanje" nevidljivog: ženske seoske organizacije u Vojvodini

Ono što, međutim, sam projekat nije predviđao na početku, niti adekvatno uključio, bile su seoske ženske organizacije. Ali, usled otvorenog pristupa i feminističkog senzibiliteta koji je omogućio prepoznavanje ženskog aktivizma u sesokim sredinama, u samom toku projekta tema seoskih ženskih organizacija dobila je značajnije mesto nego što je to bilo prvobitno planirano. Zahvaljujući tome što je postojala spremnost od strane onih koji su projekat sprovodili da uče i reaguju u toku projekta otvaranjem novih tema, pa i delimičnom promenom prvobitnog pristupa, postala je vidljiva veoma razgranata mreža ženskih organizacija na vojvođanskom selu. Naime, prilikom organizovanja serije okruglih stolova koji su na početku projekta bili namenjeni boljem upoznavanju problema sa kojima se susreću seoske žene, "izbila je na površinu" intenzivna aktivnost "ženskih aktivista" i njihova veoma velika zainteresovanost za temu i uključivanje u projekat. To je uticalo na usmeravanje energije u 2007. i 2008. godini upravo na prikupljanje podataka o radu ženskih seoskih organizacija putem razgovora koji su obavljeni kroz

fokus grupe. Saradnice Zavoda za ravnopravnost polova su razgovore obavljale po unapred utvrđenom nizu pitanja, u trajanju od oko 2 sata. Prilikom izbora grupa vođeno je računa da budu obuhvaćene grupe koje imaju različite aktivnosti i nalaze se u različitim delovima Vojvodine. Ukupno je obavljeno petnaest (15) fokus grupe u periodu januar-februar 2008. godine.

Sledeći korak se sastojao u izboru onih organizacija koje su u posebnoj publikaciji Zavoda "Seoske ženske organizacije u Vojvodini: 'Međutim, meni se najviše sviđa što pokušavamo da uradimo nešto dobro'" (Blagojević, 2008a) predstavljene kao primeri "dobre prakse", a koje su svojim konkretnim iskustvom mogle da inspirišu i druge slične organizacije. Na taj način je omogućeno i da se, s jedne strane, izvesnim uopštavanjem dobije kvalitetna slika o kvalitativnim karakteristikama ovih organizacija (Blagojević, 2008b), a da se, s druge strane, izborom nekih izuzetno dobrih primera, pruži uvid u to šta i kako omogućuje uspeh rada jedne seoske ženske organizacije. U publikaciju je uključen i tekst koji se odnosio na istorijat ženskog organizovanja u Vojvodini (Stojaković, 2008), da bi se jasnije sagledala uloga pozitivnog nasleđa u savremenim ženskim inicijativama. Ova promena osnovnog smera projekta rezultirala je i pravljenjem baze podataka seoskih ženskih organizacija.

Analiza seoskih ženskih organizacija je pokazala sledeće: da su seoske ženske organizacije, bez obzira na njihovo formalno ustrojstvo i bez obzira na njihove preovlađujuće aktivnosti, po svojim osnovnim karakteristikama nosioci autentičnog ženskog pokreta na selu. One doprinose ne samo osvećivanju i osnaživanju seoskih žena, već i poboljšanju kvaliteta života na selu, kao i osnaživanju mreža ženske podrške i solidarnosti. Iako većina ovih organizacija ima kontinuitet sa "ženskim aktivima" iz perioda socijalizma, iako po površini "nedovoljno revolucionarne", odnosno više sklone evolutivnim promenama, one su u realnom funkcionisanju bile izrazito slične ostalim ženskim organizacijama koje su sebe smatrале "ženskim pokretom". Više orijentisane rešavanju praktičnih problema, uz korišćenje diskursa koji odudara od preovlađujućeg diskursa liberalnog feminizma, ove organizacije su ipak proizvodile bitne promene u životima žena koje su u njih uključene, pa i promene u čitavim seoskim zajednicama. One su delovale samoinicijativno u prostoru koji je ostao ispraznjen usled tranzicije, siromaštva, raspada institucija, društvene nebrige o selu. Taj prostor su one menjale i regenerisale, preobraćajući ga postepeno u prostor povećane socijalne kohezije i društvene pravde. Osnovne probleme predstavljala je komunikacija ovih grupa sa širim okruženjem, uključujući i elitističke ženske grupe, kao i nedostatak finansijske podrške i nedovoljna vidljivost ovih grupa.

Kao i svi nosioci promene i ženske organizacije i žene u njima su bile suočene sa otporom, nevericom, pa i zatvorenim vratima lokalnih samouprava. Ipak, one su opstajale jer su bile potrebne samim ženama, drugima, lokalnoj zajednici. One su nastajale iz realne potrebe i opstajale zbog entuzijazma koji leži u osnovi njihovog funkcionisanja. Radeći stvari u koje veruju, osnažujući se i same kroz te aktivnosti i proizvodeći konkretnu dobrobit, ove organizacije, iako nedovoljno "feministički osvešćene", zapravo su bile deo autentičnog ženskog pokreta i delile mnoge osobine pokreta, koje su ga karakterisale tokom 90-ih (Blagojević, 1998). Njihovo oslanjanje na tradiciju je bilo novo tumačenje tradicije, a ne puko obnavljanje patrijarhalnih matrica.

Tako je promena smera projekta u pravcu "otkrivanja" ženskih organizacija na selu omogućila više stvari istovremeno:

- pospešila je učenje o onome što realno postoji "na terenu"
- omogućila je identifikaciju aktera promene (organizacije) i liderki
- omogućila je dublje razumevanje problema ženskog organizovanja na selu
- osnažila je ženske organizacije "smeštanjem" u širi društveni i istorijski kontekst, te promenom njihovog samorazumevanja
- omogućila je umrežavanje ovih organizacija.

Takođe, proces učenja o organizacijama na selu omogućio je i čitav niz budućih aktivnosti, od kojih neke traju do danas, a koje su se direktno oslanjale na ove organizacije ili bile ka njima usmerene (kao što su različiti fondovi, organizovanje različitih manifestacija, afirmacija njihovih kreativnih potencijala i sl.).

7.3. Liderke i akterke promena u ruralnim sredinama

Projekat koji je skrenuo u pravcu otkrivanja ženskih organizacija omogućio je i otkrivanje liderki na selu i njihovu vidljivost. Zavod za ravnopravnost polova pokalanja priličnu pažnju identifikovanju liderki i komunikaciji sa njima. Liderke na selu se regrutuju iz više različitih izvora: često se radi o obrazovanim ženama koje žive u gradu, ali žive na selu, ili ženama koje su profesionalno vezane za selo (npr. učiteljice, lekarke), ili ženama koje se bave agrobiznisom, ili preduzetnicama, ili ženama koje su na čelu seoskih organizacija ili bave politikom.

Ono što sve njih zajedno određuje jesu upravo liderski kvaliteti, odnosno činjenica da iako imaju razvijenu svest o ograničenjima, one imaju jaku

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

motivaciju, znanje i metode da savladaju te prepreke. Te žene su jezgro transformacije seoskih sredina, uprkos apsolutno nepovoljnim činiocima koji dolaze od spolja, što se pre svega odnosi na makroekonomske politike razvoja poljoprivrede i seoskih područja.

U nove liderke na selu spadaju i žene koje se odlučuju za život na selu, ne zato što su rođene na selu, već zato što vide prednosti ovakvog izbora. Radi se o dve različite varijante: u jednoj je život na selu kompatibilan sa obavljanjem posla u gradu (pre svega zahvaljujući novim tehnologijama), a u drugom, život na selu se vezuje za proizvodnju "zdrave hrane". Ova strategija postaje karakteristična za sve veći broj ljudi koji su ili poreklom sa sela, ili čak to i nisu, ali koji ne žele više da žive u prenaseljenim i zagađenim gradovima, skučenim stanovima, i trpe posledice haotične urbanizacije i nikad završene "tranzicije". Ova vrsta seoskih žena u svoje okruženje donosi sasvim nov duh vremena, novu svest i novo razumevanje vrednosti života izvan grada.

Ono što je ključ za razumevanje seoskog ženskog liderstva je jaka individualizacija uz odbijanje da se prihvate kolektivistička merila smisla i vrednosti, koja dominiraju u konzervativnom delu seoske sredine. Liderke imaju izraženu individualna svest o tome da je moguće izabrati sopstvenu životnu strategiju i da je moguće odlučiti o tome kako će njihov život izgledati. Upravo ta svest je nosilac modernizacije seoskih sredina. Liderke koje prave svoje izbore, kao svoje individualne izbore, one žene koje se izdvoje iz mnoštva i "rade po svome", umesto po diktatu inertne patrijarhalne sredine, one su najvažnije i nezamenljive saveznice svih razvojnih i rodnih politika. Zato je usmeravanje na liderke, organizovanje njihove edukacije, povezivanje kroz različite programe, te omogućavanje da konkurišu za dodelu sredstava iz različitih fondova, takođe predstavljalo važan element uspeha rodnih politika u seoskim sredinama u Vojvodini.

7.4. Resursni/Informacioni centar – Žene i ruralni razvoj⁶

Razvoj rodnih politika na seoskom području Vojvodine se od 2007. godine kretao postepeno, ali i kao proces intenzivnog učenja u samom toku. Od formulacije projekta, stvaranja znanja, i pisanja studije koja je bila "base-line study", pa do "otkrivanja" ženskih organizacija i liderki, uz osmišljavanje čitavog niza konkretnih aktivnosti i programa koji su svi išli u istom pravcu i u

⁶ Idejni projekat je načinila Marina Blagojević Hujson. Zavod za ravnopravnost polova je dao osnovne smernice i stavio na raspolaganje postojeće baze podataka.

suštini imali istu logiku osnaživanja žena u ruralnim područjima. Najnoviji element takvog kretanja, tog procesa, predstavlja osmišljavanje resursnog/informacionog centra "Žene i ruralni razvoj", koji treba da bude postavljen kao veb sajt do kraja 2015. Time se ulazi u sledeću fazu razvoja rodnih politika na seoskom području Vojvodine.

Resursni/informacioni centar koji je zamišljen kao veb platforma, ima za cilj da okupi sve raspoložive resurse i znanja koja su dosad artikulisana u ovom procesu, te da omogući održivost ranijih inicijativa. Takođe, on ima za cilj da da novi podsticaj i zamah za sprovođenje rodnih politika i osnaži žene i ženske organizacije za novu etapu razvoja, koja je vezana za približavanje EU i korišćenje odgovarajućih fondova, kao i za projektno planiranje na lokalnom nivou. Ovaj informacioni centar će pružiti objedinjeni uvid u različite informacije koje se odnose na rodnu statistiku, rezultate istraživanja, zvanična dokumenta o RR, ali i informacije o svim relevantnim interesnim grupama i organizacijama koje se direktno ili indirektno bave ženama i ruralnim razvojem. Na veb sajtu će takođe moći da se pronađu korisni linkovi o tome šta se na ovom planu radi u okruženju, u Evropi i u svetu. Veb sajt treba da bude i koristan i inspirativan, da ima praktičnu namenu i omogući kontakte, ali i da potpomogne stvaranje novih projekata i ubrzanje razvoja ruralnih područja, pospeši sprovođenje politika rodne ravnopravnosti, omogući edukaciju, i vremenom preraste u moćno oruđe kako za sprovođenje javnih politika u ovoj oblasti, tako i za celokupni ekonomski razvoj ruralnih područja. Ovaj informacioni centar je namenjen raznovrsnim korisnicima (ženskim organizacijama, rodnim mehanizmima, turističkim organizacijama, preduzetnicima, studentima i istraživačima, itd.). Oko njega treba da se formira zajednica stručnjakinja, preduzetnica i aktivistkinja, zainteresovanih za razmenu i saradnju. Ova internet platforma treba da omogući ubrzanje razmene i učenja iz sopstvenog iskustva i iskustava drugih, ali i da učini dostupnim znanje o relevantnim problemima koje već postoji (unutar akademске zajednice i raznih lokalnih i međunarodnih institucija). Takođe, u ideološkom smislu, platforma je instrument za osnaživanje i žena i ruralnih područja u celini, ali i instrument za stvaranje podsticaja za korišćenje novih tehnologija, kao i za razbijanje predrasude o "konzervativnom selu", jer podrazumeva da postoji veliki i rastući broj žena na selu koje koriste te tehnologije.

Sama struktura ove platforme ukazuje na njenu namenu. Platforma se sastoji od sledećih celina (veb strana):

1. Dokumenta (UN dokumenta, EU dokumenta, dokumenta SR Srbije, dokumenta Vojvodine)

2. Relevantne institucije sa linkovima (međunarodne i lokalne)
3. Informacije (rodna statistika, istraživanja, publikacije, edukacija, korisni linkovi)
4. Baze podataka (seoske ženske organizacije, preduzetnice, ekspertkinje za rod i razvoj, rodni mehanizmi na lokalnom nivou)
5. Turizam (seoske manifestacije, etno kuće, projekti i konkursi, dobre prakse, korisni linkovi)
6. Agrobiznis (proizvodnja, prerada, projekti i konkursi, dobre prakse, korisni linkovi)
7. Zdrava hrana (organska proizvodnja hrane – proizvođači, projekti i konkursi, dobre prakse, linkovi)
8. Nove tehnologije (edukacija, proizvodnja i primena novih tehnologija, lokalni centri, projekti i konkursi, korisni linkovi)
9. Kreativni zanati i umetničko stvaralaštvo (sajam ženskog stvaralaštva, izložba tradicionalne seoske kuhinje, izložba lutaka, izložba starinskih modnih detalja, izložba fotoportreta, poetsko stvaralaštvo, projekti i konkursi, korisni linkovi)
10. Političko osnaživanje seoskih žena (edukacija i osnaživanje, razmena iskustava, projekti i konkursi, korisni linkovi)
11. Mlade žene na selu (edukacija i osnaživanje, razmena iskustava, projekti i konkursi, korisni linkovi)

Pored ovih oblasti veb-sajt uključuje i informacije o Međunarodnom danu seoskih žena, ima mogućnosti za sprovođenje anketa, kao i za stvaranje diskusionih grupa i stavljanje sugestija i primedbi. Ova platforma predstavlja izraz dobro kontekstualizovanih rodnih politika u Vojvodini, usmerenih ka ženama na selu i postizanju RR u ruralnim područjima. Ona objedinjuje sve što je relevantno znanje, omogućuje umrežavanje, podiže motivaciju za korišćenje novih tehnologija, olakšava razmenu znanja, te podiže čitav nivo razumevanja problema i mogućnosti na najviši nivo znanja o javnim politikama. Zastupljen je holistički pristup kada je reč o ekonomskom osnaživanju (jer nasilje protiv žena postoji kao druga, odvojena oblast delovanja javnih politika), unutar koga se nalaze sve relevantne informacije za sve aktere koji žele da osmisle projekte iz ove oblasti, ili promovišu rodnu ravnopravnost. Platforma je namenjena i praktičarima, i privatnom sektoru, ali i medijima i akademskim institucijama.

ZAKLJUČAK

U ovom tekstu su razrađene osnovne ideje vezane kontekstualizaciju rodnih politika, uz korićenje konkretnog primera otvaranja polja rodnih politika u oblasti osnaživanja seoskih žena u Vojvodini. Polazeći od toga da je stvaranje relevantnog znanja u oblasti društvenih nauka u osnaživanju i osvešćivanju, te u promovisanju pozitivne društvene promene, u ovom tekstu se zastupa ideja da je za uspeh javnih politika u bilo kojoj oblasti, pa i u oblasti rodne ravnopravnosti, neophodna njihova adekvatna kontekstualizacija. To je pristup koji je u velikoj meri suprotstavljen normativističkom pristupu koji dominira u zemljama poluperiferije, i koji za posledicu ima hroničan "problem implementacije", koji je eufemizam za stvarni problem – neadekvatne kontekstualizacije. U prvom delu teksta autorka pokazuje kako pored društvenog konteksta postoji i kontekst samih javnih politika, te da je neophodno razumeti kako teku i kretanje unutar tog polja, da bi se osmisile adekvatne javne politike. Radi se, dakle, o dvostrukoj kontekstualizaciji. Potrebno je razumeti kontekst društva u koji se unose određene politike (njegove strukturalne datosti), ali i kontekst samih politika (njihovog razvoja u kontekstu razvoja "polja rodnih politika"). U drugom delu, autorka se fokusira na konkretni primer razvoja rodnih politika u Vojvodini u pravcu osnaživanja seoskih žena, i pokazuje kako je teko proces, u nekim segmentima u koje je autorka imala direkstan uvid, te koje su nove mogućnosti na vidiku. Autorka pokazuje kako je proces teko od početka do danas: otpočeo je sticanjem uvida u stanje stvari, sprovodenjem istraživačkog projekta, te osnovnog "snimanja" problema (base-line study, na osnovu ankete), zatim "otkrivanjem" čitave mreže ženskih organizacija i autohtonih inicijativa na lokalnom nivou, koje su do tada bile nevidljive, te mapiranjem ženskog liderstva u lokalnim sredinama, podsticanjem različitih aktivnosti i stvaranjem baza podataka o njima. Na kraju, objedinavanje svih prethodnih koraka, uz jasno proširivanje u pravcu animiranja mladih žena na selu, novih ekonomskih inicijativa, osnaživanje za upotrebu novih tehnologija, i osnaživanje za projektno konkursanje na nivou lokalnih zajednica, omogućeno je stvaranjem novog veb-portala koji predstavlja resursni/informacioni centar. Povezivanje znanja, aktera i informacija će nesumnjivo omogućiti kvalitativni skok u razvoju rodnih politika u seoskim područjima Vojvodine, ali će, sasvim sigurno, imati i značajan "spill-over" efekat na ceo region. Time se potvrđuje da je proces socijalnog učenja kroz i putem adekvatne kontekstualizacije i afirmacije lokalnog znanja i lokalnog senzibiliteta, zapravo i jedini produktivan put.

LITERATURA

- (1) Advocacy and Policy Influencing for Social Change (2011), Sarajevo: TACSO (http://www.tacso.org/doc/doc_manual_5.pdf).
- (2) Antonić, S. (2011): *Iskušenja radikalnog feminizma, moć i granice društvenog inžinjeringu*, Beograd: Službeni glasnik.
- (3) Blagojević Hjuson, Marina (2015) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- (4) Blagojević Marina (1998) (prir.) *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*, Beograd: Centar za ženske studije.
- (5) Blagojević Marina (2008a) (ur.) *Seoske ženske organizacije u Vojvodini: ‘Međutim, meni se najviše sviđa što pokušavamo da uradimo nešto dobro*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- (6) Blagojević Marina (2008b) *Ženske seoske organizacije u Vojvodini: staranje o sebi, o drugima, o zajednici*, u: Blagojević Marina (ur.) *Seoske ženske organizacije u Vojvodini: ‘Međutim, meni se najviše sviđa što pokušavamo da uradimo nešto dobro*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- (7) Hughson Marina (2015) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (8) Sekulić N. (2012) *Rodna ravnopravnost u lokalnoj zajednici – neka pitanja o političkoj transformaciji Srbije danas*, u Mina Petrović (ur.) *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.
- (9) Stojaković (2008) - Domaća radinost i angažovanje žena u Vojvodini krajem 19. i početkom 20. veka, u: Blagojević Marina (ur.) *Seoske ženske organizacije u Vojvodini: ‘Međutim, meni se najviše sviđa što pokušavamo da uradimo nešto dobro*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova

CONTEXTUALIZATION OF GENDER EQUALITY POLICIES AND LOCAL DEVELOPMENT: AN EXAMPLE OF GOOD PRACTICE IN VOJVODINA

Starting with the assumption that production of relevant knowledge in social sciences supports empowerment, consciousness raising, social inclusion and promotion of positive social change, the author of this text claims that public policies in any domain, as well as in domain of gender

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Hughson
„Kontekstualizacija politika rodne ravnopravnosti i lokalni razvoj: primer dobre
prakse u Vojvodini”, (str. 27-48)*

equality, need proper contextualization in order to be successful. That means that any meaningful intervention into the social reality needs to productively connect relevant knowledge and relevant experience. That kind of approach is beyond normative approach which at the moment dominates at the semiperiphery, and which produces chronic "problem of the implementation" of gender policies. The author claims that it is in fact euphemism for the real problem, which is "inadequate contextualization". However, contextualization has two sides: one is the contextualization into the society, and the other one is proper contextualization within "the gender policy field", which has its own development. Strategic thinking about social policies includes also the analysis of public policies and understanding of the continuity of policy interventions in a given field. The author defines "the gender policy field" on the basis of large comparative study (12 countries in 10 years) which explains the very logic of the development of this field. In the second part of the text, the author is focused on a concrete example of the introduction of gender equality policies in rural areas of Vojvodina. As someone who was directly included into the major steps of the development of the policies, the author exhibits an insider's view of how the process was developed and what are the new possibilities. The author is advocating networking strategies and usage of ICTs (Resource/Information center which is being developed) to speed up the process of social learning and support knowledge sharing and dissemination of the lessons learned.

*KEY WORDS: gender / local development / rural women /
gender policies / contextual analysis / Vojvodina /
semiperiphery*

PRETHODNO KRIMINALNO PONAŠANJE KAO PREDIKTOR TEŠKIH KRIVIČNIH DELA^{*}

Hajdana Glomazić
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Andrijana Mikić
Centar za istraživanje i analizu, Beograd

Nikša Sviličić
Institut za antropologiju, Zagreb, Hrvatska

U pokušaju da odgovorimo na naše centralno istraživačko pitanje - da li je prethodno kriminalno ponašanje prediktor teških krivičnih dela - analizirali smo istoriju kriminalnog ponašanja osuđenika na smrtnu kaznu u državi Texas, SAD, od 1976. do juna 2014. godine. Imajući u vidu ceo kontekst kriminalnog ponašanja koji je prethodio izricanju smrtne kazne, cilj istraživanja smo odredili kao pružanje odgovora na pitanje da li postoji povezanost među navedenim varijablama i ako postoji kakva je priroda te povezanosti. Izdvajanje prediktora vršeno je univarijantnom i multivarijantnom binarnom logističkom regresijom. Rezultati su pokazali da nešto manje od polovine kriminalnih delikata počine povratnici i da je prethodno kriminalno ponašanje značajan prediktor za izvršenje teških krivičnih dela – ubistva i silovanja.

KLJUČNE REČI: kriminal / smrtna kazna / kriminalni recidivizam / kriminalno ponašanje

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: hajdana.ng@gmail.com

* E-mail: janaandri@hotmail.com

* E-mail: niksa.svilicic@inantrro.hr

UVOD

Ljudska priroda i kontekst distorzivnih društvenih ponašanja, te fenomen smrti neki su od najčešće istraživanih društvenih fenomena. Artikulacije tog fenomena nalazimo u najrazličitijim antropološkim prikazima tokom ljudske istorije. Još od paleolitskog vremena bihevioralni motivacioni aspekti kao što su: strast, žudnja, ljubomora, glad, siromaštvo i sl., bili su kako posredni, tako i neposredni "okidači" širokom spektru devijantnog ljudskog ponašanja. Takva ponašanja najčešće nisu bila u skladu sa prihvaćenim društvenim normama, štaviše, najčešće su značajno odudarala od njih. Kolokvijalno se znalo reći da jedan zločin, bez obzira na prirodu i razloge počinjenja, nužno vodi drugom, te da će ga navodno počinitelj lakše izvršiti nego ono prvo, ukoliko se nađe u takvoj situaciji. Nauka još uvek nije dala jasan odgovor na pitanje da li zaista jedan zločin vodi ka drugome, mada mnogobrojna istraživanja pokazuju da preko 50 % teških slučajeva zločina nisu perzistentni kriminalci (Kron, 1993).

Da bi se društvo zaštitilo od kriminaliteta i sprečilo učinioca krivičnih dela da ga ponovo izvrše, ono propisuje kaznu kao osnovnu vrstu krivičnih sankcija, te tako kazna postaje nezaobilazno sredstvo reakcije društva na kriminalitet (Mitrović, 2012). Istorija društvenih sankcija i kazni obiluje brojnim surovim i manje surovim primerima kažnjavanja pojedinaca koji su se ogrešili o sistem i pokazuje da su kazne izricane sa dvostrukim ciljem: a) sprečiti počinioca krivičnog dela da ga opet počini i b) javnim i surovim kažnjavanjem građana preventivno uticati na ostale kako bi iz straha od posledica odustali od izvršenja krivičnog dela (*ibid.*). Posebna vrsta kazne koja se određuje kao kazna protiv života učinioca krivičnog dela je – smrtna kazna (*poena capitalis*). Činjenica da smrtna kazna i danas postoji logično pokreće čitav niz filozofskih, pravnih, religijskih, pa i praktičnih pitanja na koja nema jedinstvenog odgovora.

U našem radu reč je o osobama koje su počinile krivična dela za koja su osuđene na najstrožu zakonom predviđenu kaznu – smrtnu kaznu. Pod krivičnim delom zakon podrazumeva "ono delo koje je zakonom predviđeno kao krivično delo, koje je protivpravno i koje je skrivljeno" (Krivični zakonik, Čl. 14, st. 1) Uopšteno govoreći, pitanja na koja želimo dobiti odgovor, na osnovu podataka koje imama su: da li neko ko je jednom počinio krivično delo ima neku vrstu preferencije da opet ponovi isto ili slično delo? Ako preferencija za ponavljanjem postoji, da li je ona karakteristična za sve vrste kriminalnog ponašanja ili samo za neke? Da li priroda novog počinjenog teškog krivičnog dela izvesno korelira sa

prirodom prvopočinjenog krivičnog dela ili ne postoji značajna statistička razlika između njih?

TOK I ORGANIZACIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj ovoga istraživanja je pružanje odgovora na istraživačko pitanje: da li prethodno kriminalno ponašanje osuđenih lica može biti prediktor teških krivičnih dela. Posebni istraživački zadaci su: utvrditi ulogu prethodnog kriminalnog ponašanja na svaku posebnu vrstu teškog krivičnog dela i utvrditi da li osoba sa istorijom kriminalnog ponašanja ima neku vrstu preferencije da ponovi krivično delo ili da izvrši novo, teško krivično delo.

U ovom radu pod pojmom prethodno kriminalno ponašanje podrazumevamo broj i vrstu krivičnih dela osuđenika zbog kojih im je već izrečena kazna. Pod teškim krivičnim delom, u našem radu, smatraju se oni delikti nasilja koji su u dosjeima osuđenika klasifikovani kao: krvni delikti – ubistvo i višestruko ubistvo; seksualni delikti - silovanje i otmice¹.

Pošlo se od hipoteze da prethodno kriminalno ponašanje može biti prediktor teških krivičnih dela. U ovom istraživanju korišćena je kombinacija deskriptivnog, neekperimentalnog metoda uz statističku metodu predikcije.

Uzorkom su obuhvaćeni svi osuđenici na smrtnu kaznu u državi Texas, SAD od 1976. do juna 2014. godine. Analizirani su kriminalni dosjei 516 osuđenika, različitim polnih, verskih i drugih sociodemografskih karakteristika. Svi analizirani slučajevi govore o tome da su počiniovi krivičnih dela osuđeni na smrtnu kaznu različitim načinima egzekucije, koja je potom i sprovedena, u skladu sa zakonskim odredbama. Podaci prikupljeni za 516 zatvorenika osuđenih na smrt dobijeni su iz vrlo preciznih, javno dostupnih dosjeja, i iz njih su izdvojeni neki od podataka vezanih za: sociodemografske atribucije zatvorenika (godine, pol, rasa, obrazovanje, visina, težina...), kao i ex-specialis podaci o kriminalnom profilu zatvorenika, događaju koji je prethodio odluci smrte kazne, odabiru načina egzekucije, kao i saučesnicima u krivičnom delu.²

U našem radu, pod zavisnom varijablom tretiramo - krivično delo čije je izvršenje za učinioca krivičnog dela imalo posledicu krivičnu sankciju – smrtnu kaznu. Na osnovu raspoloživih podataka može se konstatovati da su vrste

¹ Videti vise u: *Penal Code Offenses by Punishment Range*
<https://www.texasattorneygeneral.gov/files/cj/penalcode.pdf>

² Podaci su preuzeti sa sajta Texas Department of Criminal Justice <http://www.tdcj.state.tx.us/>

teških krivičnih dela zbog kojih su zatvorenici osuđeni na smrtnu kaznu sledeća: ubistvo, višestruko ubistvo, silovanje i otmice. Analizom kriminalnih dosjeva osuđenika može se zaključiti da su počinjeni krivičnih dela osuđeni na najtežu kaznu zbog izvršenja, u pojedinim slučajevima jednog, a u drugima, više krivičnih dela. Kako je, saobrazno cilju istraživanja, jedan od istraživačkih zadataka u ovom radu utvrditi ulogu prethodnog kriminalnog ponašanja na svaku posebnu vrstu krivičnog dela, varijable za opis krivičnog dela za koji su njihovi izvršitelji osuđeni na smrt, tretirane su kao "multiple question" varijable sa opcijama: počinio je/nije počinio.

Nezavisne varijable vezane su za prethodno kriminalno ponašanje osuđenih lica. Pod nezavisnom varijablom tretiraju se dve grupe varijabli: a) postojanje krivičnog dela i b) vrsta krivičnog dela. Postojanje prethodnog krivičnog dela je kategoriska dihotoma varijabla, sa opcijama - da i ne. Kao vrste prethodnih krivičnog dela korišćene su varijable: pljačke, otmice, silovanje i ubistvo. Ove varijable su dihotome sa opcijama: počinio je i nije počinio.

Istraživanjem su obuhvaćene i kontrolne varijable koje čine bio-socijalne karakteristike osuđenika čiji je prethodni kriminalni dosje bio predmet analize, i to: pol, obrazovni nivo, zanimanje i starost u vreme počinjenja krivičnog dela koje je imalo za posledicu izricanje smrte kazne.

U postupku obrade podataka, varijabla *pol* tretirana je kao dihotoma varijabla sa dva modaliteta: muško i žensko. Obrazovni nivo se odnosi na obrazovno postignuće osuđenika u formalnom sistemu obrazovanja, tako da je obrazovni nivo tretiran kao varijabla sa tri modaliteta: osnovna škola, srednja škola i fakultet.

Varijabla *zanimanje* klasifikovana je u tri kategorije i to: nekvalifikovani radnik, kvalifikovani radnik i ostalo. Kategorija ostalo, odnosi se na visokokvalifikovane profesije. Zbog malog udela visokvalifikovanih pojedinaca u uzorku, ova kategorija je klasifikovana kao ostalo.

Starost u vreme počinjenja zločina računata je kao razlika između godine kada je počinjeno krivično delo zbog koga je zatvorenik osuđen na smrt i godine rođenja. Varijabla je numerička i izražena je u godinama.

STATISTIKA

Za prikazivanje kategoriskih varijabli korišćena su apsolutne vrednosti i njihova procentualna zastupljenost u uzorku. U tabelama su prikazani validni procenti za one kategorije varijabli za koje ne postoji podaci u dosjevu osuđenika. Razlike u učestalosti ispitane su χ^2 testom (Chi-square test).

Za prikazivanje numeričkih vrednosti korišćena je medijana i interkvartilna razlika ($Me \pm IR$), s obzirom da vrednosti nisu raspoređene prema tipu normalnosti.

Za identifikaciju prediktora korišćena je univarijantna binarna logistička regresija. One varijable koje su pokazale statistički značajan uticaj na zavisnu varijablu u univarijantnoj logističkoj regresiji ušle su u model multivarijantne binarne logističke regresije. Rezultati su predstavljeni kao Odds Ratio (OR; unakrsni odnos) uz 95% CI (95% interval poverenja) i p-vrednost. Svako posebno krivično delo, za koje su kao pojedinačno ili u kombinaciji sa drugim krivičnim delom zatvorenici osuđeni na smrt, korišćeno je kao zavisna varijabla (0=nije počinio, 1=počinio je).

Statistička značajnost definisana je na nivou verovatnoće od $p \leq 0.05$. Statistička obrada i analiza urađena je u kompjuterskom programu SPSS ver. 20 (Statistical Package for the Social Sciences).

REZULTATI

Uzorak čini $N=516$ zatvorenika osuđenih na smrtnu kaznu u državi Texas, SAD od 1976. godine do juna 2014. godine. Gotovo svi osuđenici su muškarci (99%). U obrazovnoj strukturi dominiraju osuđena lica sa završenom srednjom školom (73.6%). Njih 19.6% ima završenu osnovnu školu, dok 6.8% ima završen fakultet. Radnici, (nekvalifikovani i kvalifikovani), čine 92,8% uzorka. Prosečna starost u vreme izvršenja zločina je 25 godina (Tabela 1).

Tabela 1: Bio-socijalne karakteristike osuđenika

		N	%
Pol	Muški Ženski	499 5	99.0 1.0
Nivo obrazovanja	Osnovna škola Srednja škola Fakultet	92 346 32	19.6 73.6 6.8
Zanimanje	Nekvalifikovani Kvalifikovani Ostalo	92 320 32	20.7 72.1 7.2
Starost u vreme počinjenja krivičnog dela (god) ($Me \pm IR$)		25.0±10.0	

Tabela broj 2 pokazuje da od ukupnog broja osuđenika na smrtnu kaznu, njih 42.7% ima neko krivično delo u istoriji kriminalnog ponašanja, dakle, pre počinjenja teškog krivičnog dela za koje su osuđeni na smrtnu kaznu. Od onih koji su imali kriminalni dosje, najveći broj izvršio je pljačku (37.5%), slede ubistva (5.6%), silovanja (3.9%) i otmice (1.2%).

Tabela 2: Prethodno kriminalno ponašanje osuđenih lica, deskriptivna statistika

		N	%
Ubistvo	Da	29	5.6
	Ne	486	94.4
Silovanje	Da	20	3.9
	Ne	495	96.1
Otmice	Da	6	1.2
	Ne	509	98.8
Pljačka	Da	193	37.5
	Ne	322	62.5
Postojanje prethodnih krivičnih dela	Da	220	42.7
	Ne	295	57.3

U tabeli 3 prikazano je zbog kojih krivičnih dela su njihovi izvršitelji osuđeni na smrtnu kaznu. Već smo naglasili da je analizom kriminalnih dosjeda utvrđeno da je jedan osuđenik mogao izvršiti ne samo jedno, već i više krivičnih dela zbog kojih je u daljem procesu kažnen najtežom krivičnom kaznom. Iz podataka se, takođe, moglo zaključiti da se u slučajevima izvršenja više krivičnih dela uglavnom radi o ubistvu i još nekom krivičnom delu. Izvršilac krivičnog dela mogao je počinjiti i krivično delo koje ne uključuje ubistvo, a da mu se izrekne smrtna kazna, jer po zakonu države Texas (SAD) smrtna kazna izriče se i za dela koja ne uključuju ubistvo (kao što su teško seksualno zlostavljanje deteta)³. S obzirom na to da je naš cilj da ispitamo na koja krivična dela utiče prethodno kriminalno ponašanje, krivična dela za koje je zatvorenik osuđen na smrt tretirali smo kao posebne varijable. Tako smo dobili da su to u najvećem broju slučajeva ubistva (71.3%) i višestruka ubistva (25.6%), silovanja (21.2%) i na kraju su otmice (13.2%).

Tabela 3: Krivično delo zbog kojeg su zatvorenici osuđeni na smrtnu kaznu, deskriptivna statistika

		N	%
Ubistvo	Da	367	71.3
	Ne	148	28.7
Višestruko ubistvo	Da	132	25.6
	Ne	383	74.4
Silovanje	Da	109	21.2
	Ne	406	78.8
Otmice	Da	68	13.2
	Ne	447	86.8

Iz tabele broj 4 možemo da zaključimo da je najveći broj zatvorenika, sa istorijom kriminalnog ponašanja (81.4%), izvršio teško krivično delo – ubistvo – zbog kojeg je i izrečena smrtna kazna ($\chi^2=19.13$, df=1, $p<0.001$). Takođe, iz tabele se može videti da većina osuđenika sa istorijom

³ Texas Penal Code, Section 12.42, "Penalties for Repeat and Habitual Felony Offenders", subsection (c)(3). . Retrieved 2009-10-21.

kriminalnog ponašanja (82.3%) u mnogo manjem procentu izvršava teško krivično delo – višestruko ubistvo ($\chi^2=12.58$, df=1, $p<0.001$).

Tabela 4: Prethodno kriminalno ponašanje i vrsta krivičnog dela zbog kojeg je izrečena smrtna kazna, Hi kvadrat test

Prethodno kriminalno ponašanje	Krivično delo zbog kojeg je izrečena smrtna kazna							
	Ubistvo		Višestruko ubistvo		Silovanje		Otmica	
	Da (%)	Ne (%)	Da (%)	Ne (%)	Da (%)	Ne (%)	Da (%)	Ne (%)
Da	81.4	18.6	17.7	82.3	23.2	76.8	15.0	85.0
Ne	63.7	36.3	31.5	68.5	19.7	80.3	11.9	88.1
	$\chi^2=19.13$, df=1, $p<0.001$		$\chi^2=12.58$, df=1, $p<0.001$		$\chi^2=0.93$, df=1, $p=0.383$		$\chi^2=2.98$, df=1, $p=0.357$	

U statističkom postupku, korišćenjem univarijantne logističke regresije, pokazalo se da je prethodno kriminalno ponašanje je značajan prediktor počinjenja krivičnog dela ubistva ($OR = 2.48$; 95% CI = 1.64 – 3.76; $p < 0.001$). Prethodno kriminalno ponašanje, dakle, povećava 2.5 puta šansu da neko počini krivični delikt - ubistvo. Model objašnjava 15.0% (Nagelkerke R^2) varijanse zavisne promenljive i korektno klasificuje 71.3% slučajeva.

Na osnovu analize pokazalo se da prethodno kriminalno ponašanje smanjuje šansu izvršenja krivičnog dela - višestruko ubistvo ($OR = 0.46$; 95% CI = 0.30 – 0.71; $p < 0.001$) za 54%. Model objašnjava 13.0% (Nagelkerke R^2) varijanse zavisne promenljive i korektno klasificuje 74.4% slučajeva.

Tabela 5: Prethodno kriminalno ponašanje kao prediktor izvršenja teških krivičnih dela (univarijantna binarna logistička regresija)

Zavisne varijable	Nezavisne varijable	Odds ratio	95% Confidence interval	p
Ubistvo*	Prethodno kriminalno ponašanje (da)	2.48	1.64-3.76	$p<0.001$
Višestruko ubistvo#	Prethodno kriminalno ponašanje (da)	0.46	0.30-0.71	$p<0.001$
Silovanje#	Prethodno kriminalno ponašanje (da)	1.23	0.80-1.88	0.332
Otmica~	Prethodno kriminalno ponašanje (da)	1.31	0.78-2.18	0.341

* $R^2=0.15$ (71.3%). # $R^2=0.13$ (74.4%)

Tabela broj 6 nudi pregled podataka iz kojih se može zaključiti u kom procentu dolazi do ponavljanja istih krivičnih dela. Rezultati pokazuju da to važi samo za neka od ispitivanih slučajeva. Kao što se iz tabele može videti, silovanje se u 65% slučajeva ponavlja ($\chi^2=23.96$, df=1, $p<0.001$). Od ukupnog broja osuđenika koji su izvršili krivično delo otmice, njih 50% kasnije ponovi isto delo - otmice ($\chi^2=4.50$, df=1, $p=0.045$) i počini silovanje ($\chi^2=7.17$, df=1, $p=0.033$). Od onih koji u dosjelu imaju pljačku, njih 82.9% počini delo ubistvo ($\chi^2=20.42$, df=1, $p<0.001$). Međutim, samo 16% onih koji imaju pljačku kao prethodno delo, počiniće višestruko ubistvo ($\chi^2=14.82$, df=1, $p<0.001$).

Tabela 6: Prethodna krivična dela i krivična dela za koje je zatvorenik osuđen na smrt, Hi kvadrat test

KRIVIČNO DELO ZBOG KOJEG SU IZVRŠIOCI OSUĐENI NA SMRTNU KAZNU								
		UBISTVO		VIŠESTRUKO UBISTVO		SILOVANJE		OTMICA
		Da (%)	Ne (%)	Da (%)	Ne (%)	Da (%)	Ne (%)	Da (%)
Prethodno krivično delo UBISTVO	Da	79.30	20.70	20.70	79.30	27.60	72.40	17.20
	Ne	70.80	29.20	25.90	74.10	20.80	79.20	13.00
		$\chi^2=0.97, df=1, p=0.402$		$\chi^2=0.39, df=1, p=0.664$		$\chi^2=0.79, df=1, p=0.358$		$\chi^2=0.43, df=1, p=0.569$
Prethodno krivično delo SILOVANJE	Da	80.00	20.00	20.00	80.00	65.00	35.00	25.00
	Ne	70.90	29.10	25.90	74.10	19.40	80.60	12.70
		$\chi^2=0.77, df=1, p=0.459$		$\chi^2=0.34, df=1, p=0.794$		$\chi^2=23.96, df=1, p=0.001$		$\chi^2=2.52, df=1, p=0.165$
Prethodno krivično delo OTMICE	Da	83.30	16.70	16.70	83.30	50.00	50.00	50.00
	Ne	71.10	28.90	25.70	74.30	20.80	79.20	12.80
		$\chi^2=0.43, df=1, p=0.679$		$\chi^2=0.25, df=1, p=0.993$		$\chi^2=4.50, df=1, p=0.045$		$\chi^2=7.17, df=1, p=0.033$
Prethodno krivično delo PLJAČKA	Da	82.90	17.10	16.10	83.90	20.20	79.80	14.00
	Ne	64.30	35.70	31.40	68.60	21.70	78.30	12.70
		$\chi^2=20.42, df=1, p<0.001$		$\chi^2=14.82, df=1, p<0.001$		$\chi^2=0.70, df=1, p=0.739$		$\chi^2=0.16, df=1, p=0.689$

U daljem statističkom postupku sprovedena je univarijantna logistička regresija kako bi se utvrdilo da li su pojedina krivična dela iz prethodnog kriminalnog ponašanja osuđenika faktori rizika za njihovo ponovno izvršenje. Rezultati se mogu pratiti u tabeli broj 7.

Krivično delo pljačka se pokazala kao značajan prediktor za izvršenje krivičnog dela ubistva za koje je zatvorenik osuđen na smrt ($OR = 2.67$; 95% CI = 1.79 – 4.15; $p < 0.001$). Ukoliko je neko počinio pljačku, ima 2.6 puta veću šansu da počini krivično delo ubistva. Model objašnjava 16.0% (Nagelkerke R^2) varijanse zavisne promenjive i korektno klasifikuje 71.3% slučajeva.

Pokazalo se da pljačka u prethodnom kriminalnom ponašanju smanjuje šansu počinjenja višestrukog ubistva ($OR = 0.42$; 95% CI = 0.26 – 0.66; $p < 0.001$) za 58%. Model objašnjava 14.0% (Nagelkerke R^2) varijanse zavisne promenjive i korektno klasifikuje 74.5% slučajeva.

Silovanje ($OR = 8.01$; 95% CI = 3.08 – 20.82; $p < 0.001$) i otmica ($OR = 4.76$; 95% CI = 0.93 – 24.43; $p=0.05$) iz kriminalnog dosijea prediktori su počinjenja silovanja, dok prethodno počinjeno krivično delo – otmica – povećava šansu da se ponovo počini isto delo 7 puta ($OR = 7.22$; 95% CI = 1.93 – 37.35; $p=0.01$). Model objašnjava 12.0% (Nagelkerke R^2) varijanse zavisne promenjive i korektno klasifikuje 86.6% slučajeva.

Tabela 7: Pojedinačna krivična dela kao prediktori teških krivičnih dela
 (univarijantha binarna logistička regresija)

Zavisne varijable	Nezavisne varijable	Odds ratio	95% Confidence interval	p
Ubistvo*	Prethodno kriminalno ponašanje Ubistvo	0.62	0.24-1.58	0.31
	Prethodno kriminalno ponašanje -Silovanje	1.39	0.44-4.34	0.56
	Prethodno kriminalno ponašanje -Otmica	1.32	0.14-11.94	0.80
	Prethodno kriminalno ponašanje -Pljačka	2.67	1.79-4.15	p<0.001
	Prethodno kriminalno ponašanje -Ubistvo	1.36	0.53-3.48	0.51
Višestruko ubistvo#	Prethodno kriminalno ponašanje -Silovanje	0.82	0.26-2.56	0.73
	Prethodno kriminalno ponašanje -Otmica	0.84	0.09-7.58	0.88
	Prethodno kriminalno ponašanje -Pljačka	0.42	0.26-0.66	p<0.001
	Prethodno kriminalno ponašanje -Ubistvo	0.79	0.32-1.94	0.61
	Prethodno kriminalno ponašanje -Silovanje	8.01	3.08-20.82	p<0.001
Silovanje#	Prethodno kriminalno ponašanje -Otmica	4.76	0.93-24.43	0.05
	Prethodno kriminalno ponašanje -Pljačka	0.81	0.51-1.29	0.38
	Prethodno kriminalno ponašanje -Ubistvo	0.73	0.26-2.02	0.54
	Prethodno kriminalno ponašanje -Silovanje	2.30	0.80-6.62	0.12
	Prethodno kriminalno ponašanje -Otmica	7.22	1.39-37.35	0.01
	Prethodno kriminalno ponašanje Pljačka	1.01	0.59-1.74	0.95

*R²=0.16 (71.3%). #R²=0.14 (74.5%). #R²=0.16 (80.2%). ~R²=0.12 (86.6%).

Iz tabele broj 8 vidimo koja prethodno izvršena krivična dela su prediktori krivičnog dela silovanja. Kako je na zavisne varijable - ubistvo, višestruko ubistvo i otmica - samo po jedan prediktor pokazao statistički značajan uticaj, na njima nije sprovedena multipla binarna logistička regresija. Samo na zavisnu varijablu: silovanje, utvrđen je uticaj više od jednog prediktora. Za ovu zavisnu varijablu sprovedena je multipla binarna logistička regresija, gde su kao prediktori uzete varijable koje su u univarijantnom modelu pokazale statistički značajan uticaj (prethodno kriminalno ponašanje - silovanje i otmica).

Multivarijantnim modelom utvrđeno je da samo prethodno izvršeno krivično delo silovanje utiče na ponavljanje silovanja (OR = 7.90; 95% CI = 3.07 – 20.37; p < 0,001). Ukoliko je jednom počinjeno silovanje, osam puta se povećava šansa da se ono i ponovi. Model objašnjava 14.0% (Nagelkerke R²) varijanse zavisne promenjive i korektno klasificuje 78.8% slučajeva.

Tabela 8: Pojedinačna krivična dela kao prediktori teškog krivičnog dela silovanja
 (multivarijantna binarna logistička regresija)

Zavisne varijable	Nezavisne varijable	Odds ratio	95% Confidence interval	p
Silovanje#	Prethodno kriminalno ponašanje Silovanje	7.90	3.07-20.37	p<0.001
	Prethodno kriminalno ponašanje Otmica	4.25	0.84-21.43	0.07

#R²=0.14 (78.8%).

DISKUSIJA

Kao što smo tokom rada rekli, naš uzorak čine osuđenici na smrtnu kaznu u državi Texas - SAD. Iz metodoloških razloga krivična dela za koje su

zatvorenici osuđeni na smrt tretirali smo kao posebne varijable, mada su se mogla tretirati kao jedna - što zavisi od postavljenog cilja istraživanja. Kada se svako krivično delo posmatra posebno, zaključujemo da je osobama osuđenim na smrt u najvećem procentu (71,3%) ova kazna izrečena zbog teškog krivičnog dela - ubistvo i u znatno manjem procentu, takođe, zbog teškog krivičnog dela - višestruko ubistvo (21,2%). Iza njih slede silovanje i otmice.

U rezultatima se pokazalo da više od polovine osuđenika na smrt (57,3%) nisu perzistentni kriminalci. Naime, izvršenje teških krivičnih dela ne implicira uvek i prethodnu istoriju kriminalnog ponašanja kako i neka prethodna istraživanja pokazuju (Kron, 1993), ali je i ne isključuju što pokazuje i naša analiza (skoro polovina 42,7% osuđenika na smrt ima kriminalni dosije).

Prema podacima iz našeg istraživanja najveći broj osuđenika na smrt, sa prethodno zabeleženom istorijom kriminalnog ponašanja, u svom kriminalnom dosjeu ima evidentiranu - pljačku (37.5%). U mnogo manjem procentu zastupljeni su delicti koji se kvalifikuju kao teška krivična dela - ubistva (5.6%), silovanja (3.9%) i otmice (1.2%). Budući da se radi o osuđenicima na smrt, dakle osobama koje su kao povratnici izvršili teško krivično delo i na osnovu toga osuđeni na najstrožu kaznu, na osnovu prethodno utvrđenih evidenciјa može se zaključiti da se naredno krivično delo u većini slučajeva ispoljilo u težem obliku od prethodnog, što potvrđuje našu početnu pretpostavku. Na osnovu ovog nalaza još uvek se ne može reći da izvršenju teškog krivičnog dela prethodi izvršenje lakšeg, jer nismo pouzdano utvrdili da delikt pljačka ima u svim slučajevima adjektiv *lakše*, ali se može reći da recidiv ima tendenciju da se javi u nekom težem obliku. Takođe, prema rezultatima našeg istraživanja, pljačka kao prethodno delo smanjuje šansu za počinjenje višestrukog ubistva. Suprotno našim nalazima, neka istraživanja navode da pljačka povećava mogućnost počinjenja višestrukog ubistva 1,4 puta (Delisi i Scherer, 2006). Ova kontradiktornost u nalazima verovatno ima odgovor u metodološkoj proceduri samog istraživanja ili se radi o uticaju nekih intervenušihih varijabli, te se na ovom nalazu nećemo zadržavati.

Nadalje, rezultati našeg istraživanja govore u prilog tezi da osobe koje su prethodno izvršile krivično delo pokazuju tendenciju za izvršenjem nekog novog - težeg krivičnog dela ili za ponavljanjem istog. Podaci iz naše analize su nam nedvosmisleno pokazali da je prethodno kriminalno ponašanje značajan prediktor za izvršenje krivičnog dela *ubistvo* i to na način da 2,5 puta uvećava šansu da se ono počini. Imajući u vidu i podatak da nešto manje od 40% osuđenika u svom prethodnom kriminalnom ponašanju ima evidentiranu pljačku, kao što smo prethodno rekli, moglo bi se prepostaviti

da će se kriminalno ponašanje, u sledećem koraku, ispoljiti u težem obliku. S druge strane, kako neki autori dokazuju, ubistvo, kao teško krivično delo, nije samo po sebi specifično na način da predstavlja faktor rizika koji povećava mogućnost da se isto delo u budućnosti ponovi, jer prema rezultatima istraživanja ovih autora niko od ispitivanih osoba osuđenih za ubistvo nije ponovio isto delo nakon izlaska iz zatvora (Roberts, Zgoba i Shahidullah, 2007). Slično ovome, nalazi drugih istraživanja kažu da osobe koje počine krivično delo ubistva samo u 1% slučajeva izvrše novo krivično delo (Durose, Cooper i Snyder, 2014).

Kako smo već rekli, a i u široj literaturi se navodi: kao prediktor kriminalnog ponašanja javlja se istorija krivičnih dela i istorija antisocijalnog ponašanja (Gendreau, Little, & Gogglin, 1996). Takođe, velika empirijska građa ukazuje na to da postoje predominantno psihološke karakteristike ličnosti koje se smatraju prediktorima kriminogenog ponašanja (Međedović, Kujačić & Knežević, 2012b.). Međutim, kako je više faktora koji generišu kriminalno ponašanje, bazične crte ličnosti ne mogu biti same po sebi prediktori kriminalitetata, već je potrebno da se "preciznije identifikuju dispozicije ka kriminalnom ponašanju" (Međedović, Kujačić & Knežević, 2012b, str. 10). Dakle, budući da se u radu nismo dublje bavili psihološkim prepostavkama kriminaliteta, samo ćemo ostati na konstataciji da je, osim psiholoških predispozicija, jedan od najboljih prediktora budućeg kriminalnog ponašanja slično ponašanje u prošlosti, što ujedno otvara mogućnost i za predviđanje recidiva (Gendreau, Little, & Gogglin, 1996). Naime, smatra se da kriminalni recidivizam predstavlja stabilan obrazac ponašanja (Savage, 2009), a u literaturi nailazimo na podatak da više od polovine kriminalnih dela počine povratnici - 50-60% svih zločina u Japanu i Velikoj Britaniji (Međedović, Kujačić i Knežević, 2012a). Tendenciju ponavljanja kriminalnog ponašanja potvrđuju i neki drugi izvori, čak i kada se radi o laksim oblicima kriminaliteta. Naime, *The Bureau of Justice Statistics* (2001) pokazuje podatak da prestupnici za lakša krivična dela, kao što su prestupi zbog sticanja imovinske koristi, u 82% slučajeva bivaju uhapšeni za druga krivična dela, a 74% prestupnika koji ugrožavaju javni red, takođe, počine drugo krivično delo. Doduše, iz ovih nalaza se ne može ništa zaključiti o prirodi i težini tog drugog krivičnog dela, ali se sugeriše zaključak o stabilnom kriminalnom ponašanju. Dakle, bez obzira na variranje podataka, istraživanja većinom pokazuju da veliki broj krivičnih dela učine povratnici, te da se ta konstanta u kriminalnom ponašanju posmatra kao veoma važna socijalna pojava (Međedović, Kujačić i Knežević, 2012b). Naše istraživanje je pokazalo još jednu karakteristiku kriminalnog ponašanja: postoji povezanost između počinjenog krivičnog dela i ponavljanja istog takvog dela u budućnosti, i to u dva slučaja - silovanja i otmice. Naime, multiplom binarnom logističkom

regresijom, pokazali smo da je silovanje u prethodnom kriminalnom ponašanju osuđenika prediktor ponavljanja istog krivičnog dela. Rasprostranjeno je mišljenje da su osobe koje su počinile silovanje opasnije od drugih, zbog čega se, kada slučaj dospe do javnosti, povećava senzitivnost medija, policije i društva uopšte (Patkin, 2007). U vezi sa tim, Patkin (2007) navodi preteranim ocene pojedinih autora koji kažu da u 90% slučajeva, pa čak i više, silovatelji ponove isto delo. Ipak, naši rezultati su pokazali da se za silovanje može tvrditi da predstavlja faktor rizika za njegovo ponovno izvršenje, odnosno da jednom počinjeno silovanje, uvećava osam puta šansu da se ono ponovi.

Interesantno je da su naši nalazi pokazali da su osuđenici na smrt gotovo svi muškarci, što govori u prilog istraživanjima o povezanosti pola i izvršenja teških krivičnih dela. I u literaturi autori neretko govore o ubistvima kao zločinima muškaraca (Roberts, Zgoba i Shahidullah, 2007). U obrazovnoj strukturi među osuđenicima na smrtnu kaznu dominiraju oni sa završenom srednjom školom, tako da u ovom uzorku kriminalno ponašanje i nizak stepen obrazovanja nisu u posebnim relacijama. O povezanosti ovih varijabli u literaturi postoje različiti podaci. Tako u statističkim podacima za sve osuđenike na smrt u Americi od 1977. godine do 2012. godine, navodi se da osuđena lica u najvećem procentu (42%) imaju završenu srednju školu (Durose, Cooper i Snyder, 2014). Neka ranija istraživanja navode da 52.3% osuđenika na smrt imaju nezavršenu srednju školu (Snell, 2001). Prema drugim istraživanjima, prosečno trajanje školovanja osuđenika na smrt iznosi 9.5 godina (Cunningham i Reidy, 1999). Neke kliničke studije navode podatak da bez obzira na formalni nivo obrazovanja, osuđenici na smrt imaju nizak nivo funkcionalne pismenosti (Cunningham i Reidy, 1999).

Interesantno je da gotovo ceo uzorak čine osuđenici koji su po zanimanju radnici. Može se reći da bez obzira na nivo formalnog obrazovanja, osuđenici pripadaju jednom zasebnom, subkulturnom radničkom miljeu, što se uklapa u neka sociološka objašnjenja kriminaliteta.

ZAKLJUČAK

Generalni zaključak može glasiti da počinjenje teških krivičnih dela ne implicira uvek i prethodnu istoriju prestupničkog ponašanja ali je i ne isključuje. To pokazuju brojna empirijska istraživanja. Naime, podaci u istraživanjima o povezanosti ovih varijabli variraju, ali je najčešći nalaz da oko polovine kriminalnih dela počine povratnici. Takođe, podaci iz istraživanja sugeriraju na pretpostavku da se recidiv javlja u težem obliku u odnosu na prethodno izvršeno krivično delo. Jedan od važnih zaključaka našeg

istraživanja je da: prethodno kriminalno ponašanje predstavlja prediktor krivičnog dela *ubistvo* i to na način da 2,5 puta uvećava šansu da se ono počini, a da je prethodno krivično delo silovanje prediktor ponavljanja istog krivičnog dela, i to sa šansom od 8 puta. Mora se podvući da se ovi zaključci moraju uzeti sa rezervom budući da čvrst zaključak traži dublje potkrepljenje u psihološkim dispozicijama ličnosti, bio-socijalnim karakteristikama počinjocu krivičnog dela i celom kontekstu u kome se javljaju kriminalno ponašanje i recidivizam.

LITERARURA

- (1) Cunningham, M.D. & Reidy, T.J. (1999). Don't confuse me with the facts: common errors in violence risk assessment at capital sentencing. *Criminal Justice and Behavior*, 26, 20–43.
- (2) Delisi, M. & Scherer, A.M. (2006). Multiple Homicide Offenders: Offense Characteristics, Social Correlates, and Criminal Careers, *Criminal Justice and Behavior*, 33, 367-391. Dostupno na <http://www.soc.iastate.edu/staff/delisi/DeLisi-Scherer%20CJB.pdf>.
Pristupljeno 12.10.2014.
- (3) Durose, R.D., Cooper, A.D. & Snyder, H.N. (2014). *Recidivism of Prisoners Released in 30 States in 2005: Patterns from 2005 to 2010*. Special Report. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, Dostupno na <http://www.bjs.gov/content/pub/pdf/rpts05p0510.pdf>.
Pristupljeno 10.10.2014.
- (4) Gendreau, P., Little, T. & Goggin, C. (1996). A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works! *Criminology*, 34, 575–607.
- (5) Krivični zakonik. ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014)
- (6) Kron, L. (1993). *Kainov greh: Psihološka tipologija ubica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Međedović, J., Kujačić, D., & Knežević, G. (2012a). Personality-related determinants of criminal recidivism. *Psihologija*, 45, 277-294.
- (8) Međedović, J., Kujačić, D., i Knežević, G. (2012b). Ličnosne dispozicije ka kriminalnom recidivu u uzorku institucionalizovanih adolescenata. U Kron, L. (ed.), *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31 (2), 7-24. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- (9) Mitrović, Lj. (2012). Smrtna kazna. U Kron L. (ed.). Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 31 (1), 7-17. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Patkin, D. (2007). *Megan's Law and the Misconception of Sex Offender Recidivism*. University of California, Los Angeles School of Law. Unpublished Paper. Dostupno na http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=debra_patkin, Pриступлено 12.10.2014.
- (11) Roberts, A.R., Zgoba, K.M. & Shahidullah, S.M. (2007). Recidivism among four types of homicide offenders: An exploratory analysis of 336 homicide offenders in New Jersey. *Aggression and Violent Behavior*, 12, 493–507, Dostupno na http://www.accessmvs.com/corrections/pdf/REU/Recidivism_Among_Homicide_Offenders.pdf, Pриступлено 13.10.2014.
- (12) Savage, J. (2009). Understanding persistent offending: linking developmental psychology with research on the criminal career. In: J. Savage, (ed.), *The Development of Persistent Criminality*, 3-33. Oxford: Oxford University Press.
- (13) Snell, T.L. (2001). *Capital Punishment 2000*. U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics (NCJ-190598). U.S. Government Printing Office: Washington, DC

PREVIOUS CRIMINAL BEHAVIOUR AS PREDICTOR OF SERIOUS OFFENCES

In an attempt to respond to central question of our research - whether previous criminal behaviour is a predictor of serious crimes - we have analyzed the criminal behaviour of convicts on the death row in the state of Texas, in the United States, from 1976 to June 2014. Bearing in mind the whole context of criminal behavior that preceded the death penalty, we decided to put the objective of our research on providing answer to the question whether a correlation between these variables exists and if it does, what is the nature of their correlation. To identify predictors, univariate and multivariate binary logistic regression was used. The results have shown that almost half of criminal offenses are committed by returnees, and that the previous criminal behaviour is a significant predictor of serious crimes such as murder and rape.

KEYWORDS: *crime / death penalty / criminal recidivism / criminal behavior*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2015 / Vol. XXXIV / 2 / 63-77

Originalni naučni rad
UDK:
374.7:343.261-052(497.113)
364-786:343.261-052(497.113)

ODNOS RECIDIVISTA PREMA OBRAZOVANJU U KPZ*

Branislava Knežić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Marija Stojanović

Da se osuđenik ne može "popraviti" samo lišenjem slobode i represijom svedoče i podaci o porastu broja povratnika. Razlozi neefikasnosti institucionalne resocijalizacije su mnogostruki i, još uvek, nedovoljno istraženo područje iz: prava, kriminologije, penologije, psihologije, sociologije, andragogije...

Problem je, između ostalih, da li se i na koji način, u izolovanoj sredini kakav je zatvor, može osuđenik pripremiti da se uspešno integriše u društvenu zajednicu po izlasku iz zatvora? Važnu ulogu u realizaciji ovog cilja može imati obrazovanje. Predmet ovog teksta je jedan aspekt obrazovanja u zatvoru odnosno istraživanje kakav stav osuđenici imaju prema obrazovanju uopšte i obrazovnim programima u zatvoru i da li su motivisani za učešće u ponuđenim programima? Prikazaćemo deo empirijskog istraživanja sprovedenog na prigodnom uzorku recidivista u KPZ Sremska Mitrovica o obrazovanju i spremnosti za učestvovanje u obrazovnim programima. Rezultati pokazuju da ispitanici imaju pozitivniji stav prema obrazovanju generalno nego prema programima obrazovanja koji im se nude u KPZ-u.

* Ovaj rad je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i rada na izradi master rada " Obrazovno iskustvo povratnika i njihova spremnost za osposobljavanje tokom izdržavanja kazne" na Filozofskom fakultetu - Katedra za andragogiju u Beogradu, 2015. godine

* E-mail: brknezic@gmail.com

KLJUČNE REČI: recidivist / obrazovanje / ospozobljavanje / resocijalizacija

O RECIDIVIZMU I OBRAZOVARANJU U KPZ

U literaturi postoje različita shvatanja i definicije povrata (krivično-pravna, kriminološka i penološka i različite kategorije povratnika (opšti, specijalni, višestruki povrat) o kojima ovom prilikom nećemo detaljnije govoriti ali se o istim može polemisati. Međutim, bez obzira na sve manjkavosti pojedinih određenja povratnici čine posebnu kategoriju u odnosu na primarne jer oni krivična dela ponavljaju više puta u toku života a nekima je to i način življenja. Da li su povratnici nepopravljeni ili su uslovi u zatvoru i sredini u koju se vraćaju "pogodno" tlo za usavršavanje već isprobanih "zanata" pitanja su koja od pođavno zaokupljaju pažnju kriminologa, penologa, psihologa, psihijatara, sociologa, pedagoga i andragoga. Specifičnost recidivista je što njihovo ponašanje, u većini slučajeva, nije proizvod slučajnih okolnosti već je uslovljeno dubljim subjektivnim i objektivnim faktorima. Povrat je indikator neefikasnosti, ne samo kaznene politike i tretmana u penalnim ustanovama, nego i postpenalnog prihvata i ukupnih društvenih okolnosti i pre i nakon izlaska osuđenih iz zatvora. Uprkos neujednačenosti izvora podataka i metodološkim teškoćama u njihovom prikupljanju u različitim zemljama, postojeći podaci pokazuju da je opšti trend u svetu uvećanje zatvorske populacije. Stopa zatvaranja porasla je u 78% zemalja sveta - 71% zemalja u Africi, 82% u Americi, 80% u Aziji, 74% u Evropi i 80% u Okeaniji (Walmsley, 2012). U Evropskoj uniji je u periodu 1995-2009 broj osuđenika porastao za 24% (European Comission, 2010), a u Srbiji u periodu 2005-2010 za 30% (Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010). (Knežić, B. Savić, M. 2013)

Bilo bi jednostavno rešenje recidivizma kada bismo mogli svu krivicu prebaciti na neefikasnost penalnog tretmana i obrazovnih programa unutar zatvora, ali u ovom kratkom prilogu podsetiće na zatvor i štetne posledice koje uslovi u prenaseljenim zatvorima imaju na osuđenike. Zatvaranje ne znači samo lišenje slobode nego i ograničavanje mnogih drugih ljudskih prava što je posledica kontrole osuđenika i funkcionisanja zatvora. A oduzimanje slobode i bez dodatne prinude i kažnjavanja dovoljno deprimira osuđene, koji su svedeni samo na jednu ulogu – ulogu zatvorenika, "obeleženog" brojem, koja ugrožava ljudsko dostojanstvo. Često se ističe da dugotrajno lišenje slobode ima brojne štetne posledice po fizičko i psihičko zdravlje osuđenika, mogu se javiti: gubitak samopouzdanja, osećaj

izgubljenosti ili odbačenosti, emocionalna napetost, nekontrolisani bes, depresija kao i strah od samostalnog života na slobodi. Uslovi boravka u zatvoru poništavaju lični identitet pojedinca i lome dušu.(Radovanović, 1992; Mrvić-Petrović, 2007. Knežić, 2009. i dr.).

Sama ideja obrazovanja kao oblika tretmana osuđenih često je praćena podozrenjem i otporom, kako onih koji provode tretman tako i onih koji se deklarativno zalažu za pravo i ulogu obrazovanja u osposobljavanju zatvorenika za efikasniju socijalnu integraciju po izlasku iz zatvora. Poplava prizvuka zluradosti i direktnih osporavanja obrazovanja osuđenika nije za zanemarivanje. Potvrda tome je realnost u našim zatvorima gde je u proteklih dvadesetak godina obrazovanje bilo "odsutno" iz zatvora.(Knežić, 2014).

Koncept resocijalizacije, sa ostvarivanjem različitih oblika tretmana nije i ne može biti jedini, odlučujući faktor u borbi protiv smanjenja broja povratnika u zatvorskim ustanovama, ali je bitan i neohodan. U specifičnom okruženju kakvo je zatvorsko, u strogom režimu života brojna prava osuđenih lica su redukovana na najmanju moguću meru ili uopšte ni ne postoje. Ukoliko bismo se složili sa protivnicima koncepta resocijalizacije i izrazili sumnje u efekte radnih i obrazovnih aktivnosti unutar zatvora, a svemu tome dodali i negativne strane uticaja zatvora na ličnost osuđenika, te kasnije nesnalaženje tih pojedinaca u društvenoj sredini, da li možemo očekivati smanjenje recidivizma? Da li je pravo rešenje da zatvorske rešetke i dugogodišnje ograničenje slobode budu jedino što možemo da ponudimo u borbi protiv povratništva i kriminala? Zatvorske ustanove sa svim nepovoljnoscima koje se mogu odražavati na osuđeno lice trebalo bi da omoguće učešće pojedincima, koji iskažu svoju spremnost, u formalnim obrazovnim aktivnostima.

Iako se ne može na tretmanske aktivnosti u zatvorima gledati kao na svemoćne korake na putu ka manjem broju povratnika, ne može se takođe ni umanjivati njihov značaj i svrha, jer su brojni autori (Taryn Nelson Francis, 2010, MacKenzie, 2006, Vacca, 2004) potvrdili stav da edukativni programi kao važan deo tretmanskih aktivnosti imaju uticaj na redukciju povratništva.

Obrazovni tretman bi trebalo da je usmeren ka osuđeniku, sa glavnim ciljem da ublaži negativne efekte zatvorskih uslova života koji su neizbežni, da umanji osećanje odbačenosti i izolovanosti kod osuđenika, i da istovremeno pruži neophodnu pomoć pojedincu da povrati samopouzdanje, veru u sebe, svoje mogućnosti i sposobnosti. Kada se govori o formalnom obrazovanju unutar zatvorskih institucija primetno je da jedan od njegovih osnovnih ciljeva jeste obezbeđivanje i pružanje šanse osuđenim licima da

steknu, razviju ili unaprede znanja, veštine i sposobnosti koje bi im nakon izlaska iz zatvora pružale legitiman i prihvatljiv način i put da ostvare svoje potrebe, počev od onih egzistencijalnih.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u našoj zemlji, kao veoma važan zakonski okvir koji određuje sistem izvršenja kazne zatvora u Srbiji temelji se na nekim od međunarodnih pravnih dokumenata kao što su: Standardna minimalna pravila Ujedinjenih Nacija za postupanje sa zatvorenicima iz 1955, Evropska minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima iz 1973, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950, kao i Evropska zatvorska pravila iz 1987. i 2006.godine (Knežić, 2014). Zakonska dokumenta naše zemlje se usaglašavaju i menjaju u skladu sa evropskim zakonskim normama i propisima. Međutim, postavlja se pitanje da li je to dovoljno jer postoji niz prepreka u praksi, počevši od širih, društvenih uslova i okolnosti, do prostornih, materijalnih i kadrovskih uslova u zatvorskim institucijama.

Kada je reč o programima zatvorskog obrazovanja i njegovog sadržaja nailazi se na veliki broj nedoumica. Neke od tih su: na koji način te programe treba organizovati i realizovati i šta se njima zapravo želi postići, da li su to programi namenjeni sticanju i razvoju nekih socijalnih veština, kontroli emocija i agresivnosti, ili se pažnja treba usmeriti ka stručnom ospozobljavanju i mogućnostima zaposlenja po izlasku iz zatvora. Istraživanja su pokazala da su zatvorenici koji pohađaju edukativne programe manje skloni da se vrate u zatvor, tj. da obrazovanje u zatvoru može da utiče na smanjenje recidivizma (Harer, 1994, 1995; Cecil et al., 2000; Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Steurer & Smith, 2003; Vacca, 2004; MacKenzie, 2006), ali pokazano je da se smanjuje i nivo nasilničkog ponašanja (Vacca, 2004) kao i broj disciplinskih problema osoba koje učestvuju u zatvorskim edukativnim programima (Kling, 2006). Bozos i Hausman (Bozos & Hausman, 2004) navode da za zatvorenike koji su prošli neki vid edukacije u zatvoru, postoji 10 do 20% manja verovatnoće da će se ponovo vratiti u zatvor nego za one koji nisu učestvovali u edukaciji, dok se u studiji Steurera i Smita (Steurer & Smith, 2003) navodi da je recidivizam kod osuđenika koji su učestvovali u edukativnim programima za 29% manji nego kod onih koji nisu. (Knežić, Savić, 2012)

Burton, takođe, ističe da od 2006. godine broj zatvorenika na američkom kontinentu sve više raste i uvećava se. Oni imaju jako nizak obrazovni nivo i veliki stepen nepismenosti Upravo iz tog razloga se, kako autor navodi, i povećava stopa recidivizma u zatvorskoj populaciji. Oni pojedinci koji su učestvovali u obrazovnim programima su imali manju stopu povrata od onih koji to nisu činili, te se stoga zaključuje da je potreban veći rad i ulaganje na

tom polju. Ključ razvoja i sticanja određenih kvalifikacija za mnogobrojne nepismene i neobrazovane zatvorenike jesu upravo kvalitetno osmišljeni i realizovani obrazovni programi unutar zatvora, i na njih se gleda kao na "pomoć" od strane zatvorskog sistema osuđenicima da bi mogli da se uspešno adaptiraju i nastave život izvan zatvorskih zidina, a bez većih teškoća. U većini američkih zatvora se nastoje realizovati obrazovni programi koji bi bili namenjeni zatvorenicima koji nemaju završeno srednjoškolsko obrazovanje, i gde bi učešće u njima bilo obavezno. Međutim, veliki broj zatvorenika uz to što ne poseduje neophodnu obrazovnu osnovu, često nema u dovoljnoj meri ni razvijene socijalne veštine i sposobnosti koje bi im omogućile da adekvatno funkcionišu na slobodi i skoro 2/3 bivših zatvorenika posle izvesnog vremena učine novo krivično delo. Praćenje osuđenika koji su učestvovali i onih koji nisu učestvovali u obrazovnim programima tokom služenja zatvorske kazne, dovelo je do uvida u to da su oni pojedinci koji su participirali u ponuđenim obrazovnim programima izazivali veoma malo disciplinskih problema i prekršaja tokom izdržavanja kazne, za razliku od neučesnika u takvim programima. Takođe, obrazovanje doprinosi promeni celokupne ličnosti, njenog stava i odnosa prema društvenim dešavanjima, normama i vrednostima, ali i vlastitom životu, postupcima i posledicama. (Burton, H. Reducing Recidivism Through Prison Education)

Autori Braggins i Talbot (2013) ističu da jedan od glavnih ciljeva zatvorskih ustanova, pored njihove primarne funkcije, treba da bude i promovisanje obrazovanja osuđeničke populacije, nastojanje da se izgradi saradnički odnos sa partnerima na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou koji bi doprinosiso daljem razvoju i širenju obrazovnih mogućnosti za osuđeničku populaciju, i nalaziti raznolike načine povezivanja zatvorenika sa spoljašnjim svetom. Takođe, prema istraživanjima rađenim u nordijskim zemljama, kratke kazne nekada mogu biti osnova za dalje bavljenje kriminalnim aktivnostima nakon izlaska na slobodu, te je stoga posebno važno da društveni sistem u celini stvari mehanizme kojima bi i kratke zatvorske kazne u sebe uključivale razne vidove obrazovnih aktivnosti. U nordijskim zemljama se obezbeđuju uslovi za postojanje i realizaciju edukativnih aktivnosti koje su na raspolaganju zatvorenicima a u saradnji sa školskim sistemom i u celini se mogu kreirati individualni planovi koji će u određenom stepenu motivisati pojedince da i nakon odsluženja kratke zatvorske kazne nastave sa obrazovnim aktivnostima na slobodi.

Taryn Nelson Francis navodi da je recidiv kod onih zatvorenika koji su pohađali određene stručne obuke iznosio 25%, u poređenju sa grupom koja nije bila uključena u stručne obuke, a kod koje je recidiv iznosio i do 77%. Prema Costelloe i Warner (2008) ljudi koji se nalaze u zatvoru jesu građani koji

takođe imaju pravo na doživotno obrazovanje. Neke od zemalja Evrope, kao na primer Engleska i Norveška, smatraju da jedan od ključnih puteva za borbu protiv povratništva predstavljaju obrazovanje i obuke osuđenika, i Vlade ovih zemalja kao svoju obavezu ističu obezbeđivanje adekvatnih i kvalitetnih uslova da se sprovode obrazovne aktivnosti i obuke unutar zatvorskih ustanova. O takvih društvenih ulaganja očekuju se pozitivni rezultati (Stojanović, 2015). Kod nas je pedesetih godina u zatvorima bilo organizovano formalno obrazovanje (opismenjavanje, osnovno i stručno obrazovanje) kojim je bilo obuhvaćeno oko trećine osuđenika. Od sedamdesetih godina prošlog veka na udaru kritike, u većini zapadnih zemalja i kod nas, našao se koncept resocijalizacije jer se smatra da nije doveo do smanjenja ukupnog kriminaliteta i recidivizma. Pokušaj oživljavanja obrazovanja kod nas je pilot projekat Misije OEBS-a u KPZ u Sremskoj Mitrovici od decembra 2006 do decembra 2007 gde je ukupno 104 osobe bilo obuhvaćeno osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem. Projekat koji je realizovan u tri kazneno-popravna zavoda u Srbiji (Niš, Požarevac i Sremska Mitrovica) "Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji", poznat takođe i pod nazivom VET projekat je primer dobre prakse, posle dvadesetak godina "gašenja" obrazovanja u našim zatvorima. (Knežić, 2014)

Srbija je u saradnji sa Evropskom unijom sprovela projekat podrške Ministarstvu pravde i državne uprave u uspostavljanju održivog i produktivnog sistema stručnog obrazovanja i obuke osuđenih lica u zatvorskim ustanovama Srbije. Korisnik ovog programa jeste Ministarstvo pravde i državne uprave i njega je realizovala HD Evropska konsulting grupa (Srbija) u saradnji sa BfW (Nemačka) i AARHUS TECH (Danska) sa finansijskim sredstvima Evropske unije tokom 2011-2013 godine. U okviru ovog projekta postignuti su sledeći glavni rezultati:

- razvijena je jasna koncepcija stručnog obrazovanja i obuke u zatvorskim ustanovama Srbije
- uvedene su nove radne procedure u vezi sa stručnim obrazovanjem i obukama u zatvorima
- razvijena je i implementirana komunikaciona strategija jačanja javne svesti o potrebi organizovanog sistema resocijalizacije osuđivanih lica kroz njihovo zapošljavanje
- razvijeni su programi i obučeni nosioci stručnog obrazovanja i obuke (predavači, instruktori praktične nastave) i izvedene obuke za preko 500 osuđenih lica

- ojačan je kapacitet zaposlenih u Ministarstvu pravde i državne uprave za vršenje poslova u vezi sa stručnim obrazovanjem i obukom u zatvorskim ustanovama.

Sprovođenje ovog, tzv. VET programa u zatvorskim ustanovama povezano je sa širim socijalno-političkim i ekonomskim sistemom i zavisi od određenih finansijskih mogućnosti, kao i raznolikosti zatvorskih ustanova i tipova zatvorenika. Prilikom ulaska u zatvorsku ustanovu prave se određeni okviri i planovi o izdržavanju kazne zatvorenika u kojima oni mogu da prave izbore, a njihovi stavovi najčešće utiču na spremnost da se uključe u obrazovanje i obuke. Istraživanja su pokazala da se najčešće oni zatvorenici koji se nalaze na dužima kaznama zatvora i koji su mlađi od 25 godina uključuju u obrazovne aktivnosti tokom boravka u zatvoru. Za vreme rada na ovom projektu izveden je zaključak da je neophodno zatvorske ustanove kod nas preoblikovati u one u kojima su obrazovanje i obuke svakodnevne aktivnosti čijom realizacijom se vodi računa o zadovoljavanju obrazovnih potreba zatvorenika, gde se obezbeđuje stalna evaluacija obrazovnih programa da bi se utvrdila njihova efikasnost i gde se utvrđuje partnerski rad sa nekim od ključnih partnera poslodavaca, tj. sa preduzećima koja sarađuju sa zatvorskim radionicama.(Stojanović, M. 2015)

Uspeh 500 zatvorenika trebalo bi da je pokazatelj mogućnosti obrazovanja u zatvoru, ne samo zatvorenika nego i osoblja (instruktora, vaspitača, nastavnika – koji se uključuju u obrazovanje ove specifične kategorije odrastih polaznika u još specifičnijim zatvorskim uslovima. I jednima i drugima je potrebno obrazovanje prilagođeno novim uslovima zapošljavanja i rada kako bi bilo svrshodno i odgovaralo kako tržištu rada tako i snalaženju u društvenim promenama. Odabrana zanimanja su već dugo deficitarna na tržištu rada u Srbiji i obuka je sprovedena do septembra 2013. godine. Na osnovu prvih izveštaja broj osuđenih koji su zainteresovani za obuku se povećava i 2014. godine je navedenim zanimanjima dodata i obuka za rashladne uređaje. (Knežić, 2014)

Ako je primetno da obrazovne aktivnosti imaju svoju ulogu u sprečavanju povratništva onda je razumljivo da se ovom vidu tretmana posvećuje više pažnje. Doprinos obrazovnih aktivnosti dobrim delom zavisi od načina na koji se vrši njihova organizacija i realizacija, kao i od sadržaja samih obrazovnih aktivnosti. Neophodno je precizno definisati da li su ponuđeni obrazovni programi namenjeni sticanju opšteg ili stručnog obrazovanja, odnosno da li pojedinci nakon završenih programa u kojima su participirali poseduju određena znanja, veštine i kompetencije koje bi im omogućile da se nakon izlaska na slobodu uključe u svet rada i ostvare to svoje pravo.(Stojanović, 2015)

ISTRAŽIVANJE

Istraživanje je rađeno u KPZ Sremska Mitrovica u junu 2015. godine. Podaci su prikupljeni upitnikom sa pitanjima otvorenog i zatvorenog tipa kao i listom tvrdnji sa Likertovom skalom. Uzorak je prigodan, činilo ga je 107 recidivista – osuđenika koji su bar jednom prethodno izdržavali zatvorsku kaznu. Cilj istraživanja je bio da se ispita odnos osuđenika prema obrazovanju uopšte, prema obrazovnim programima u zatvoru i njihova spremnost za uključivanje u ponuđene programe u zatvoru.

Ispitanike čini relativno mlađa populacija. Više od polovine uzorka (51,4%) čine osobe mlađeg srednjeg doba, od 31 do 40 godina, a sa kategorijom do 30 godina (30,8) čine preko 80% uzorka. Ovakva starosna struktura uzorka bitna je za analizu odnosa osuđenika prema obrazovanju odraslih. Ispitanika starijih od 40 godina ima 17,8%.

Po pitanju nivoa obrazovanja među ispitanicima dominiraju oni koji imaju završenu srednju (58,9%), odnosno, osnovnu školu (34,6%). Oko 5% ispitanika ima završenu višu školu, a zanemarljiv broj fakultet.

Prema dobijenim podacima koji se odnose na zanimanje ispitanika, osim jedanaest osuđenika koji nemaju nikakvu kvalifikaciju, ostala osuđena lica u uzorku završila su srednje stručne škole (ugostiteljsku/turističku/trgovačku, saobraćajnu, mašinsku/elektrotehničku, građevinsku/šumarsku ili neki od zanata).

Što se tiče raspodele ispitanika u odnosu na to koliko su puta do tada osuđivani, podaci ukazuju da je više od 3 puta osuđivano 15,2% ispitanika, 3 puta 24,8%, 2 puta 21% a jednom 25,7% (ostali nisu odgovorili na ovo pitanje).

Na pitanje da li ste u kazneno-popravnom zavodu pri ranijem izdržavanju kazne bili obuhvaćeni određenim programom obrazovanja, gotovo 70% ispitanika je odrično odgovorilo, što može predstavljati dovoljno dobru osnovu za polemiku da li zapravo koncept resocijalizacije i obrazovanje kao deo tretmana postoje u praksi u našem zatvorskom sistemu, s obzirom na zakonsku utemeljenost. Kako možemo govoriti o obrazovanju kao jednoj od aktivnosti tretmana i procenjivati njegov kvalitet; navoditi povratništvo kao indikator uspeha tretmana ako ono u suštini i ne postoji ili se ne nudi kao izbor osuđenim licima? Razlozi za neučestvovanje u programima obrazovanja tokom izdržavanja zatvorske kazne su raznoliki, počev od toga da takvi programi ranije nisu ni postojali, da im za takav vid aktivnosti nije pružena

šansa, tj. da nisu postojali uslovi za realizaciju, ili da pak nisu bili zainteresovani da učestvuju u takvima programima.

Ako se govori o zadovoljstvu obrazovanjem kojim su ranije bili obuhvaćeni, veliki deo ispitanika u uzorku, njih 73,9% je zadovoljan obrazovanjem kojim su ranije bili obuhvaćeni, dok je manji deo, oko četvrtine ispitanika, nezadovoljan.

Za iznenađenje je podatak da u trenutku sprovođenja istraživanja više od polovine ispitanika, tačnije njih 67,7% ne učestvuje ni u jednom obliku stručnog usavršavanja, dok trećina njih navodi da se trenutno stručno usavršava. Ali, prema dobijenim podacima, ne možemo zanemariti postojanje motivacije i želje kod osuđenih lica da pohađaju neki vid stručnog usavršavanja u kazneno-popravnom zavodu u kom se nalaze. Naime, čak njih 80,5 % izražava želju da pohađa neki vid stručnog usavršavanja u kazneno-popravnom zavodu. Ako povežemo dobijene podatke da 67,7% osuđenih lica iz uzorka ne učestvuje ni u jednom obliku stručnog usavršavanja, dok sa druge strane 80,5 % njih poseduje želju da participira u nekom vidu stručnog usavršavanja u kazneno-popravnom zavodu, stiče se utisak da neki objektivni razlozi i problemi onemogućavaju usaglašavanje želja i mogućnosti svih aktera u procesu obrazovanja unutar zatvorskih institucija.

Može se čuti da osuđena lica zapravo nisu previše zainteresovana za neke od obrazovnih aktivnosti tokom izdržavanja kazne, a posebno se to ističe kada su u pitanju povratnici i da im takve aktivnosti predstavljaju teret i napor, ali podatak koji smo dobili gde skoro čitav uzorak, tačnije 92,9 % povratnika smatra da je obrazovanje i usavršavanje korisna i značajna aktivnost ide u prilog većem optimizmu kada se govori o stavu povratnika prema obrazovanju. U prilog tome govori i dobijeni podatak da gotovo svi ispitanici (94,4%) bi vreme u zatvoru proveli sposobljavajući se za neki posao. Ovaj podatak predstavlja optimistično saznanje (nadamo se da osuđenici nisu davali socijalno poželjne odgovore), i govori o postojanju želje kod samih ispitanika da iskoriste svoju neslobodu u smislu kvalitetnog iskorišćavanja viška vremena koje imaju na raspolaganju. Neki od njihovih odgovora potvrđuju taj odnos: "Kroz te programe vidim veću šansu da se zaposlim kada izađem iz zatvora"; "Lakše bih se uklopio među ljudе kada izađem"; "Bolje da učim onda imam manje vremena za glupostи"...

Dakle, možemo zaključiti da ispitanici u najvećem procentu na obrazovanje gledaju kao na korisnu aktivnost (92,9%) i žele da pohađaju neki oblik sposobljavanja dok su na izdržavanju kazne (80,5%) iako u velikom procentu trenutno ne učestvuju u nekom obliku stručnog sposobljavanja (67,7%). Ovi podaci mogu predstaviti suštinski primer da motivacija i

interesovanje postoje, a da realne mogućnosti i resursi za ostvarenje propisanog izostaju. Upoređujući opštu sliku našeg i istraživanja Knežić, Savić (2013) rezultati su donekle istovetni. Naime, i u tom istraživanju su dobijeni podaci da preko 50% ispitanika želi da se edukuje, ali da je to veoma mali procenat osuđenih lica koja stvarno učestvuju u takvim programima. Gde potražiti odgovor na ovakvo stanje stvari, gde se kriju uzroci ovakvih rezultata? U zakonskim okvirima sigurno ne, u stavu osuđenika prema obrazovanju takođe.

Tabele br.1 Odgovori ispitanika po stavkama koje se odnose na stavove prema obrazovanju u celini (u procentima)

Stavka	sasvim seslažem	uglavnom seslažem	Neodlučansam	uglavnom se neslažem	uopšte se neslažem
Obrazovanje je veoma bitna i značajna sfera života	86.0	11.2	1.9	0.9	0.0
Obrazovanje omogućuje čoveku da razvije svoju ličnost i svoje kvalitete	84.1	14.0	1.9	0.0	0.0
Odrasli pojedinci mogu podjednako uspešno da uče kao i oni mlađi	68.2	26.2	2.8	2.8	0.0
Nikada ne treba propustiti priliku da se uči	83.0	12.3	1.9	2.8	0.0
Obrazovanje omogućuje čoveku da uspostavi bolje i kvalitetnije odnose sa drugim ljudima	75.7	19.6	3.7	0.9	0.0

U celini gledano, ovakvi podaci mogu da ohrabre, ispitanici imaju prilično pozitivnu sliku o obrazovanju i preko 80% njih se sasvim slaže sa značajem obrazovanja, mogućnostima koje ono pruža za razvoj ličnosti i 3 važnošću korišćenja svake prilike za učenje. Nešto rezervisaniji odnos, no ipak pozitivan, ispitanici imaju kada je u pitanju uticaj obrazovanja na uspostavljanje boljih međuljudskih odnosa, kao i mogućnost odraslih da uče jednako kao i mlađi. I ovog puta je uočljiva sličnost sa ranijim istaživanjima po pitanju važnosti i značaja obrazovanja u životima osuđenih lica. (Knežić, Savić, 2012)

Tabela br.2 Odgovori ispitanika po stavkama koje se odnose na stavove prema obrazovnim programima u zavodu (u procentima)

Stavka	sasvim seslažem	uglavnom seslažem	Neodlučansam	uglavnom se neslažem	uopšte se neslažem
Rado učestvujem u programima obrazovanja koji se u zavodu nude	68.3	20.2	6.7	3.8	1.0
Mislim da su ponudeni obrazovni programi u zavodu kvalitetni	44.8	30.5	10.5	9.5	4.8
Obrazovni programi u zavodu mi pomažu da saznam i naučim nešto novo	67.0	18.9	7.5	3.8	2.8
Mislim da će znanja koja kroz obrazovne programe u zavodu steknem moći da iskoristim na slobodi	59.4	23.6	5.7	6.6	4.7
Znanje koja sam stekao kroz obrazovne programe u zavodu uticala su na promenu mog ponašanja	54.7	24.5	7.5	4.7	8.5

Iz navedene tabele može se zaključiti da ispitanici imaju pozitivniji stav prema obrazovanju generalno posmatrano, nego prema obrazovnim programima koje nudi zavod. Ipak, većina njih rado učestvuje u programima koje zavod nudi i na taj način saznaće nešto novo. Takođe, ispitanici uglavnom smatraju da će znanja koja su stekli u zavodu moći da koriste i na slobodi, kao i da su ta znanja doprinela da promene svoje ponašanje. Ispitanici su nešto kritičniji kada je u pitanju procena kvaliteta obrazovnih programa koji se nude u zatvoru. Ova saznanja mogu ukazati na to da bi možda više pažnje trebalo ukazati stvarnim potrebama i interesovanjima osuđenih lica prilikom kreiranja obrazovnih programa, ali ne treba zanemariti ni nedostatak resursa, što prostornih ili kadrovskih kada se govori o kvalitetu ponuđenih programa.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Ako se zatvorska kazna svodi jedino na lišenje slobode, koje je čin represije i samo po sebi je dovoljna kazna, i bezsadržajno trošenje vremena (bez efektivnog rada i obrazovanja, bez raznovrsnih aktivnosti u slobodnom vremenu, uz jak neformalni sistem osuđenika...) onda se može očekivati trenutna korist od onemogućavanja osuđenih da ponovo čine krivično delo. Da korist traje koliko i dužina kazne, nažalost, upućuju i podaci o visokom procentu povrata (koji se u KPZ Sremska Mitrovica u kojem je rađeno istraživanje kreće oko 70%).

Naše istraživanje, iako provedeno na manjem prigodnom uzorku, može pomoći u otkrivanju nekih novih puteva i koraka u procesu utemeljenja, razvoja i unapređenja procesa resocijalizacije u našoj sredini. Motivi, težnje i želje pojedinca nagone na akciju i aktivnost, pa ako oni kao takvi postoje o obrazovanju među povratnicima, treba ih iskoristiti i ponuditi programe dovoljno zanimljive a korisne u pogledu obrazovanja i ospozobljavanja iza rešetaka a primenljivo u životu na slobodi. Na taj način se ostvaruje dvostruka dobit, važna i osuđenicima i društvu. Projekat "Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji", dobar je primer i korak napred u procesu ospozobljavanja osuđenika za rad i funkcionisanje u tom pogledu na slobodi. Stručno obrazovanje osuđenika, takođe, omogućava i olakšava njihovo radno angažovanje za vreme izvršenja kazne zatvora. Trošenje vremena u zavodskim ustanovama na taj način najprihvatljivije je, najkorisnije, i najhumanije. I sami osuđenici percipiraju da iako imaju interesovanja i motivacije za uključivanje u obrazovne programe ne mogu da ih dobiju jer prednost imaju oni koji nemaju nikakvo

obrazovanje. Nije potrebno posebno obrazlagati kako se ovakva praksa negativno odražava na motivaciju osuđenika za obrazovanjem i koliko i obrazovanje kao deo resocijalizacije gubi svoj smisao i svrhu. Kad je reč o obrazovanju situacija je, i bez ovih razloga složena, dovoljno je pogledati statističke podatke o nivou obrazovanja osuđenih i njihovoj uključenosti u bilo koji oblik obrazovanja u zatvoru. (Knežić, Savić, 2013.)

Rezultati istraživanja ukazuju da realizacija zakonskih prava osuđenika, u našem slučaju prava na obrazovanje i ospozobljavanje, nije uvek u korist osuđenika, šire posmatrano ni društva. Ako bivši osuđenik nema uslove i mogućnosti da se na zadovoljavajući način reintegriše u socijalnu sredinu on se, u većini slučajeva, opredeljuje za vršenje krivičnih dela. Zatvorenici koji su pri ranijem izdržavanju kazne imali pozitivno obrazovno iskustvo imaju i pozitivniji stav u pogledu spremnosti da učestvuju u programima ospozobljavanja tokom izdržavanja kazne. Takođe, oni zatvorenici koji su u zavodu u kom se sada nalaze obuhvaćeni obrazovnim programom imaju pozitivniji stav u pogledu spremnosti da učestvuju u programima ospozobljavanja tokom izdržavanja kazne. Zato se može zaključiti da postojanje određenog pozitivnog obrazovnog iskustva kod povratnika utiče na njihovu spremnost da se uključe u neke od programa ospozobljavanja, što još jednom potvrđuje moć koju obrazovanje poseduje. Stoga smatramo da bi obrazovni programi u zatvorskom tretmanu organizovani na profesionalan način doprineli boljom integraciju osuđenika po izlasku iz zatvora i smanjenju recidivizma. Uz bolju organizaciju unutar službi u zatvoru i viših instanci van zatvora, moguće je uključiti daleko veći broj zainteresovanih osuđenika kao i motivisati one koji nemaju želju za obrazovanjem. Da bi se motivisali osuđenici za obrazovanje potrebno je da je osoblje zatvora, kao i društvo, svesno značaja i uloge ove "karike" u resocijalizaciji osuđenika.

LITERATURA

- (1) Andonov, A., (2013) Primjena pojedinih odredaba zakona o izvršavanju kazne zatvora, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, vol.20, br. 1. str. 101-118.
- (2) Blake, H., Sackett, D., (1975). *Curriculum of Improving Communication Skills: A Language Arts Handbook for Use in Corrections*.
- (3) Bracken, C. (2011). *Bars to Learning: Practical Challenges to the 'Working Prison'*. CIVITAS: Institute for the Study of Civil Society.

- (4) Bracken, C. (2012). *Practical Challenges to the 'Working Prison'*. Civitas: Institute for the Study of Civil Society.
<http://www.civitas.org.uk/crime/barstolearning.pdf>
- (5) Braggins, J., Talbot, J. (2005). *Wings of Learning: the role of the prison officer in supporting prisoner education*. The Centre for Crime and Justice Studies.
- (6) Cecil, D., Drapkin, D. A., MacKenzie, D. L. & Hickman, L. J. (2000). The Effectiveness of Adult Basic Education and Life-Skills Programs in Reducing Recidivism: A Review and Assessment of the Research. *Journal of Correctional Education*, 51(2), 207-226.
- (7) Foley, R.M., Gao, J. (2004). Correctional Education: Characteristics of Academic Programs Serving Incarcerated Adults, *Journal of Correctional Education*, 55(1), 6-21.
- (8) Knežić, B. (2009). Društvene okolnosti – činilac povrata. U: Kron, L. (Ur.): *Kontrola kriminaliteta i evropski standardi: stanje u Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 261-273.
- (9) Knežić, B. (2014). *Obrazovanje osuđenika: od deklarativnog do stvarnog*, U: Zbornik instituta za pedagoška i andragoška istraživanja, Beograd: Filozofski fakultet, str. 109-122
- (10) Knežić, B., & Savić, M. (2013). *Obrazovanje u zatvoru: od prava do realizacije*. Andragoške studije, br. 1, str. 99-116.
- (11) Knežić, B., & Savić, M. (2012). *Obrazovanje iza rešetaka*. U: Kron, L. (Ur.): *Delikt, kazna i mogućnost socijalne profilakse*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 179-191.
- (12) MacKenzie, D. L. (2006). *What Works in Corrections: Reducing the Criminal Activities of Offenders and Delinquents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (13) Munoz, V. (2009). *The right to education of persons in detention*. New York: UN Human Rights Council.
- (14) of learning. Report submitted at the European Conference on Prison Education "Pathways to inclusion – Strengthening European Cooperation in Prison Education and Training", Budapest, Hungary.
- (15) *Prison education and training in Europe- a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation.*, 2011
http://www.epea.org/fileadmin/Training_course/Fullreport_en.pdf
(pristupljeno 03.08.2015)
- (16) *Prison Education* <http://www.ceanational.org/PDFs/EdReducesCrime.pdf> (Pristupljeno 02.08.2015)
- (17) Radovanović, D. (1992). *Čovek i zatvor*. Beograd: Prometej & Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- (18) Reducing Recidivism Through Prison education, H. Burton
<http://smartsheep.org/reducing-recidivism-through-prison-education-by-heather-d-burt> (pristupljeno 02.08.2015)
- (19) Ripley, P. (1993). *Prison Education Role in Challenging Offending Behaviour*. Mendip Papers MP 047.
- (20) Sisk, S., Juhász, A. & Damianos, P. (2010). The prison as a positive environment for learning: Regime issues, role of governors, prison officers supportive
- (21) Soferr, S. (2006). Prison Education: Is It Worth It? *Corrections Today*, Vol. 68, Issue 6.
- (22) Špadijer-Džinić, J., (1973), *Zatvoreničko društvo*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (23) Stephen, Tephen J.Steurer, Ph.D. *Three state recidivism study executive summary*. Education reduces crime
- (24) Steurer, S. J. & Smith, L.G. (2003). *Education Reduces Crime: Three-State Recidivism*
- (25) Stojanović, M., (2015). *Obrazovno iskustvo povratnika i njihova spremnost za osposobljavanje tokom izdržavanja kazne*. master rad, odbranjen septembra 2015, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet UB. str. 104.
- (26) Study Executive Summary. *Correctional Education Association*.
- (27) Sykes, M. G. (1958). *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (28) *The effect of education programs on prisoner recidivism in Michigan*, Taryn Nelson Francis, 2010
https://www.nmu.edu/sites/DrupalEducation/files/UserFiles/Files/Pre-Drupal/SiteSections/Students/GradPapers/Projects/Nelson_Taryn_MP.pdf (pristupljeno 01.08.2015)
- (29) Vacca, J. M. (2004). Educated Prisoners Are Less Likely To Return to Prison. *The Journal of Correctional Education*, 55(4), pp. 297–305.
- (30) Walmsley, R. (2012). *World Prison Population List (9 edition)*. London: ICPS.
- (31) *What works in correctional education*, Doris Layton MacKenzie
https://www.google.rs/webhp?sourceid=chrome-instant&rlz=1C1PRFC_enRS624RS624&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=What+Works+in+Correctional+Education%3F+Doris+Layton+MacKenzie%2C+Ph.D.+The+Pennsylvania+S (pristupljeno 02.08.2015)
- (32) Wilson, D., Reuss, A. (2000). *Prisoner Education: Tales from the Field*, London: Waterside Press.

- (33) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Izmene zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br. 85/2005 i br. 72/2009. br.55/2014.
- (34) Zatvori u Srbiji. Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji (2010). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

THE ATTITUDE OF RECIDIVISTS TOWARDS THE EDUCATION IN PCI¹

The increasing number of recidivists in prisons gives evidence that prisoners cannot be "improved" by deprivation of freedom or repression. There are number of reasons for inefficiency of institutional resocialization and it is still under-explored area of law, criminology, penology, sociology and andragogy. Therefore, the main issue is whether prisoners can be prepared for successful reintegration into society after prison release in an isolated environment such as prison? Education can play an important role in the realization of this objective.

The subject of this text is one aspect of education in prison, i.e. the research on prisoners' attitude towards education in general and educational programs in prison. Also, we were interested in whether prisoners are motivated to participate in offered educational programs. The empirical research was conducted on convenient sample of recidivists in Penal Correctional Institution Sremska Mitrovica. The results show that our sample of recidivists has more positive attitude towards education in general compared to offered educational programs in PCI.

KEYWORDS: *recidivists / education / qualification / resocialization*

¹ Penal Correctional Institution

ZNAČAJ RAZVOJNOG PUTA OD IDEJA PREKO IDEALA DO PRINCIPIA I NORMI*

Vladan Joldžić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad "Značaj razvojnog puta od ideja preko idealja do principa i normi" urađen je sa ciljem da se ukaže kako svako formiranje normi, unutar bilo koje pravne discipline, da bi bilo valjano mora da prođe razvojni put koji karakterišu četiri faze. Startuje formiranjem ideja unutar pravne nauke i struke, u drugoj fazi svog razvoja iste prerastaju u svojevrsne ideale ka kojima se teži, čime postepeno postaju nešto prema čemu se orijentisu ne samo poslenici prava već potom i političkog života, da bi se iste vremenom transformisale u specifične orijentire, to jest principe, a da tek u četvrtoj fazi, na bazi političkog života kome doprinosi rad pravnika ideje prerasle u norme. Jasno, formirane u skladu sa prethodno usvajanim principima. Ovo važi za sve pravne discipline i modern demokratski orijentisane države.

KLJUČNE REČI: ideje / ideali / principi / norme

1. UMESTO UVODA – RAZLOG ORIJENTISANJA NA TEMU RADA

Ulazeći u istraživanja mogućnosti formiranja i razvoja:

- Ekološkog prava, a posebno
- Ekološkog kaznenog prava,

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vladanj@eunet.rs

da bi sebi kvalitetno postavili pitanja bez kojih i nije moguće samo istraživanje, a naročito dobijanje adekvatnih rezultata, na samom startu smo postavili sebi zadatak da odgovorimo na jednostavno pitanje: Kako se, kojim sredstvima, ili pak putevima, odnosno i kroz koje faze, stiže do ovih rezultata? To nas je u startu usmerilo na makar lakonsko objašnjavanje razvojnog puta koji vodi:

- od ideja,
- preko idealra,
- do principa, i
- normi,

osnovnih preduslova formiranja i funkcionisanja pravne države, što znači države koju karakteriše vladavina prava.

Razume se, ukoliko želimo da se upustimo u kvalitetno razjašnjavanje ovog logičko-razvojnog puta dužni smo da na prvom mestu u potpunosti ispoštujemo neke od:

- pravno-metodoloških¹ ali i
- pravno filozofskih zahteva,

uz puno poštovanje hronologije, neophodne za željenu logičku analizu i formiranje zaključaka.

Pri tom moramo da naglasimo da, iako se u svojim istraživanjima bavimo problematikom Ekološkog prava te Kaznenog prava, zaključci do kojih smo dolazili u punoj meri važe za bilo koju disciplinu pravnih nauka. Ali, na to moramo da ukažemo, područje ekološkog prava karakteriše specifičan zahtev formiranja garancija održivog razvoja a da bi čovek, njegove sadašnje i buduće generacije opstale u adekvatnoj životnoj sredini i zdravlju. Upravo su ovi zahtevi za održivim razvojem generalni usmerivač formiranja i razvoja elemenata ekološkog prava, uključujući i ekološkog kaznenog prava, ali i kvalitetan test za korake koje preduzimamo ka razvoju i svih

¹O neophodnim pravno-metodološkim elementima vidi šire unutar: Joldžić V. *Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1995.g., str.: 29. i 30., Joldžić V. *Ciljevi i obim kaznene intervencije u svetu društvenih promena*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1995.g., str.: 15. - 19., Joldžić V. *Ekološko pravo – Opšti deo. III o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1999.g., str.: 45. – 48. Joldžić V. *Ecology law - general part. Or on the Elements necessary for the establishing and existing of the Independent Law Discipline (personal Observations)*, Revista Mestrado em Direito, Osasco, Brazil, ano 9, n. 1, str.: 156.- 159.

drugih elemenata neophodnih za funkcionisanje pravne države. Otuda su i naši, ali i ne samo naši, napori slojевiti, te da:

1. predstavljaju ulaz u ne baš razvijeno područje pravnih nauka, to jest da aktulenim tekstom uistinu ulazimo u čak i na širim prostorima slabo istraženo područje, pri čemu je do sada na domaćim praktično nedodirnuto.
2. Čitaoca ne bi smela da zavede obimnost nekih od radova nauka i struka na čije će citiranje da najde tokom čitanja ovog rada. Razlog je jednostavan, njihova specijalistički, najčešće čak i subspecijalistički iskazana uska predmetna usmerenost.
3. A tvorevina na koji mi obraćamo pažnju (pravna država) je složena pojava, kojoj napred pomenuti radovi omogućavaju tek formiranje i upoznavanje pojedinih manjih logičkih elemenata mozaika njegovog složenog logičkog bića.
4. Sve ovo zahteva brojna predznanja i to ne samo iz jedne ili par naučnih grana već velikog broja njih, i to ne samo disciplina pravnih nauka već i brojnih drugih (od filozofije, preko logike, do ekonomije, sociologije, ali i brojnih drugih iz oblasti humanističkih pa čak i prirodnih nauka²), znanja koja su objašnjena brojnim logički povezanim naučnim delima i udžbenicima, knjigama koje su čitaocima dostupne najčešće tokom međusobno različitih studija, kakve često ni najbolje obrazovani poslenici nauka nisu prošli.
5. Upravo zato, s obzirom na složenost predmeta izučavanja, autor ovog rada smatra da sam razvojni put od ideja, preko idealja i principa do normi zaslužuje našu i Vašu pažnju.
6. Imajući sve rečeno u vidu pokušaćemo da objasnimo logičke međuveze između ideja, idealja, principa i normi.

2. LOGIČKE VEZE IZMEĐU IDEJA, IDEALA, PRINCIPA I NORMI

O logičkim međuvezama ideja, idealja, principa i normi raspravljali su još starogrčki filozofi, no možda je najsažetije te i u aktulenom vremenu adekvatno otuda i prihvatljivo objašnjenje dao Šopenhauer u svojoj knjizi *Svet kao volja i ideja*³, njenom paragrafu 3⁴., u okviru koga jasno kaže da

² O rečenom videti šire unutar: Joldžić V. *Socijalne dimenzije održivog razvoja. Teorijsko praktički pristup*, knjige čiji izlazak iz štampe se očekuje na početku 2016.g.

³ Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 1818, Dresden.

⁴ Arthur Schopenhauer: *The World As Will And Idea*, The Project Gutenberg EBook, December 27, 2011 [Ebook 38427], <http://www.gutenberg.org/license>.

valja razlikovati ideje percepcije (stvarnosti) od apstraktnih ideja, koje uistinu valja posmatrati kao koncepte povezane sa nečim na šta usmeravamo pažnju i izučavamo.

Šopenhauer nam ukazuje da sve u prostoru i vremenu može biti posmatrano i percipirano na dva načina: Direktno, ali i apstraktno, uz puno poštovanje principa dovoljnog razloga na bazi koga čovek usmerava svest u sagledavanju iskustava, pri tom polazeći od uzroka i motiva, otuda i zakona za zaključivanje. Prema Šopenhauera ideja se pojavljuje u specijalnim formama, polazeći od *intuicije* kao posebne a startujuće vrste ideja usmerenih na zaključivanje o realno ili apstraktno posmatranom.

Kada ovaj logički put iskoristimo u posmatranju društvenih pojava i kretanja jasno je da i tada možemo da sagledamo razvojni put od ideja, idealra, preko principa do normi. Pa i kada svoju pažnju usmerimo na bilo koju grupu elemenata potrebnih i dovoljnih za uspostavljanje i funkcionisanje pravne države saobrazne aktuelnom vremenu. To znači, primera radi, i ka elementima neophodnim pravnoj državi za uspostavljanje i garantovanje tzv. održivog razvoja, na koji smo tokom svojih istraživanja u velikoj meri usmeravali produbljenu pažnju. Pri tom je dotične elemente neophodne za održivi razvoj logički moguće izdvojiti kao poseban predmet izučavanja, istovremeno i postavljeni društveni cilj (Šopenhauerov dovoljni razlog), uslov postojanja zajednice koja pruža najbolje moguće i održivo svojim članovima⁵. Otuda Vam upravo **održivi razvoj** i prezentujemo kao željeni materijalni osnov te predmet na bazi koga objašnjavamo razvojni put od ideja, preko idealra do principa i normi. Dozvolite da objasnimo.

Održivi razvoj je istovremeno *idealna torevina*, ka čijem se ostvarenju teži, time istovremeno i *cilj*, ali koji se ne postavlja samo aktuelnoj već i dolazećim generacijama, u suštini društvu-državi! Jasno, u njegovo ostvarenju, protokom vremena, susrećemo se sa raznovrsnim izazovima ali i njihovim različitim dimenzijama. Upravo zato održivi razvoj može da se posmatra i kao *ideal*. Mada nikada u potpunosti kao ideja i idealna tvorevina (zamisao) ne može da se dostigne, ako ništa drugo zbog stalne pojave novih izazova (problema) koje valja rešavati, zaslužuje neprekidni društveni, što znači i državni angažman. Jedino na taj način je moguć opstanak, ali, jasno, i napredak (razvoj).

⁵ Vidi šire: Goldsmith E. et. al. (1972). A Blueprint for Survival, *The Ecologist*, Vol. 2, No. 1, pp. 1-22, prema reprintu: Nelissen N, Van der Straaten J. and Klinkers L. (eds.) (1997): Classics in Environmental Studies, International books, Utrecht, Holandija, na str. 199. - 210.

Da bi održivi razvoj zaživeo, što znači prerastao iz istovremeno *ideje* (idealne tvorevine) i *idealja* u realno ostvarivanje istog kao cilja, moraju:

- na prvom mestu da da se formiraju *instrumenti*, što znači *pravila*: ekonomije, prava, i drugih socijalnih (društvenih), odnosno humanističkih nauka i struka, drugim rečima *norme*, koje ih regulišu, i,
- na drugom mestu, to jest "u drugoj fazi", da se ista primenjuju, ali i
- da se istovremeno obezbede garanti njihovog poštovanja i dosledne primene, dakle: za to potrebni aparati, ali, čak i neophodni kazneno pravni elementi, kao posebna, finalna vrsta garanata.

Bez svega rečenog ovaj ideal nema šanse da zaživi. Jasno, ovo nije dovoljno da se učini samo u okviru i od strane država pojedinačno već je neophodno da bude valjano urađeno i na višem nivou, što znači i šire⁶.

Da bi smo ostvarivali postavljene ciljeve, pa tako i održivog razvoja, moramo imati za to jasno formirane i primenljive *principle*. No, šta su to uopšte *principi*? Najkraće rečeno *principi* mogu da se posmatraju kao veza između:

- *ideja* i dužnosti,
- *moralna* i težnji,
- *moralna* i dužnosti, te
- vrednosti i pravila⁷.

Sami po sebi principi ne obavezuju poput normi. Ali uspostavljaju pravila, povezuju moralne mete (dužnosti) i pravna pravila koja ih konkretizuju, pre svega utičući na njihovo formiranje. U suštini principi su sagledivi u precizno i ciljno formiranim grupama pravila, a posebno zakona, ali i međunarodnih legislativnih tekstova⁸ poput konvencija. Oni naznačavaju na šta se kolekcije pravnih pravila odnose, te čemu teže. Otuda su prvi korak u pretvaranju *ideje* i *idealja* u nešto konkretno.

⁶Kako smo to i objasnili, služeći se primerom ekološke problematike, u okviru svoje studije i knjige još 2008.g. Vidi šire:

Joldžić Vladan: *Ekološka politika. Od ideje do izgradnje međunarodnog ekološkog prava*, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008.g.

⁷Vidi šire: John MacCormick: *Law as an Institutional Fact*, *Law Quarterly Review*, Vol. 90, Year 1974, p. 127. *Law Quarterly Review*, Published by: Sweet & Maxwell - the Legal Division of Thomson Reuters (Professional), Friars House, 160 Blackfriars Road, Southwark, London, UK.

⁸Legislativnih, što znači formiranih poput zakona a sa istom funkcijom obavezivanja na tačno određena činjenja ili nečinjenja, tekstova koje države ratifikatori i formalno proglašavaju delovima svojih važećih zakonodavstava.

Ako za primer posmatramo održivi razvoj kao polje našeg interesovanja jasno je da principi mogu da doprinesu pri formiranju pravnih pravila koja se tiču aktivnosti (delanja) od direktnog ali i indirektnog uticaja na isti, delanja koja mogu da pruže pozitivan doprinos, ali i ona koja mogu da povrede pravo čoveka na zdravu okolinu, odnosno i sveukupnu životnu sredinu, što znači i bilo koji od njenih elemenata.

Principi, generalno posmatrano, imaju višestruku ulogu, pa tako:

1. mogu da posluže pri formiranju novih pravnih tekstova obavezujućih uloga (međunarodnih kao i državnih – npr. zakona),
2. je sagledavanje i poštovanje principa neophodno i kada želimo da formiramo valjana objašnjenja nejasnog, npr. obavezujuća objašnjenja formirana na nivou skupština ili ustavnih, kao i, u brojnim dražavama, vrhovnih sudova,
3. vrše ulogu osnovnih regulatora najšireg značenja kada kao subjekti prava nećemo pristupamo, te je neophodno i da se isto reguliše, ali u okviru već postojećih zakonskih regula, primera radi: na podzakonskom nivou, kakvim novim a u buduće obavezujućim podzakonskim aktom (kategorija: pravilnika, standarda i tako dalje), te ugovorom.

Jasno je da tada moramo da poštujemo ne samo osnovne pravne principe već i novoformirane, kakvi su, primera radi ekološko pravni principi⁹.

No, vratimo se na netom postavljeno pitanje: Šta je to, logički posmatrano, *princip*? Saznanju koje smo već formirali neophodne dopune na najbolji način nam je pružio Britanski autor Dworkin, kroz dva svoja rada plasirana pre više od 40 godina¹⁰. Dworkin jasno kaže da princip uspostavlja razlog koji usmerava u konkretnom pravcu, ali ne zahteva konkretnu odluku¹¹ već samo ukazuje na poželjnu putanju (usmerenje). Otuda se princip može da posmatra kao logička tvorevina, deo "moralne dužnosti", iako je on i mnogo

⁹ O njima vidi: Joldžić Vladan (1999): Ekološko pravo – Opšti deo. Ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka, str. 71. - 107. Joldžić Vladan: Ekološko pravo države u tranziciji – primer Srbije, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2007.g., str. 84. - 85.

¹⁰ Vidi šire: Ronald M. Dworkin: Model of Rules. *The University of Chicago Law Review*, Vol.: 35: 14, Year 1967 -1968, i Ronald M. Dworkin (1977): Model of Rules, in: *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, USA, 1977.

¹¹ Ronald, M. Dworkin: Model of Rules. *The University of Chicago Law Review*, Vol. 35: 14, Year 1967-1968, *The University of Chicago Law Review*, str. 26.

više, istovremeno i bliže "moralu težnji" kako ga naziva, nego što su to konkretnе norme, a mi bi rekli i zaživljavanju "moralna prava i obaveza".

U suštini, Dvorkin je formirao logičku razliku između principa i pravnih pravila. Pre svega pravila su primenljiva na individualne slučajeve dok principi pružaju generalno usmerenje ka odluci. Pri tom, kako i sam kaže, ova razlika nije oštro postavljena. I principi i pravila u svojim formulacijama i značenjima se kreću od u punoj meri apstraktnih do konkretnijih, pri čemu principi mogu da vremenom prerastu i u konkretizovana pravila, ali je osnovna razlika u činjenici višeg moralnog karaktera principa i njihovoj ulozi spone idealra i pravnih pravila!

Polazeći od teorijskog rada Dvorkina, a izučavajući stvarnost, brojni autori formiraju detaljnija razlikovanja niza funkcija principa. Pa tako Holandski pravnik Veršuren¹² ističe, između ostalog, da principi:

- ojačavaju pravnu snagu pravila baznih zakona (zakona poput ustava ili analognih njihovim konstrukcijama i ulogama), često ovi zakonski tekstovi sadrže proceduralne odredbe, poput zakona namenjenih zaštiti životne sredine,
- povećavaju nivo pravne sigurnosti, ukoliko se jasno poštuju pri formiranju raznovrsnih odluka, kako administracije tako i pravosuđa,
- formiraju osnovu potrebnu za izgradnju novih zakonskih pravila, služeći kao neophodni usmerivači donosiocima legislativnih tekstova, kako zakona na nacionalnim nivoima, tako isto i legislature unutar Evropske Unije¹³, a mi bi tome dodali: i legislativnih konvencija i njihovih pratećih tekstova, polazeći od onih globalnog značaja ka uže prostorno usmerenim, što znači: kontinentalnog, regionalnog, ali i samo lokalnog značaja (tek za nekoliko država regionala).

Kako se vidi iz napred rečenog, principi su u suštini pravne norme najšireg značenja i značaja, koje u osnovi nisu direktno primenljive¹⁴, već putem pravila, ali upravo zato imaju pravni značaj jer su od uticaja na formiranje

¹² Jonathan Verschuuren, Tilburg Law School, Department European and International Public Law, Nederland.

¹³ Jonathan Verschuuren: Sustainable Development and the Nature of Environmental Legal Principles, *Potchefstroom Electronic Law Journal*, Nort West University, South Africa, No. 9(1), Year 2006, pp. 209 - 263.

¹⁴ Kažemo: "u osnovi" jer ne ispuštamo iz vida značaj i ulogu principa ugrađenih u ustave, što znači norme najšireg značenja (mada ne apstraktne), čije se direktno poštovanje (prema konkretizovanim: subjektima, radnjama i predmetima), a ne samo principijelno, često zahteva pred ustavnim sudovima kakav je i Ustavni sud Republike Srbije.

konkretnih pravnih pravila sa jasno uže određenim predmetom, grupnim ili pojedinačnim, što pre svega države i čine¹⁵.

Jedno od sledećih logičkih pitanja na koje valja pružiti odgovor je: Koje su razlike između pravnih pravila i političkih stavova te celovitih politika? Ovo iz jednostavnog razloga što se ka formiranju, razvoju i održavanju pravne države pa tako i njenom održivom razvoju može da teži ne samo teorijsko praktičkim saznanjima već, pre svega, na bazi istih precizno usmerenim aktivnostima. A to je jedino ostvarivo kroz formiranje i zaživljavanje za to neophodnih političkih stavova, potom i celovitih politika.

U suštini, pre formalnog donošenja bilo kojih normi, a posebno složenijih normativnih konstrukcija, neophodno je da se o otvorenim pitanjima kroz jasno iskazane demokratske postupke formiraju neophodni politički stavovi, što znači da, ukoliko postupamo demokratski ispravno, politički stavovi logički i hronološki prethode samim obavezujućim pravnim tekstovima, pre svega zakonima, odnosno pravilima što ih sačinjavaju. To je njihova prva međusobna razlika!

Druga, a jednostavna razlika između pravnih pravila i političkih stavova iskazuje se činjenicom da se pravila mogu da primene direktno, bilo kroz zaživljavanje jednostavnih ili pak normi blanketnog bića, dok se politički stavovi i politike, npr. ekološka politika, moraju da transformišu u adekvatne, njima odgovarajuće zakonske i podzakonske tekstove da bi uistinu zaživeli.

Praktičko sagledavanje razlike između principa i politike u praksi je jednostavno, izvodivo, te logički lako i lakonski objašnjivo:

Naime, kada se neki princip zaobiđe bez valjanog razloga tada i sud ima osnov da doneše odluku kojom to tretira. Politike, same po sebi, nemaju tu pravnu težinu i značaj. Ukoliko se povređuje neka politika, na primer ekološka, ni jedan sud nema pravo da to osudi, ali ako se ista povređuje nepoštovanjem konkretnih pravnih pravila – zakonskih normi, tada upravo na bazi tačno određenih a povređenih zakona, odnosno njihovih elemenata, sud jeste u obavezi da subjekta osudi za neželjeno ali jasno nezkonito iskazano delovanje!

I drugo, što se mora uvek da ima u vidu, politike nemaju jak uticaj na pravne principe ali pravni principi moraju da se poštuju pri formiranju i primeni politika!

¹⁵ Ali ne i samo one, već i brojne međunarodne organizacije donoseći raznovrsne legislativne tekstove.

Kada obraćamo pažnju na principe sledeće a posebno iskazano pitanje je pitanje mogućnosti sagledavanja uloge principa u formiranju logičkih razvojnih putanja: od idealata do pravila, kao i od idealata do politika.

I za ovo mogu da nam posluže jasni primeri. Pa tako, učiniti *ideal održivog razvoja* konkretnim i ugraditi ga u tačno određene zakonske odluke, principi, kakav je princip ekološkog prava "zagadživač plaća", formiraju neophodnu vezu između *idealata* i *pravila* te *politika*. I *formulacija*, kao i *primena pravila*, kako onih deklarativno formulisanih - unutar politika tako i obavezujućih - unutar zakona pod uticajem su principa.

Kako smo već mogli da zaključimo iz izlaganja unutar prethodnog logičkog dela teksta, *ideal* pravne države, ili pak samo održivog razvoja kao jednog od njenih preduslova postojanja, u velikoj je meri apstraktan ali utiče na formiranje zato neophodnih: *politika*, a pre svega (na prvom mestu) *principa*, a ovi potom na formiranje društvenih pravila: *deklarativnih* unutar konkretnih politika, ali i obavezujućih unutar *legislativnih* tekstova, dakle na formiranje obavezujućih pravnih *normi*, sa ciljem da se putem njih postigne željeno.

Sve ovo nas vodi ka još nekim zaključcima, među kojima i:

1. Da je *ideal* (istovremeno i etički *princip*) pravne države takođe i njenog održivog razvoja, jasno antropocentrično orijentisan cilj. Antropocentrično već zbog same činjenice da se postavlja ljudskim bićima zarad njih samih, i to kao obaveza i odgovornost grupa ljudskih bića: onih na vlasti prema svim fizičkim i pravnim licima pod jurisdikcijom države, razvijenih naspram onih u razvoju, kao i sadašnjih naspram budućih generacija.
2. Pri tom se zahteva primena odgovarajuće stimulacije za neprekidni razvoj društava kao pravne države, a posebno onih koja nisu u ovom smislu razvijena, ili su slabo razvijena.

No, na ovom mestu, kada govorimo o razvoju, moramo da upozorimo kako mnogi autori previđaju da razvoj, pa tako i društva-države kao pravne države, ne znači automatski i razvoj svih za to neophodnih standarda. Podsećamo da vrlo često masa radnika i seljaka od pomenutog razvoja i nema adekvatne koristi. Primeri su prisutni upravo i u aktuelnom vremenu Evrope, svojevrsnog startnog mesta rojave i razvoja savremenih pravnih država, kojoj ekonomski tehnološki razvoj jeste doneo više roba i novaca ali i masovnu nezaposlenost, naročito mladih, čak i onih veoma školovanih stanovnika niza vrlo razvijenih država (Nemačke, Francuske, Italije, Španije...). Otuda je jasno da je ne samo autoru već širokoj intelektualnoj masi ne samo pravna država u užem

smislu već i njen održivi razvoj ideal, ali uz upravo njime postignuto ostvarivanje društveno, dakle socijalno prihvatljivih ciljeva.

Sve napred gotovo apstraktno objašnjeno nije moguće postići bez poštovanja i primene niza principa brojnih disciplina prava. Pa tako, ako se poslužimo samo ekološkim pravom kao primerom, znjih gotovo trideset posebno izdvojenih, o kojima smo već ranije pisali. No, takođe valja imati u vidu da u konkretizaciji socijalne, potom državne i naddržavne orijentacije ka postizanju socijalno poželjnih ciljeva pravde i prava te društveno prihvatljivog održivog razvoja moraju biti poštovani i brojni stavovi i principi morala. Ali ne sme da se previdi da on nije apstraktna tvorevina, svuda jedaka poput algebre, već da se: mnogi stavovi, ali i vrednosti, ideje, uslovi, kao i merila, razlikuju u prostoru i vremenu. Iako je, u osnovi i principu, svakom društvu zadatak da svoju "zajednicu formira tako da bude održiva i pruža najbolje svojim članovima¹⁶". Upravo zato jer je svim društvima, bez razlike "jedna od najviših dužnosti moralnosti je da očuva i obogati socijalno blago¹⁷". A ovo nije moguće bez adekvatnog prerastanja ideja u ideale, principe i, u finalu, za to neophodne norme!

3. UMESTO ZAKLJUČKA

Rad "Značaj razvojnog puta od ideja preko idealja do principa i normi" urađen je sa ciljem, otuda i rezultatom: Ukazivanjem kako svako formiranje normi, unutar bilo koje pravne discipline, da bi bilo valjano mora da prođe razvojni put koji karakterišu četiri faze:

- počev od formiranja same ideje, što obuhvata i njen preispitivanje, potom
- prerastanje u uže usmerene (specifične) ideale ka čijem se ostvarenju teži, pre svega kroz razmišljanja o potrebama razvoja specifičnih elemenata primenljivog zakonodavstva, potonje
- svojevrsno destilovanje materije pravnih ideja te iz njih izraslih idealja u principu kao svojevrsne orijentire ka kojima se teži, što često obuhvata i analizu

¹⁶ Parafrazirano prema:

Goldsmith E et al (1972): A Blueprint for Survival, unutar: *The Ecologist*, Vol., 2, No. 1., str. 1-22, prema reprintu: Nelissen N, Van der Straaten J and Klinkers L (eds) (1997): Classics in Environmental Studies, izdavača: International books, Utrecht, Holandija, str.: 199. - 210.

¹⁷ Lon L. Fuller: *Morality of Law*, (Rev. ed.) Yale University Press, New Haven, Connecticut, USA, Year 1965, str. 13.

ranije već ostvarenog, a takođe i posmatranje istih kao fundamenta za dalji logički razvoj pravno i politički otuda i unutar zakonodavstva željenog, te

- u četvrtoj fazi, na bazi političkog života kome doprinosi rad pravnika, te izrastanja njihovih početnih ideja, prerastanja u jasno iskazane idealne principe, ali sada i zahteve političko-pravnog života, njihovo finalno transformisanje u precizno formulisane i primenljive norme.
- U radu iskazano, mada lakonski prezentovano, svojevrsni je orijentir kako postupati u radu na razvoju zakona, što se posebno odnosi na one opštije namene, kao svojevrsne osnove ali i okvire potonjim na njima baziranim a uže orijentisanim zakonima. Upravo kako se to može da vidi, na prvom mestu, juntutar ustava, ali poput njih i nizu drugih opšte usmerenih a hijerarhijski visoko lociranih zakona što tretiraju jasno definisane oblasti.

4. LITERATURA

- (1) Dworkin Ronald M. (1968). Model of Rules. *The University of Chicago Law Review*, Vol. 35: 14.
- (2) Dworkin Ronald M. (1968). Model of Rules. *The University of Chicago Law Review*, Vol. 35: 14, Year 1967-1968, str. 26.
- (3) Dworkin Ronald M. (1977). Model of Rules, in: *Taking Rights Seriously*, USA: Harvard University Press.
- (4) Goldsmith E. et. al. (1972). A Blueprint for Survival, *The Ecologist*, Vol. 2, No. 1, pp. 1-22, prema reprintu: Nelissen N, Van der Straaten J. and Klinkers L. (eds.) (1997). *Classics in Environmental Studies*, Utrecht, Holandija: International books, str. 199. - 210.
- (5) Joldžić V. (1995). *Ciljevi i obim kaznene intervencije u svetu društvenih promena*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (6) Joldžić V. (1995). *Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Joldžić V. (1999). *Ekološko pravo – Opšti deo. Ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (8) Joldžić V. (2007). *Ekološko pravo države u tranziciji – primer Srbije*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (9) Joldžić V. (2008). *Ecology law - general part. Or on the Elements necessary for the establishing and existing of the Independent Law Discipline (personal Observations)*, Revista Mestrado em Direito, Osasco, Brazil, ano 9, n. 1, str.: 127.-169.

- (10) Joldžić V. (2008). *Ekološka politika. Od ideje do izgradnje međunarodnog ekološkog prava*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (11) Mac Cormick J. (1974). Law as an Institutional Fact, *Law Quarterly Review*, Vol. 90, Year 1974, p. 127.
- (12) Schopenhauer A. (1818). *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Dresden.
- (13) Schopenhauer A. (2011). *The World As Will And Idea, The Project Gutenberg EBook*, [Ebook 38427], dostupno sa: <http://www.gutenberg.org/license>.

SIGNIFICANCE OF DEVELOPING PATH FROM IDEAS ACROSS IDEALS TO PRINCIPLES AND NORMS

Text "Significance of developing path from ideas across ideals to principles and norms" had been performed with the aim to depict that every forming of norms, in the framework of any law discipline, if we want to make them with the adequate quality, have to get through four phases of developing modalities. At utmost start we have to form clear idea(s) oriented at the base of philosophical thinking and our law science discipline, of course respecting knowledge of the complete law science. In the second phase of their development ideas have to be transformed into specific ideals toward we aspire, at such a way gradually manifest itself not only as law science ideals but also as specific political goals, which is third phase of thinking and developing, enabling at such a way that in the fourth phase, on the base of political, democratic, life, with the participation of the law science experts, previously formed ideas, ideals and principles can be transformed into precise and applicable norms. What is said is valid for every modern democratic society and state and every discipline of law science and legislature.

KEY WORDS: *ideas / ideals / principles / norms*

KULTURNA DIMENZIJA KONCEPTA OTPORNOSTI*

Olivera Pavićević^{*}
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Koncept otpornosti se može razumeti kao novi pristup rizicima savremenog društva. On je posebno značajan za populaciju mladih. Uvažavajući okolnosti koje su izazvane složenim društvenim promenama, prevashodno globalizacijskim, koncept otpornosti podrazumeva kulturno i kontekstualno zavisne individualne kapacitete za suočavanje sa rizikom i intenzivnim promenama. U radu se razmatra priroda zaštitnih faktora i njihova kontekstualna i kulturna osetljivost, kao i mogućnosti i značaj njihovog efekta izvan društava iz kojih potiču, što znači u nezapadnim populacijama. Uvažavanje specifičnosti pojedinih konteksta, kako unutar, tako i van nacionalnih kultura se pojavljuje kao neophodno u analizi fenomena otpornosti. Isto tako, se mora uvažiti da se otpornost i protektivni faktori moraju posmatrati kao deo celine koju čine pojedinac i društveno okruženje koje ih podstiče i podržava.

KLJUČNE REČI: otpornost / kultura / zaštitni faktori / globalizacija / adaptacija

UVOD

Rizične situacije, izbori ili događaji u sebi nose verovatnoću ostvarivanja kako negativnih, tako i pozitivnih ishoda. U tom smislu, rizik treba

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: oliverapavicevic@mts.rs

posmatrati i kao opasnost, i kao potencijal sa kojim se suočava mlada osoba. Prepoznavanje faktora rizika u specifičnim situacijama, iskustvima, stavovima i ponašanjima dovelo je do razvoja više istraživačkih modela koji organizuju ove faktore u okviru koncepta otpornosti (concept of resilience).

Engleska reč resilience potiče od latinskog glagola resiliere što znači skok, ponovno rađanje ili oporavak. U literaturi se prvi put koristi 1918. godine kada ga je Tomas Tredgold (Thomas Tredgold) iskoristio da opiše šumsko imanje u kome su pojedine vrste drveća bile sposobne da se prilagode i izdrže teška i iznenadna opterećenja bez lomljenja (McAslan, 2010 prema Theron et al. 2015:4). Četrdeset godina kasnije razvijeno je merenje modulusa otpornosti u svrhu ispitivanja otpornosti i izdržljivosti materijala u teškim uslovima. Nakon mnogo godina produktivnog korišćenja ovog pojma u fizici i inženjeringu on je prihvaćen u ekologiji i nauci o razvoju kao metafora za kapacitet dinamičkog sistema (kišne šume, porodica, zajednica) da se suprotstavi izazovima uništenja, opstanka i prosperiteta (ibid: 5). Koncept otpornosti stoji u "kontrapoziciji" sa konceptom otpora. Otpornost je fokusirana na aktivnosti nakon krize, dok se otpor fokusira na aktivnosti pre izbjijanja krize (Lettieri et al. 2009).

Mnoge definicije otpornosti zahtevaju identifikaciju rizika i izazova, a zatim definisanje mera koje će dovesti do pozitivnog ishoda (Alvord i Gardos, 2005). Međutim, i dalje traje debata o tome šta čini otpornost, posebno kada se koncept primenjuje na pojedince. Sporna pitanja su kako procenjivati uspešnu adaptaciju na teškoće i kojim kriterijumima definisati uspešnost. Otpornost nije jednodimenzionalni, dihotomični atribut koji pojedinac ima ili nema. Teorija otpornosti je fokusirana na prednosti za razliku od deficit-a i ona podrazumeva više veština koje pojedinca mogu vratiti normalnom razvoju uprkos kritičnim i neželjenim okolnostima kojima je izložen. Svi se rađaju sa urođenim kapacitetom za otpornost, a nekoliko najvažnijih atributa otpornosti kod dece su: socijalna kompetencija, veština rešavanja problema, kritička svest, autonomija i osećaj svrhe (Bernard, 1991).

Navedeni faktori zaštite omogućavaju uspostavljanje balansa u odnosu na faktore rizika i smanjuju sklonost ka negativnom ishodu. Otpornost je uzajamno dejstvo individualnih svojstava i svojstava okruženja. Novije studije ukazuju da se otpornost može najbolje konceptualno reprezentovati kao razmena koju čini ličnost u okruženju (Masten, 2001; Bernard, 2004; Lipsitt i Demick, 2012). Protektivni faktori prevazilaze karakteristike etniciteta, kulture, geografije, roda i vremena

Činjenica da svi mladi ljudi imaju kapacitet za pozitivan razvoj ne sme navesti istraživače otpornosti da opravdavaju ekonomsku i političku

neaktivnost primerima dece koja su "nekako uspela". U svetu koji karakteriše rast globalnog siromaštva, zlostavljanja, nasilja i drugih pretnji "nekako" ne sme više da bude pitanje sreće (Bernard,2004). Mladi ljudi su otporni, ali nisu nepobedivi, te njihov zdrav razvitak zavisi od rasta i unapredavanja inetrvencija dizajniranih da obezbede mladim ljudima prilike i podršku.

Zaštitni faktori uključuju kognitivne sposobnosti, veštinu u rešavanju problema, veru i osećanje smisla, pozitivni pogled na život, bliske odnose sa odraslima, negu i podršku od strane ljudi koji poštuju pravila (Masten i Reed, 2002). Oni, prema nekim istraživačima, obuhvataju inteligenciju, međuljudske odnose, zdrava verovanja, samopouzdanje i samoefikasnost (Bender et al. 2007). Elementi koji doprinose otpornosti su smelost, pozitivna emocija, samounapredavanje, osećanje smisla i svrhe.

U kanadskom istraživanju kapaciteta mlađih muškaraca u borbi sa stresom, ustanovljeno je da različiti nivoi njihove sposobnosti zavise od pristupa materijalnim resursima, pristupa odnosima podrške, razvoja poželjnog ličnog identiteta, iskustva moći i kontrole (autonomija), poštovanja kulturnih tradicija, iskustva socijalne pravde i iskustva kohezije sa drugima (Ungar, Brown, et al. 2008).

Socijalna kompetencija obuhvata kvalitete kao što su empatija, briga, fleksibilnost, veština komunikacije i smisao za humor. Veštine rešavanja problema podrazumevaju sposobnost deteta da razmišlja apstraktno i daju mu mogućnost da generiše alternativna rešenja za kognitivne i socijalne probleme. Kritička svest je smislen odnos prema strukturama okrutnosti (na primer, alkoholizmu roditelja) i generiše strategije za njihovo prevazilaženje. Autonomija je osećanje sopstvenog identiteta i sposobnost da se deluje samostalno kao i sposobnost da ostvarivanja neke vrste kontrole u okruženju. Konačno, osećanje svrhe uključuje ciljeve, obrazovne težnje i veru u svetlu budućnost (Bernard, 1991).

Osećanje svrhe¹ se u nekim istraživanjima (Bronk,2005; Damon i Bronk,2007) pokazalo kao značajan protektivni faktor koji je praćen osobinama otvorenosti, oduševljenjem prema interesima i vrednostima kojima su mlađi

¹ Potreba za procenom sadržaja svrhe potiče od pojave da neki pojedinci sa izraženo besmislenim ciljevima (diktatori, fašisti) često imaju snažano i jasno osećanje svrhe u svojim životima. Takvi pojedinci bi pokazivali iste rezultate u merenjima kao i oni sa visokim pozitivnim osećanjem životne svrhe, tako da takva merenja mogu da maskiraju izuzetno važe individualne razlike. Istraživanja sadržaja ciljeva ukazuju na potrebu za procenom prirode nečije svrhe, a ne samo mere u kojoj je pojedinac poseduje. Sadržaj različite svrhe može različito uticati na dobrobit individue (Damon i Bronk,2007)

posvećeni. Ono doprinosi nizu kreativnih strategija za prevazilaženje izazova, aktivnom traganju za rešenjima unutar zajednice i uspostavljanju intezivnih i dugoročnih odnosa sa mentorima. Osećanje svrhe dovodi do razvijanja snažnog osećanja moralnog identiteta i otpornosti. Kritičan period u usvajanju pozitivnog osećanja svrhe karakterističan je za ranu mladost kada se pojavljuje i osećanje besmisla povezano sa destruktivnim ponašanjem. Osećanje svrhe je u pozitivnoj korelaciji sa moralnim razvojem i psihološkim zdravlјjem mladih (Mariano, 2007).

Percepcija pojedinca da je pred njim svetla budućnost može biti zaštitni faktor koji mu/joj daje razloge za vrednovanje života i pomaže razvijanje strategije orientisane na izbegavanje beznadja (Haugen, 2000). Socijalne veštine i kompetencija koje su zasnovane na odgovornosti, komunikativnosti, empatiji, altruizmu i praštanju odvraćaju mladu osobu od prihvatanja antisocijalnog ponašanja u ostvarivanju željenog cilja. Pozitivni razvoj je zasnovan na intuitivnom i refleksivnom razumevanju osnovnih ljudskih potreba za ljubavlju, pripadnosti, samosvesti, ostvarivanju moći i značenja. Razvojna perspektiva vidi mlada ljudska bića kao predisponirana da ostvare ove kapacitete tražeći i podržavajući njihove sposobnosti da zaštite sopstveni identitet i pronađu svrhu i smisao u svojim životima tako što će umeti da reše probleme i urade ono što je potrebno (Bernard, 1997).

Istraživanja o otpornosti, o tome kako se mladi uspešno razvijaju i odrastaju sa teškim nedaćama i traumama, u porodicama sa alkoholizmom i narkomanijom, mentalnim bolestima i zapostavljanjem, ili ratom razorenim, siromašnim i diskriminatorskim zajednicama ukazuju na značaj ličnih stavova, verovanja i nadležnosti koji su povezani sa zdravim razvojem. Nije reč samo o transformaciji pojedinaca, već o celom sistemu školstva, organizacija u okruženju i šireg društvenog sistema koji se bavi mladima. Uspešan rad sa mladima je često podvig pojedinaca koji nisu imali institucionalnu podršku i radiili su u suprotnosti sa preovlađujućom praksom kulture i politike orientisane na rizike i probleme u ustanovama u okviru kojih su radili.

OTPORNOST KAO SADEJSTVO INDIVIDUE I OKRUŽENJA

Praktičari i kreatori politike okreću fokus od uzaludne opsednutosti faktorima problematičnog ponašanja i prevencije visokog rizika ka alternativnim istraživanjima otpornosti i pozitivnog razvoja mladih ljudi. Pretpostavka ovog pristupa je da pozitivan razvoj čine rezultati ostvarivanja građanske, društvene, kulturne, fizičke, emocionalne, intelektualne ispunjenosti na osnovu zadovoljavanja potreba mladih ljudi

za sigurnošću, strukturom, ljubavlju i pripadnošću, samosvešću, postignućem, snagom i značenjem. Nasuprot tome, tipičan problem prevencije je da kad identificuje problem, proizvoljno bira strategije "popravljanja dece", često završavajući u politikama nulte tolerancije, proterivanju problematične dece iz škole i ranim pritvorima, što prouzrokuje mnogo više štete (Bernard,1997).

Upoznavanje sa karakteristikama porodice, škole i okruženja koje podržavaju kapacitete za zdrav razvoj su od presudnog značaja. Nastavnici u školama i društvene organizacije koje se bave mladima moraju biti izvor zaštite i svetle tačke nade iz perspektive pozitivnog razvoja. Ostvarivanje kvalitetnih odnosa i mogućnosti za participaciju podrazumeva promenu sistema i evaluaciju programa u skladu sa pristupom zasnovanom na ekološkim sistemima koji podržavaju iskrene odnose, komunikaciju sa visokim očekivanjima, pozitivna uverenja i mogućnosti za učešće i doprinos (Bernard, 1991).

Fokus istraživačkih programa koji su koncipirani na otpornost se, u velikoj meri, odnosi na razumevanje uloge sistema usluga i službi koje mogu da maksimiziraju potencijalno dobre rezultate i ublaže nepovoljne efekte u slučajevima mlađih sa složenim potrebama. Postoji problem konstantnog jaza između obrazovanja, dečje i socijalne zaštite, instituta za mentalno zdravlje, maloletničkog pravosudnog sistema, službi za zapošljavanje. On treba da bude prevaziđen novim saznanjima i praksama u kojima će se unapređivati njihova funkcionalna koordinacija zasnovana na generalizovanom principu podrške.

Novija istraživanja rizika i otpornosti koja se oslanjaju na ekološki pristup daju ključni značaj procesima "navigacije" i "pregovora" koji zahtevaju delanje, interakciju i dostupnost (Ungar,2007). Navigacija traži od individue ispoljavanje intencionalnosti, motivacije i kretanja. To podrazumeva postojanje prihvatljive destinacije i kretanje ka krajnjoj tački u kojoj je se planira sledeći korak. Takođe, neophodno je i verovanje da je tačka ka kojoj se kreće ostvariva jer su sredstva za dostizanje odredišta dostupna, pristupačna i smislena, čime se obezbeđuje više od same namere pojedinca da se kreće dalje. Kontekst i ljudi koji kontrolišu resurse moraju biti angažovani u procesu navigacije što znači dostupnost resursa koje je pojedincac u stanju da koristi, a ne samo njihovo prisustvo u prostoru u bilo kom obliku. Pregovori su usredsređeni na interaktivne procese kojima se pridaje značenje resursima, jer oni postaju funkcionalni i korisni kroz odluke pojedinaca o njihovom značaju i značenju. Pojedinci i grupe komuniciraju tako što obezbeđuju sredstva koja se mogu koristiti u promovisanju pozitivnog rasta i razvoja (Ungar,2007 et al.). Time se značaj resursa i službi za njihovo

obezbeđivanje u smislu otpornosti ne razume njihovim postojanjem po sebi, već ona postaju dragocena kada su smislena i dostupna. U istraživanju je posebna pažnja posvećena razumevanju načina na koji su životi mlađih ljudi ispresecani sistemima usluga i efektima različitih obrazaca u postizanju rezultata. Fokus je stavljen na razumevanje različitih načina na koji bi angažman različitih servisa mogao da pokaže dobre rezultate. Posebne uloge koje servisne usluge mogu imati u iskorišćavanju resursa otpornosti u skladu sa postojećim rizicima otvaraju put ka uspešnoj adaptaciji različitim kontekstima.

Socijalne, zdravstvene i pravosudne usluge i intervencije, posebno kada su u pitanju maloletnici (zbrinjavanje, delinkvencija, mentalno zdravlje, dopunsko obrazovanje) zahtevaju koordiniran angažman u programima koji nije dovoljno sistematski ispitani (Ungar et al. 2012). Usled toga, nije jasno da li maloletnici u riziku koji primaju više usluga pokazuju bolje rezultate, i da li oni zavise od viših nivoa rizika, ili drugih faktora kao što su pol, nacionalnost, dostupnost usluga ili od precepcije pružaoca usluga o spremnosti mlađih da se uključe u njih. Formalni resursi kao što su socijalne službe, obrazovanje, maloletničko pravosuđe i zdravstveni sistemi mogu imati ključnu ulogu u poboljšanju rezultata bez obzira na individualne karakteristike. Priroda pruženih usluga, a ne karakteristika klijenata ima presudan značaj (Dodge i Coleman, 2009; DuMont, et al., 2007; Eggerman i Panter-Brick, 2010; Elliott, et al., 2006).

Zaštitni efekti usluga se moraju proučavati i pojačavati, mimo drugih zaštitnih faktora koji postoje u ekološkom sistemu, poput porodice, škole, crkve, zajednice. Odsustvo razmatranja održivog načina na koji višestruke i eventualno preklapajuće formalne usluge imaju uticaj na živote mlađih, kao i njihove interakcije sa drugim aspektima njihovog života proizvode različite vrste ishoda, pri čemu postaje značajne praznine u postojećem znanju (Ungar, et al. 2012). Razvijanje pojedinih komponenti unutar posebnih službi i servisa i njihovo međusobno podražavanje mogu predstavljati mehanizam koji će pomoći pojedincu da postane sposoban za podnošenje i prevaziđanje stresa i nedraća. Dinamična priroda rizika zahteva različite kombinacije intervencija koje će biti karakteristika specifičnih i korisnih programa. Oni su sračunati na adaptaciju i izmene koje mogu biti napravljene u društvenom miljeu koji se nalazi između individualnog i najšireg društvenog nivoa. Pri tome, posebna pažnja treba da se posveti vremenskoj dimenziji jer se u dužem periodu može menjati značaj i efekat pružene usluge i podrške usled promene okruženja i iskustva pojednica tokom vremena. "Individualno delanje pojedinca i

latentni kapacitet da se nosi sa nevoljama može da objasni mali opseg varijabli mogućih ishoda" (Ungar et al. 2012:151).

Sa ekološkog stanovišta, usluge predstavljaju ključni aspekt socijalnog i materijalnog okruženja ranjivih mladih i one direktno utiču na ishode povećavajući njihove individualne kapacitete da se izbore sa rizicima ili da ih koriste kao podsticaj pozitivnom razvoju. Ekološko-transakcionalna teorija je jedan od novijih načina da se izoštiri ovaj fokus na broj i kombinaciju intervencija koje mogu promovisati pozitivnu promenu kod ranjivih porodica (Bottrell,2009). Ekološko-transakcionalna perspektiva pruža perspektivu za istraživanje načina na koji sistemi brige i podrške mogu da dejstvuju zajedno i proizvedu različite ishode za mlade u nevoljama. Ova perspektiva je sazdana od ekološkog (Bronfenbrenner,1977) i društveno-ekološkog (Ungar,2012 et al.) pristupa. Ekološko-transakcionalna teorija polazi od pretpostavke da deca funkcionišu u okviru višestrukih konteksta ili ekologija, i da svi oni igraju važnu ulogu u razvoju dece kroz procese interakcije i transakcije unutar i između ovih konteksta.

Rizik se doživljava kao multidimenzionalni konstrukt koji se odnosi na tekuću izloženost višestrukim socijalnim i ekonomskim nedaćama koje se mogu posmatrati kao faktori različitog tipa. Shodno tome, otpornost je takođe, potrebno koncipirati kao multidimenzionalni konstrukt koji istražuje pojedinačne, relacione i kontekstualne aspekte pojedinca. Ekološko-transakcionalni pristup daje okvir za razumevanje iskustva i okolnosti u kojima se nalaze mladi u riziku. Formalne usluge (državne i nevladine) i njihova uloga u podršci pozitivnih ishoda na ontogenetskom nivou se sagledavaju kao susret servisa koji uključuje ličnu otpornost i profile rizika. Mikrosistem predstavljaju porodica, vršnjački odnosi i školsko okruženje; ekosistem uključuje naselja i zajednicu, kao i angažman u shodnim aktivnostima; i na kraju makrosistem uključuje kulturne i šire sisteme, kao što su vlast, organizacione politike i strukture koje utiču na svakodnevni život. Istraživanje komponenti i uloga svakog od ovog sistema, njihove međusobne interakcije i praćenje uticaja i efekata koje adekvatno kombinovane usluge imaju na razvoj i ishod za mlade u riziku čini osnovu ekološko-transakcionog pristupa.

VARIJACIJE U ADAPTACIJI

Uprkos širokom spektru definicija otpornosti, prisutna su dva neizostavna elementa. Jedan se odnosi na situaciju nevolje, visokog rizika ili opasnosti, a drugi na uspešnu adaptaciju-kompetenciju (Luthar, et al.2000, Masten, 2001, Schilling,2008). Nedaće se ocenjuju kao negativne životne okolnosti

dok je adaptacija definisana kao uspešno obavljanje razvojnih zadataka (Schilling, 2008).

Kontroverze koje se pojavljuju u vezi sa konceptom otpornosti odnose se na pitanje šta znači biti uspešno adaptiran pojedinac. Kako znamo da je dete dobro i kako vršimo procene da li ono napreduje u životu? Procene o tome generalno odražavaju očekivanja zasnovana na skupu znanja o razvoju dece koja se kroz kulturu prenose sa jedne na drugu generaciju. Očekivanja i smernice se prenose kroz različite kulturne sadržaje koji se kreću od knjiga za decu do popularne kulture, kao i kroz pun opseg ljudskih aktivnosti (Masten i Coatsworth, 1998:206). Obrasci efektivne adaptacije u okruženju se široko definišu u smislu razumnog uspeha koji ne podrazumeva fenomenalna dostignuća. Oni zavise od uzrasta, roda u kontekstu njegove/njene kulture, društva i vremena (Masten i Coatsworth, 1998). Kompleksne interakcije deteta ili mlade osobe i okruženja su izložene konstantnoj promeni, jer je dete živi sistem koji funkcioniše u okviru drugih živih sistema kakvi su porodica ili škola (Masten i Coatsworth, 1998). Pojedinac je interaktivan sa svojom okolinom i njegovo ponašanje zavisi od iskustva. Ispitivanje efekata stresa se ne može da eksperimentalno izdvojiti kao u fizici, posebno kada je u pitanju njegovo kumulativno dejstvo. Takođe, procena efekta stresa je diskutabilna, jer i nakon ukljanjanja izvora stresa, stres ne mora nestati jer se njegovo dejstvo nastavlja u domenu misli i osećanja (Tarter and Vanyukov, 1999).

Problem konceptualizovanja otpornosti, takođe, potiče od činjenice da se adaptacija može pojaviti kroz trajektorije koje se opiru normativnim očekivanjima, jer se kriterijumi za pozitivne ishode zasnivaju i odražavaju normativne sudove zasnovane na dominantnoj kulturi. Takve ocene prećutno podržavaju prepostavku da je "normalno" funkcionisanje po prirodi zdravo i fleksibilno. Kriterijumi za ocenjivanje dobre ili pozitivne adaptacije su raznoliki i zavise od konteksta i oblasti u kojoj se primenjuju. Specifični kriterijumi mogu biti zadovoljeni u jednoj sferi, kao što je uspeh deteta u nekoj posebnoj disciplini, dok na generalnom planu, mlada osoba istovremeno može pokazivati probleme u adaptaciji.

Kontekstualna analiza koncepta otpornosti može dovesti do nedoumica u ocenjivanju pojedinih problematičnih izbora i ponašanja. Ponašanja koja se procenjuju kao antidruštvena ili neprilagođena, mogu se, u specifičnim situacijama razumeti i kao deo strategije preživljavanja. Shodno tome, potrebno je uvažiti kontekstualne specifičnosti otpornosti i uspostaviti kriterijum zdrave adaptacije kao suštinu ovog pojma. Individualni faktori otpornosti, poput autonomije, socijalnih veština, osećanja svrhe ili smisla života mogu biti, deo ponašanja koje prilagođeno problematičnom porodičnom i socijalnom ambijentu. U takvim okolnostima disfunkcionalna

ponašanja se mogu razumeti kao deo pozitivne adaptacije pojedinca. Na primer, istraživanje o nasilju devojaka pokazalo je da se borba i strategija preživljavanja mlađih žena koje su bile suočene sa visokim i konstantnom pretnjom njihovom ličnom i fizičkom integritetu zasnivala na aktu nasilja (Hine and Welford, 2012). To je akt koji se, toj specifičnoj situaciji razume kao izraz delanja i samoosnaživanja, pre nego jednostavno disfunkcionalno i destruktivno ponašanje. Otpornost se iskazuje kao delanje individue čiji je integritet i dostojanstvo ugroženo, premda ono može podrazumevati nasilne odgovore i kršenje pojedinih normi. U ovom slučaju normirani odnos između nasilnog roditelja i deteta će biti osporen kontekstom porodičnog nasilja.

Međutim, konverzija vrednosti koju zahteva opstanak individue u izrazito nepovoljnim okolnostima može imati i dalekosežne posledice za njen kasniji psihološki i socijalni život². Postoji niz problematičnih životnih i socijalnih situacija koje individuu dovode stanje koje podrazumeva podnošenje nepravde čiji su efekti obeshrabrvanje i podrivanje samopoštovanja. Oklonosti u kojima školski nastavnik posredno ili neposredno diskriminiše učenike, ili u kojim poslodavac vrši negativnu selekciju zanemarujući profesionalne kvalitete izazivaju stav i ponašanje koje potencijalno može da krši propisana pravila. Uspešna adaptacija ne podrazumeva nekonfliktni odnos u kome je isključivi cilj materijalni i psihološki komfor, već mora da zadovolji uslove očuvanja integrateta i ostvarivanje digniteta individue. Individualizacija otpornosti koja ne uključuje odgovor i podršku okruženja prepoznatim ličnim kapacitetima otpornosti može dovesti do negativnog ishoda u individualnom ili kolektivnom razumevanju koje promovišu otpornost kao antisocijalnu vrednost. Otpornost može poprimiti oblik agresije ukoliko se nasilni obrazac pokaže kao delotvorniji u ostvarivanju zaštite i opstanka, posebno, marginalizovanih pojedinaca. Međutim, taj vid adaptacije je kratkoročno rešenje koje se na dug rok pojavljuje kao problem i za pojedinca i za društvo.

Otpornost varira kao odgovor na promene u društvenoj i materijalnoj životnoj sredini i zato je potrebno fino razumevanje ishoda koji se različito manifestuju u zavisnosti od konteksta. Iznijansirano i senzibilno razumevanje otpornosti prepoznaće različite resurse i tačke u životu pojedinaca koje olakšavaju i jačaju otpornost, od onih koji povećavaju nivo rizika. Takav pristup traži oprez u iznalaženju rešenja jer naglašava da pojedinci mogu biti manje ili više otporni, da taj status menjaju tokom vremena kao rezultat kompleksnih

² Mada se u pomenutom istraživanju pokazalo da su kroz nasilni odgovor na zlostavljanje žene kasnije usvojile obrasce ponašanja koji su im pomogli u ostvarivanju profesionalnog uspeha (Hine and Welford, 2012).

interakcija između pojedinaca, društvene sredine i fizičkog okruženja. Postoje pojedinačni razvojni putevi koji predviđaju dobre rezultate, ali su duboko vremenski i kontekstualno zavisni. Faktore rizika ne treba identifikovati u ključu uzročno-posledičnih odnosa, već u suptilnom razumevanju složenih načina na koji interakcioni procesi pomažu mladima da se razvijaju u različitim kontekstima (Sanders, et al. 2012). Pojedinačni uzroci i njihovo identifikovanje nije dovoljno za objašnjenje loših rezultata u mladosti i kasnijem odrasлом dobu, i oni se moraju posmatrati kao spektar faktora koji se u različitim varijacijama i odloženim efektima ispoljava kroz vreme (Fergusson & Horwood 2003; Garmezy, 1987).

Kriterijumi za procenu efektivne adaptacije mogu biti uski i specifični, ali postoji skup zajedničkih kriterijuma koji se generišu preko roditelja, zajednice i kulture i oni odražavaju glavne zadatke adaptacije i razvoja i ključne kriterijume na osnovu kojih se prilagođavanje u društvu ocenjuje. Ovi kriterijumi se nazivaju razvojnim zadacima (Havighurst, 1972). Brojni razvojni zadaci u osnovi izražavaju nekoliko širokih domena u kojima se mora ostvarivati razvojni napredak. Način na koji se osmišljava i meri pozitivan ishod koji potiče od otpornosti³ zahteva posebnu pažnju. Pojedinci mogu biti otporni usled funkcionisanja na visokom nivou efikasnosti, a da pri tome, budu "mrtvi" iznutra.

Otpornost se mora posmatrati kao promenljiva, a ne kao fiksna osobina pojedinca. Kvalitet koji proističe iz procesa ponovljenih interakcija između čoveka i povoljnih karakteristika okruženja čini da se stepen otpornosti pojavljuje u meri u kojoj kontekst poseduje elemente koji podstiču otpornost (Gilligan, 2001). Pod pretpostavkom da se dete uspešno razvija i pod nepovoljnim okolnostima (uslov za otpornost) različite porodice i zajednice nude vrlo različite resurse koje mogu omogućiti blagostanje. Ponašanje deteta ili mlade osobe koja čini najviše na planu otpornosti može delovati drugačije onima koji imaju bolje pristupe raspoloživim resursima. Ungar daje primer mladića u ruralnoj Indiji koji pridruživanjem paravojnoj grupi u odbrani prava njegove nacionalne zajednice za samoopredeljenje ostvaruje

³ Može se govoriti o razlici između oporavka i otpornosti. Oporavak se odnosi na pojedince koji dožive iskustva "simptoma na donjoj granici" pre nego što se povrate u normalno stanje i nivo zdravog funkcionisanja (Bonanno 2004, prema Wong i Wong, 2011:588). Otpornost se odnosi na sposobnost da se održe relativno stabilni, zdravi nivoi psihičkog i fizičkog funkcionisanja pojedinca. Razlika između oporavka i otpornosti je često nejasna. Otpornost se može pojavljivati u najmanje tri prototipska obrasca koji se mogu javiti u različitim kontekstima kod različitih pojedinaca. Snaga otpornosti se može diferencirati kao obnova – povratak u normalno funkcionisanje; nepovredivost- relativna neoštećenost od strane nedaća ili trauma; postraumatski razvoj-povratak uz ojačanje (Wong i Wong, 2011).

osećanje pripadnosti, lično značenje, iskustvo samoefikasnosti, sticanje životnih veština, kulturnu vokaciju i etničku identifikaciju, što sve predstavlja uslove za zdravo funkcionisanje u vezi sa otpornošću. Ali, njegova adaptacija je nekonvencionalna i protivzakonita. Iz njegove perspektive, međutim, kao i mnogih drugih mlađih iz te zajednice, njegova paravojna pripadnost se može posmatrati kao održivo rešenje za opasno i obeshrabrujuće okruženje (Ungar, 2008:221). Ovde je reč o resursima, a ne o kategoričnim presudama šta je, a šta nije uspešna adaptacija u okolnostima stresa (ibid: 221). Razumevanje konteksta u kojem se stiču sredstva za otpornost važno je da bi se izbegla hegemonija u ocenjivanju uspešnje i dobre strategije adaptacije.

Generalno, postoje dve vrste kriterijuma za procenu dobre adaptacije. Spoljni, koji adaptaciju ocenjuje kroz fokus ispunjavanja socijalnih, obrazovnih i profesionalnih očekivanja društva i kulture. Drugi je interni, po kojem je adaptacija fokusirana na postizanje psihološkog blagostanja koje je u skladu sa kulturnim kontekstom. Ova dva kriterijuma se dopunjaju, a većina kultura neguje jedan kriterijum više, u odnosu na drugi (Wong i Wong, 2011). Transformacioni potencijal ima značenje odluke o rekonstrukciji i predstavlja primer dobre unutrašnje adaptacije.

Ono što se smatra pozitivnim zavisi od kulturnog kontesta (Ungar, 2004). Značenje otpornosti i uspešene adaptacije zavisi od načina na koji su one definisane od strane zajednice, a njihova realizacija od otpornosti pojedinca. Argument kulturnog relativizma ne isključuje univerzalne indikatore dobrobiti, ali ukazuje na različito i kulturno specifično značenje otpornosti u različitim kulturnim kontekstima. Posebno se to odnosi na mali broj istraživanja otpornosti u većinskim (na svetskom nivou) nezapadnim društvima.

KULTURNA DIMENZIJA OTPORNOSTI

Otpornost je višedimenzionalni proces koji, između ostalih, obuhvata i kulturnu dimenziju kao deo kulturnog konteksta (Ungar et al. 2007).

Konceptualizacija otpornosti uključuje ekološku i kulturnu dimenziju, "jer u okolnostima nevolje (psihološke, ekološke i dr.) otpornost predstavlja kapacitet pojedinca da usmerava svoj put ka zdravom održanju resursa, uključujući mogućnost blagostanja, i uslova u kojima porodica, zajednica i kultura mogu da obezbede zdrave resurse i iskustva u sklopu kulturnih značenja" (Ungar, 2008:225). Šire razumevanje otpornosti priznaje kontekst i razvija ga kroz životni vek pojedinca. Otpornost se definiše kao potencijal da se pokaže snalažljivost u korišćenju raspoloživih internih i eksternih resursa kao

odgovor na različite kontekstualne i razvojne izazove (Pooley i Cohen, 2010). Otpornost i srodne veštine variraju u zavisnosti od konteksta, vremena, starosti, pola i kulturnog porekla (Werner i Smith, 1992).

Istraživači otpornosti su, većinom, fokusirani na rezultate koji su se baziraju na zapadnoj kulturi sa naglaskom na individualnim i relacijskim faktorima koji su karakteristični za preovlađujuću populaciju i njihovo definisanje zdravog funkcionisanja (nastavak školovanja, povezanost sa negom roditelja ili staratelja, formiranje stabilnog odnosa sa jednim životnim partnerom u kasnjem životnom toku, nedelinkventni oblici adaptacije). U ovakvo koncipiranom fenomenu otpornosti nedostaje osetljivost za faktore zajednice i kulturni kontekst koji bi ga definisao u skladu sa različitim populacijama, što se svakako manifestuje u njihovoj svakodnevnoj praksi (Ungar, 2004,2005). Međukulturna validacija rezultata nije rigorozna kvalitativna ili kvantitativna istraga ishoda otpornosti u nezapadnom kulturnom kontekstu, jer se još uvek i ne zna, šta znači otpornost u nezapadnom stanovništvu i marginalnim grupama koji žive pored svojih suseda ukorenjenih u zapadne konstrukte (Ungar,2008).

Socioekološki sistemi nisu ni kulturno neutralni (Smith, Bond i Kagiticibasi, 2006)⁴, niti su se odvijaju na individualnom nivou. Postoji više nivoa koji se kreću od lokalnog ka širokim globalnim kontekstima u koje su sistemi smešteni. Usled toga je koncept otpornosti kao mehanizam koji podržava kompetentno prilagođavanje rizicima usko povezan i oblikovan prema kulturi koja definiše socijalnu ekologiju (Masten, 2013;Ungar,2011). Način na koji su povezani mikro i makro kulturni konteksti promoviše kulturni vodič za svakodnevni život. Taj proces uključuje, ali nije isključivo ograničen, kulturnim skriptama, nacionalnim identitetom i širim vrednosnim sistemom (Theron et al.2015). Analiza i podsticanje otpornosti u različitim kulturnim kontekstima zahteva istraživanja o primenjivosti koncepta otpornosti, kako u zapadnim, tako i u ne-zapadnim kulturama.

Sredstva za opstanak koja stoje pojedincima na raspolaganju se drastično razlikuju, te razumevanje kulturne uronjenosti konstrukta otpornosti mora uzeti u obzir razlike u onome što se smatra dobrom rezultatima i očekivanjima u skladu sa normativnim ponašanjem (Ungar, 2008). putevi do dobrobiti su različiti u različitim situacijama i u različitim tačkama životnog veka. Relativni značaj samoefikasnosti, smisla, nade, uključivanja i etničkog identiteta se

⁴ Kulturna psihologija i etnička psihologija predstavljaju discipline koje uključuju antropologiju, sociologiju i psihoanalizu. One istražuju međukulturne ili unutarkulturne razlike i otkrivaju kulturne i vrednosne modele, kao i modele samokonstrukcije izlažući ih kritici u svrhu usaglašavanja analize na individualnom i nacionalnom nivou.

razlikuje u mnogim populacijama širom sveta. Evrocentrična epistemologija opstaje u primeni koncepta otpornosti nasuprot očigledne potrebe za heterogenim pristupom. Srodni koncepti kao što su samoefikasnost, socijalna pomoć, socijalna pravda, socijalna zaštita i ekonomski razvoj se izvoze u ne-zapadne kulture i ako nisu autohtoni, niti potiču iz tih kultura, premda je njihova relevantnost i za ta društva neosporna (Johnson-Powell and Yamamoto, 1997, prema Ungar, 2008:222).

Kultura u velikoj meri oblikuje značenje otpornosti propisujući vrednosti i očekivanja u smislu određivanja važnosti i kvaliteta onoga što se naziva pozitivna adaptacija i funkcionisanje. Kultura dodeljuje različita značenja i vrednosti različitim zaštitnim faktorima. Ispitivanje uticaja kulture na otpornost mora uvažiti činjenicu da nisu svi zaštitni mehanizmi propisani kulturom podjednako podsticajni za razvijanje otpornosti.

Neke kulture su u većoj meri fokusirane na očvršćivanje karaktera, dok se druge fokusiraju na sreću i zadovoljstvo svoje dece. U prvima se, podstiču odgovornost, disciplina i istrajnost kao kapaciteti otpornosti, dok druge malo zahtevaju od mlađih i odlažu osećanje i prihvatanje odgovornosti. Međutim, to ne znači da se će u duboko individualističkoj kulturi Zapada kapacitet otpornosti zasnivati na istovetnim osobinama. Međukulturna istraživanja pokazuju teritorijalne, etničke, kulturne i razlike u okruženju (urbano, ruralno, kolektivno-individualno) i njihov uticaj na različite elemente otpornosti (svrha, smisao, autonomnost). Neke etničke grupe pokazuju veći značaj vere i duhovnosti (Mariano, 2007), neke su fokusirane na osećanje smisla života (Kiang and Fuligni 2010) što ukazuje na prednost ekološke i kontekstualne perspektive u istraživanju otpornosti mlađih. U svrhu razumevanja toga šta u jednoj sredini doprinosi razvijanju otpornosti, moraju se uzeti u obzir, kako pojedinci, tako i porodica, škola, vera i kultura. Identitet individue proizlazi iz društvenog i kulturnog identiteta (Schwartz, 2006). Vrednosti i ponašanja koja čine kulturni identitet pojedinca predstavljaju specifične ideale i verovanja koji su svojstveni datoj kulturi i mogu uključivati konstrukcije kao što su individualizam-kolektivizam, porodične vrednosti, poštovanje roditelja (Jensen, 2003). Kulturni identitet uključuje i osećanje solidarnosti koje je u skladu sa principima određene kulturne grupe.

Ungar, daje četiri predloga kojima nastoji da interveniše na temu kulturne relevantnosti koncepta. Prvi je uvažavanje postojanja globalnog i kontekstualno specifičnog aspekta života mlađih ljudi koji doprinose njihovoј otpornosti, drugi se odnosi na činjenicu da aspekti otpornosti vrše različitu meru uticaja na život deteta u zavisnosti od specifičnosti kulture i konteksta u kome se realizuje otpornost, treći uspostavlja vezu između aspekata života koji doprinose otpornosti mlade osobe i istražuje njihov

međusobni odnos u okviru obrazaca koji odražavaju njen kulturni kontekst, četvrti se odnosi na tenzije između pojedinaca i njihovih kulturnih konteksta i njihovo rešаваје na načine koji odražavaju specifične odnose između aspekata otpornosti (Ungar, 2008:219)

Dinamički aspekt kulture čini odnos kulture i otpornosti još kompleksnijim. Kultura se ne pojavljuje kao homogeni entitet, već kao prostor susretanja i osporavanja različitih kontradiktornih kulturnih logika i sistema značenja. Kultura je poprište različitih kulturnih praksi koje akteri biraju na različite načine. Lokacija kulture više nije fiksni geografski prostor, ona se konstituiše na različitim lokacijama i odražava kretanje naroda, kapitala i simboličkih sistema (Merry 2001). Ubrzavanje kulturnih promena izazvano procesom globalizacije povećava interakciju između različitih delova sveta putem novih komunikacionih tehnologija. Snage izvan kontrole pojedinaca imaju veliki uticaj na njihov svakodnevni život.

Kulturni identitet osobe može da se promeni jer proces akulturacije može podstaći pojedinca da preispita svoja osnovna verovanja, izbor jezika i stavova, kao i važnost individualnog u odnosu na grupu (Schwartz, 2006).

U globalizovanom društvu većinska kultura retko ima jedinstven uticaj (Ungar et al. 2007). Konceptualizacija i razvoj normativnog identiteta je važna, koliko i procena vrednosti specifičnih identitetskih statusa (odbacivanje nepoželjnih) koji su duboko ukorenjeni u individualističku kulturu Zapada. Oni ne podrazumevaju univerzalnost i bezrezervnu primenjivost na adolescente i mlade ljude koji usvajaju i druge kulturne kontekste (Berman, You, Schwartz i Mochizuki,2011).

GLOBALIZACIJSKI KONTEKST

Prelazak adolescenata u odraslost, u kontekstu globalizacije, donosi rizike i prilike u procesu tranzicije. Nema više univerzalne generacijske navigacije u prelasku iz jedne generacije u drugu. U pojačano globalizovanom svetu, ispoljenim kulturnim razlikama dodatno se komplikuje proces odrastanja u vitalnim poljima kao što su seksualnost, brak, posao, moralne vrednosti, jezik, ishrana i mediji (Jensen et al. 2011). "Globalni identitet" je osećanje pripadnosti svetskoj kulturi i uključuje svest o događajima, praksama, stilovima i informacijama koje su deo globalne kulture. "Lokalni identitet" je smešten u lokalne uslove, okruženje i lokalne tradicije iz kojih pojedinci potiču (Arnett,2002). Lokalna i globalna kultura se mogu posmatrati u interakciji koja u izgradnji identiteta ima različite pravce. Komplikacije koje je uticaj globalne kulture uneo u stvaranje identitetskih formacija posebno pogdađaju mlade koji potiču iz ne-zapadnih kulturnih tradicija (Jensen et al.

2011). Oni su izloženi većem riziku od identitetske konfuzije, konstantno su izazvani da pomiruju poruke iz njihove lokalne sredine sa porukama iz globalne kulture. Rizik koji donosi ova situacija dovodi do nedostatka posvećenosti i marginalizacije, poremećaja u mentalnom zdravlju (korišćenje supstanci, samoubistva, depresivnost, ekstremizam), kulturnom jazu između adolescenata i njihovih roditelja (različiti stavovi o vrednosti roditeljskog autoriteta i adolescentnoj autonomiji). Sa druge strane, dobre prilike koje adolescenti dobijaju u procesu globalne akulturacije odnose se na mogućnosti njihovog uključivanja u omladinski građanski život (Jensen et al. 2011).

Disonante koje proizvodi akulturacija mogu biti dvojakog tipa. Jedan se odnosi na probleme imigracije, dok je drugi izazvan procesom kulturne globalizacije. Rezultat kulturnog prilagođavanja kao rezultat migracije se razlikuje od procesa koji su zasnovani na uticaju globalizacije (adaptacija koja nastaje usled kontakta sa drugim kulturama posredovnim globalizacijskim procesima). Prva nastaje kao dodavanje preovlađujućeg kulturnog identiteta etničkom identitetu pojedinca, dok je druga proces prihvatanja izdvojenih elemenata lokalne i globalne kulture (Chen et al. prema Schwartz, 2012). Konflikti koji nastaju u procesu akulturacije pojačavaju agresivnost adolescenata na relaciji roditelj-dete, povećavaju rizična ponašanja i smanjuju porodičnu koheziju. Novi obrasci definisanja porodičnih odnosa su pod snažnim uticajem globalne kulture i njihovi efekti se ispoljavaju snažno, poput efekata koje izaziva imigracija. Uticaj i posledice globalizacije na kulturu mladih se može posmatrati kao lokalna interpretacija globalne kulture, kao prihvatanje njenih simbola i značenja u svetlu lokalnog i svakodnevnog života.

Pojam međukulturalne otpornosti se odnosi na dinamičke sposobnosti pojedinaca da se prilagode kulturnim promenama i nastave sa samorazvojem. U samom centru otpornosti je sagledavanje promene stvari i prilagođavanje uz optimizaciju rasta. Vrlo mali broj ljudi uspeva da održi konzistentno stanje normalnog funkcionisanja i emocionalne stabilnosti u stanjima nevolje i krize. Ranjivost u odnosu na promene je važna isto koliko sposobnost da se prevaziđu te promene. Sposobnost ustajanja i oporavka, kao kretanja nakon teških situacija ne treba meštati sa nehumanim kapacitetima bezbolnog i beskrupulognog prolaska kroz svakovrsne krize. Kriza se sastoji od opasnosti i prilika, a otpornost podrazumeva suočavanje sa težim putem, koji podrazumeva patnju i hrabrost. Aspekt hrabrosti u prilagođavanju novim situacijama bazira se na optimističkom osećanju da nevolja može biti prevaziđena i da se može uspostaviti kontrola nad situacijom. Adaptacija nije samo suočavanje sa nepoznatim, već i sa

samim sobom. To je složen i nepredvijljiv proces koji zahteva odstupanje od poznatog i suočavanje sa stvarima koje "ne slede nesvesni kulturni program pojedinca" (Kim, 1988:52). Traženje unutrašnjeg balansa i stabilnosti u novim kulturnim okolnostima uglavnom započinje reakcijom koja priziva poznata iskustva i osećanja i u njima traži sigurnost i zaštitu. Prizivanje poznatih mesta u kojima su se osećali sigurno i zadovoljno, kao i konteksta u kojima mogu ostvariti kontrololu nad svojim osećanjima i reakcijama može dovesti do neprijateljskog odnosa prema novim kulturnim okolnostima. Međutim, pre ili kasnije, promena će dovesti do otvorenijeg pristupa i promene percepcije. Stres je uprkos negativnim konotacijama deo dinamičkog procesa koji, na kraju, dovodi do prilagođavanja i rasta u kao i kreiranja odgovora na nove kulturne okolnosti (Kim, 1988).

Odnos između otpornosti i globalizacije kao tipa akulturacije zavisi od sposobnosti za adaptaciju na brze promene. U ovom procesu otpornost ima tri osnovne funkcije, sposobnost da apsorbuje smetnje i nastavi da održava svoje osnovne atributе, sposobnost samoorganizacije i sposobnost za učenje i adaptaciju u kontekstu promena. Globalizacija je izuzetno složen proces koji ima mnogo manifestacija i dotiče sve sfere ljudske aktivnosti. U tom nepreglednom mnoštvu aspekata i dimenzija globalizacije, promena je centralna za razumevanje odnosa otpornosti i globalizacijskih procesa. Dinamičnost globalizacije u koju je utkana moćna racionalnost nauke i kulturni individualizam predstavljaju temelj tehnološkog razvoja i socijalnih inovacija koji istovremeno pružaju opravdanje za ekspanziju i izazivaju odbijanje (Harvi, 1989; Giddens, 1990). Moć globalizacije je u tome što se i oni koji odbacuju kapitalizam i modernost moraju boriti sa njima, moraju da misle i govore na način koji je generisan u okvirima koji su njima dati.

Modernost koju promoviše elita i država istovremeno zahteva i učešće običnih ljudi, jer su mediji i drugi izvori stimulisani da ih uključuju u modernost, naročito kroz povećanje potrošnje na globalnom nivou. Izuzetno važan podsticaj ekonomskoj globalizaciji se odvija kroz masovni tržišni kapitalizam. Veliki deo ekonomske moći globalizacije proizlazi iz podsticanja i širenja potrošnje. Globalizacija obuhvata raznovrsne staze, iskustva i interakcije. Ona nije homogena sila, nju oblikuju pojedinci i grupe sa posebnim interesima, interakcijama na različitim mestima i u različitim vremenima. Razlike se povećavaju kroz produkciju i globalno rasprostiranje svakodnevних simbola masovne potrošnje ili kroz globalne migracije. Globalizacija za neke znači prednost, a za druge podrivanje kvaliteta života i produbljivanje ekonomske i socijalne nejednakosti (O'Brien i Leichenko, 2003).

Globalizacija je od posebnog značaja za otpornost jer povećan broj interakcija odgovoran za promenljivost ljudskih ekosistema i priziva nove oblike socijalne i ekološke interakcije. Ove interakcije često deluju kao potkopoavanje sastavnih stabilizacijskih struktura, kao procesi koji podstiču otpornost na određeno vreme i na određenim mestima. Ključni zadatak savremene društvene nauke u razmišljanjima o otpornosti da se razdvoje i kritikuju efekti globalizacije u svojim posebnim interakcijama, i da se postave temelji i predlozi koji bi njene različite efekte preusmerili na načine koji su socijalno pravedniji. Iako, globalizacija ima tendenciju narušavanja održivosti, njen raznolikost i osporavanje nude potencijalne mogućnosti za napore i saveze koji bi je smestili u poželjne oblike otpornosti (Armitage i Johnson, 2006)

Biti otporan znači suočavati se promenama kroz njihovo priznavanje i koristiti ih kao podsticaj za unapređenje i razvoj. Osoba koja je razvila visoko samopuzdanje i samoefikasnost uspešno se suočava sa izazovima razvijajući jak osećaj kontrole nad sopstvenim iskustvima, prevashodno kroz aktivnosti u koje je uključena.

ZAKLJUČAK

Otpornost treba posmatrati u vezi sa socijalnim determinatama okruženja pojedinca (Ungar, 2008). Ona je kombinacija pozitivnih ličnih sposobnosti i pozitivnih spoljnih izvora. "Stepen otpornosti koje ispoljava osoba u određenom kontekstu ispoljen je u onoj meri u kojoj kontekst sadrži elemente koji podstiču ovu otpornost" (Gilligan 2004:94). Rešenja koja preuzima pojedinac situacijama nevolje mogu biti manje ili više uklopljena u normativni okvir zajednice, te se otpornost može posmatrati i kao stepen ove uklopljenosti. Takođe, treba imati u vidu da osoba može ispoljiti izrazitu otpornost u specifičnom kontekstu i suočavanju sa jednom vrstom rizika i izazova, dok u nekom drugom kontekstu i pred nekim drugim rizikom to ne mora biti slučaj.

Sociološka perspektiva podrazumeva sagledavanje kriterijuma kojima se ocenjuje uspešnost u ostvarivanju razvojnih zadataka u postojećim strukturnim i vrednosnim koordinatama. To su ne samo porodični i vanporodični konteksti, već generalni materijalni i kulturni uslovi koji formiraju različite vidove otpornosti.

LITERATURA

- (1) Alvord, M. K., Grados, J. J. (2005). Enhancing resilience in children: A proactive approach. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36(3), 238–245, <http://dx.doi.org/10.1037/0735-7028.36.3.238>
- (2) Arentt, J.J.(2002) The Psychology of Globalization, *American Psychologist*, 57, pp.774-783
- (3) Armitage, D., Johnson. D. (2006) Can resilience be reconciled with globalization and the increasingly complex conditions of resource degradation in Asian coastal regions? *Ecology and Society*11(1):2.[online]URL:<http://www.ecologyandsociety.org/vol11/iss1/art2/>.
- (4) Benard, B. (1991). *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School, and Community*. San Francisco: Far West Laboratory for Educational Research and Development. ED 335 781.
- (5) Benard, B. (1997). *Turning it around for all youth: From risk to resilience* [ERIC.CUE Digest No. 126]. New York: ERIC Clearinghouse on Urban Education
- (6) Benard, B.(2004) *Resiliency: What We Have Learned*, San Francisco: West End
- (7) Bender, K. et al. (2007) Capacity for survival: Exploring strengths of homeless street youth. *Child Youth Care Forum*, 36(1). pp.25-42.
- (8) Berman, S. L., You, Y., Schwartz, S., Teo, G., & Mochizuki, K. (2011). Identity exploration, commitment, and distress: A cross national investigation in China, Taiwan, Japan, and the United States. *Child & Youth Care Forum*, 40, 65-75
- (9) Bottrell, D. (2009). Understanding 'marginal' perspectives: Towards a social theory of resilience. *Qualitative Social Work: Research and practice*, 8(3): 321–339.
- (10) Bronfenbrenner, U. (1979). *Ecology of human development*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- (11) Bronk, K.C.(2005) Portraits of purpose: A study examining the ways a sense of purpose contributes to positive youth development (Dissertation Abstracts International (AAT 3187267)
- (12) Damon, W., Bronk, K. C. (2007). Taking ultimate responsibility. In H. Gardner (Ed.), *Responsibility at work: How leading professionals act (or don't act) responsibly*, pp. 21–42. San Francisco: Jossey-Bass
- (13) Dodge, K. A., Coleman, D. L. (2009). Introduction: community-based prevention of child maltreatment. In K. A. Dodge & D. L. Coleman

- (Eds.), *Preventing child maltreatment: Community approaches*. pp. 1-8. New York, NY: Guilford.
- (14) DuMont, K. A., Widom, C. S., i Czaja, S. J. (2007). Predictors of resilience in abused and neglected children grown-up: The role of individual and neighborhood characteristics. *Child Abuse & Neglect*, 31, 255-274.
- (15) Elliott, D., Menard, S., Rankin, B., Elliott, A., Wilson,W., i Huizinga, D. (2006). *Good Kids from Bad Neighborhoods: Successful development in social context*. New York, NY: Cambridge University Press.
- (16) Fergusson, D., Horwood, L. (2003). Resilience to childhood adversity: Results of a 21 year study. In: *Resilience and Vulnerability: Adaptation in the Context of Childhood Adversities*, ed. S. Luthar. Cambridge University Press. pp.130- 155.
- (17) Garmezy, N. (1987). Stress, Competence, and Development: Continuities in the study of schizophrenic adults, children vulnerable to psychopathology, and the search for stress-resistant children. *American Journal of Orthopsychiatry*, (57), 159-174
- (18) Giddens, A. (1990) *The consequences of modernity*. Stanford University Press, Stanford, California, USA.
- (19) Gilligan, R. (2001). *Promoting resilience: A resource guide on working with children in the care system*. London: British Agencies for Adoption and Fostering.
- (20) Gilligan, R. (2004). Promoting resilience in child and family social work: Issues for social work practice, education and policy, *Social Work Education*, 23, 1, pp. 93-94.
- (21) Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Basil Blackwell, Oxford, UK.
- (22) Haugen, H.(2000). *Prevention of Youth Violence*, Cornell Cooperative Extension, <http://hdl.handle.net/1813/71>
- (23) Havighurst,R.(1972)*Developmental Tasks and Education*, New York: Random House
- (24) Hine, J., Welford, J. (2012). Girls' Violence: Criminality or Resilience. In: Ungar, M. *The Social Ecology of Resilience: Culture, Context, Resources and Meaning*. New York: Springer. pp. 157-169
- (25) Jensen, L.A.(2003). Coming of Age in a Multicultural World: Globalization Adolescent Cultural Identity Formation, *Applied Developmental Science*, Vol.7., No.3,pp.189-196.
- (26) Jensen, L.A., Arentt, J.J., McKenzie, J.(2011). Globalization and Cultural Identity Developments in Adolescence and Emerging Adulthood. In *Handbook of Identity Theory and Research*. ed.Swartz, S.J. et al. New York: Springer.

- (27) Kiang, L., Fuligni, A.J. (2010). Meaning in life as a mediator of ethnic identity and adjustment among adolescents from Latin American, Asian, and European American backgrounds. *Journal of Youth and Adolescence*, 39, pp. 1253-1264.
- (28) Kim, Y. Y. (1988). *Communication and Cross-cultural Adaptation: An Integrative Theory*. Clevedon, United Kingdom: Multilingual Matters.
- (29) Lettieri, E., Masella, C. i Radaelli, G. (2009). Disaster management: findings from a systematic review, *Disaster Prevention and Management*, Vol. 18 No. 2, pp. 117-136.
- (30) Lipsitt, L.P., Demick,J.(2012). Theory and measurement of resilience:Views from development: in M. Ungar (ed.) *The Social Ecology of Resilience:A Handbook of Theory and Practice*, pp.43-51, New York:Springer
- (31) Luthar, S., Cicchetti, D., i Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work.*Child Development*, 71 (3), 543– 562.
- (32) Mariano, J. M. (2007). The e relationship of purpose to character strengths in emerging adulthood. *Dissertation Abstracts International*. (AAT 324590)
- (33) Masten A, Coatsworth JD. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. *American Psychologist*. (53):205-220
- (34) Masten, A. S., i Reed, M.-G. (2002). Resilience in development. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *The handbook of positive psychology*, pp. 74-88. New York: Oxford University Press.
- (35) Masten, A.(2001) Ordinary Magic: Resilience Processes in Development, *American Psychologist*, Vol. 56, No. 3, p.227-238
- (36) Masten, A.S.(2013). Global Perspectives on Resilience in Children and Youth, *Child Development*,DOI: 10.1111/cdev.12205
- (37) Merry, S.E. (2001) Changing Rights, Changing Culture, in *Culture and Rights: Anthropological Perspectives*. Cowan, J.K. et al. 31-55, Cambridge University Press.
- (38) O'Brien, K. L., and Leichenko, R.(2003). Winners and losers in the context of global change. *Annals of the Association of American Geographers* 93(1):89-109.
- (39) Pooley, J., Cohen, L. (2010). Resilience: A Definition in Context. *Australian Community Psychologist*, 22(1), pp.30 - 37.
- (40) Sanders, J., Munford, R. & Liebenberg, L. (2012). Young People, their Families and Social Supports: Understanding resilience with complexity theory. In M. Ungar (Ed.) *The Social Ecology of Resilience*

- A handbook of theory and practice pp. 233 246. New York, USA: Springer
- (41) Schilling, T. A. (2008) ‘An examination of resilience processes in context: The case of Tasha’, *Urban Review*, vol. 40, pp. 296-316.
- (42) Schwartz SJ, Pantin H, Sullivan S, Prado G, Szapocznik J. (2006) Nativity and years in the receiving culture as markers of acculturation in ethnic enclaves. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 37:345–353.[PMC free article] [PubMed]
- (43) Smith,P., Bond, M.H., Kagitcibasi,C.(2006) *Understanding Social Psychology across Cultures: Living and Working in a Changing World*. London: Sage Publications
- (44) Tarter RE, Vanyukov M. (1999) Re-visiting the validity of the construct of resilience. In: Glantz MD, Johnson JL, editors. *Resiliency and development: Positive life adaptations*. Plenum; New York: pp. 85–100.
- (45) Theron,L.C.. Liebenberg,L. i Ungar M.(2015)*Youth Resilience and Culture: Commonalities and Complexities*,MewYork: Springer
- (46) Ungar, M. (2004) A constructionist discourse on resilience: Multiple contexts, multiple realities among at-risk children and youth. *Youth and Society*, 35(3), pp.341–365
- (47) Ungar, M. (2008). Resilience across Cultures, *British Journal of Social Work*,38, pp.218–235
- (48) Ungar, M. (2011). The social ecology of resilience: Addressing contextual and cultural ambiguity of a nascent construct. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81(1), 1–17. doi:10.1111/j.1939-0025.2010.01067.x
- (49) Ungar, M. (2012). (Ed.) *The Social Ecology of Resilience – A handbook of theory and practice*. New York, USA: Springer.
- (50) Ungar, M., Brown, et al. (2007). Unique pathways to resilience across cultures. *Adolescence*, 42(166), 287–310.
- (51) Ungar, M., Brown, M. et al. (2008) Distinguishing Differences in pathways to resilience among Canadian Youth, *Canadian Journal of Community Mental Health*, 27(1),pp.1-13
- (52) Ungar, M., Liebenberg, L. (2005) The International Resilience Project: A mixed methods approach to the study of resilience across cultures. In M. Ungar (ed.), *Handbook for working with children and youth: Pathways to resilience across cultures and contexts* (pp.211–226). Thousand Oaks, CA: Sage
- (53) Werner, E., & Smith, S. (1992). *Overcoming the odds: High risk children from birth to adulthood*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- (54) Wong, P. T. P., Wong, L.C.J.(2012).A Meaning-Centered Approach to Building Youth Resilience in *The human quest for meaning: Theories,*

research, and applications, Wong, P. T. P (ed). New York, NY:
Rutledge. pp. 585-619

THE CULTURAL DIMENSION OF THE CONCEPT OF RESILIENCE

The resilience concept can be understood as a new approach to the risk challenges of contemporary society. It is especially marked within the young generation. Having in mind the circumstances provoked by the complex globalization processes, the concept of resilience considers the culturally and contextually related individual capacities for coping with risks and these intensive changes. The paper examines the nature of the defensive factors, as well as their contextual and cultural sensibility and their possible significance beyond their originating Western societies. Considering all the particularities of many contexts of the resilience in various national cultures, presumably Western and beyond, is immanent for the analysis of the resilience concept. These resilience and protection factors should be observed as a part of the whole picture, where the individual, and especially societal factors, are highly encouraged by the societies.

KEY WORDS: resilience / culture / protective factors /
globalization / adaptation

**DOSTAVLJANJE PISMENA U KRIVIČNOM POSTUPKU
REPUBLIKE SRBIJE: EFIKASNOST U RASCEPU IZMEĐU LEPIH
ŽELJA I LOŠIH NAVIKA***

Milica Kolaković-Bojović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Jedno od retkih pitanja oko koga postoji opšti konsenzus u domaćoj naučnoj i stručnoj javnosti, jeste da neefikasnost dostavljanja pismena u krivičnom postupku predstavlja jedan od ključnih faktora njegovog predugovog trajanja. Razlozi tome, moglo bi se reći, približno jednako leže u procesnim i pravosudno-organizacionim normama, budući da su i jedne i druge zastarele i nedelotvorne. Iz nejasnih razloga, zakonodavac ali i pravosuđe, decenijama se opiru preuzimanju rešenja koja u drugim pravnim sistemima daju izuzetne rezultate, čak i nakon što su putem pilot programa realizovanih u našem pravosuđu, delovali na isti način. Promene izvršene u procesnom okviru dostavljanja usvajanjem Zakonika o krivičnom postupku iz 2011. godine, čini se, umesto da idu u pravcu otklanjanja suštinskih uzroka neefikasnosti dostavljanja, zapravo značajno sužavaju prava okrivljenog u ovoj oblasti, putem proširene prezumpcije da je pismo dostavljeno, otvarajući prostor za brzinu ali ne i za efikasnost dostavljanja.

KLJUČNE REČI: dostavljanje pismena / krivični postupak / efikasnost

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: kolakius@gmail.com

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Kolaković-Bojović
„Dostavljanje pismena u krivičnom postupku Republike Srbije: efikasnost u
rascetu između lepih želja i loših navika”, (str. 113-122)*

1. EFIKASNOST DOSTAVLJANJA

Jedan od osnovnih zadataka koji se postavlja pred zakonodavca kada u procesnom zakonodavstvu uređuje institut dostavljanja, jeste da pomiri potrebu da se krivični postupak odvija neophodnom dinamikom, da sam proces dostavljanja ne zahteva prevelik utrošak resursa, a da istovremeno, u potpunosti budu ispoštovana prava okrivljenog i drugih učesnika u krivičnom postupku. Tek uspostavljanjem ove vrste ravnoteže, može se reći da u jednoj državi postoji adekvatan pravni okvir za efikasno dostavljanje. Ipak, ono što se često zanemaruje, jeste činjenica da adekvatan pravni okvir, podrazumeva s jedne strane, odgovarajuće procesne norme, kojima, istovremeno, moraju korespondirati odredbe zakona, podzakonskih i internih akata koji uređuju organizaciju krivičnog pravosuđa. Zanemarivanje ove, pravosudno-organizacione komponente, redovno rezultira time, da odredbe procesnog zakonodavstva ne ostvaruju ulogu koja im je namenjena.

2. DOSTAVLJANJE PISMENA PO POZITIVNOM PRAVU REPUBLIKE SRBIJE

Kada je u pitanju sredstvo, odnosno način dostavljanja, u skladu sa članom 242. Zakonika o krivičnom postupku, pismena se dostavljaju, po pravilu, posredstvom službenog lica organa postupka koji je odluku doneo ili neposredno kod tog organa, preko pošte ili druge organizacije registrovane za poslove dostavljanja pismena, organa lokalne samouprave, zamolnim putem preko drugog državnog organa, telekomunikacionim ili elektronskim putem, a izuzetno i posredstvom policije.¹ Ova odredba formulisana je izuzetno široko, tako da ostavlja prostor za značajne izmene organizacionih odredaba, bez naknadne intrvencije u ZKP-u, a da su ove izmene neophodne, pokazuje čitav niz nedostataka u trenutnom sistemu. Ovakav pristup je pozitivan jer dozvoljava da se potrebne korekcije vrše na nivou podzakonskih i internih akata, dok se Zakonik u krivičnom postupku drži isključivo definisanja osnovnih pitanja. U tom smislu, najveći teret bi, u smislu preciziranja odredaba o dostavljanju, trebalo da bude na Sudskom

¹ Poziv za glavni pretres ili drugi poziv organ postupka može i usmeno saopštiti licu koje se nalazi pred njim, uz upozorenje na posledice nedolaska. Poziv i upozorenje će se zabeležiti u zapisniku koji će pozvano lice potpisati, osim ako je to zabeleženo u zapisniku o glavnom pretresu i time se smatra da je dostavljanje izvršeno.

poslovniku, kao aktu čija priroda podrazumeva visok nivo detaljnosti i operativnosti. Ipak, u trenutno važećem Sudskom poslovniku ovo nije slučaj, budući da materiji dostavljanja posvećuje tek nekoliko članova, ponovo ostavljajući preširoka diskreciona ovlašćenja u pogledu praktične organizacije sistema dostavljanja. Ovo važi, kako za način, tako i za vreme dostave. Dodatni problem predstavlja i činjenica da se na izmene Sudskog poslovnika čeka već nekoliko godina, te da njegove odredbe koje se odnose na dostavljanje pismena nisu i sasvim usklađene sa odredbama Zakonika o krivičnom postupku, odnosno ne razrađuju sve odredbe ovog zakona koje je kroz Poslovnik potrebno precizirati. Dobar primer za ovo je i činjenica da se Poslovnik bavi detaljnije dostavljanjem u tradicionalnoj, pismenoj formi, dok ne sadrži, preko potrebnata preciziranja odredaba o elektronskom dostavljanju, ili o uslovima i modalitetima poveravanja ovih poslova različitim pravnim licima.

Kako je povratna informacija o ishodu dostavljanja od izuzetne važnosti pošiljke koje se otpremaju poštom, razvrstavaju se u tri grupe: obične, preporučene i sa povratnicom i tim redom se upisuju u dostavnu knjigu za poštu, koja služi kao evidencija o otpremi. Ako je potreban dokaz o prijemu, prepis odluke ili pismeno stavlja se u omot sa povratnicom, ako se dostavlja poštom, a ako se dostavlja na drugi način - u dostavnicu. (čl. 210-211. Sudskog Poslovnika)

U skladu sa članom 209. Sudskog poslovnika, odluke i druga pismena otprema zaposleni određeni za to godišnjim rasporedom poslova dok se, u sudovima sa većim obimom poslova, može organizovati posebna organizaciona jedinica za ekspediciju pošte.

Kada je reč o vremenu dostave, članom 212. Sudskog poslovnika predviđeno je da dostavljač dostavlja pismeno licu kome se dostavljanje ima izvršiti, svakog dana na radnom mestu u radno vreme ili u stanu od 7 do 22 sata. U drugo vreme i na drugom mestu, dostavljanje se može izvršiti na osnovu posebne odluke suda, odnosno naloga sudije koji je dostavljač na zahtev primaoca dužan da pokaže. I pored toga, postojeće službe dostave rade gotovo isključivo od ponedeljka do petka i to uglavnom do 16 časova. Imajući u vidu da je danas uobičajno radno vreme od devet do 17 časova, jasno je, da je bez popodnevne smene svrha postojanja ove službe dovedena u pitanje.

Sudski poslovnik takođe predviđa da se sudska pismena dostavljaju neposredno u sudu, putem pošte, drugog pravnog lica registrovanog za dostavljanje pismena, policije, po sudskom dostavljaču ili na drugi način u skladu sa posebnim zakonom, čime zapravo ostavlja široke mogućnosti za

pronalaženje najefikasnijeg načina dostave. U tom smislu, pojedini sudovi su putem potpisivanja memoranduma o saradnji pokušali da putem poveravanja poslova dostavljanja različitim firmama, omladinskim zadrušama i slično, podignu nivo efikasnosti dostave, što je dalo izuzetne rezultate.² Ipak, mišljenja smo da bi ovo pitanje trebalo rešavati sistemski, putem protokola o saradnji ili ugovora kojim bi Visoki savet sudstva jednoobrazno izmenio sistem na nivou čitavog pravosuđa. Iako se protiv ovog rešenja često čuju argumenti koji govore o prevelikoj važnosti dostavljanja da bi ono bilo, uslovno rečeno, izmešteno iz javnog sektora, putem poveravanja ovih poslova, ne bismo se mogli složiti sa ovakvim viđenjem. Naime, ukoliko se država već odrekla svojih ovlašćenja u širokom delokrugu poslova koji su povereni izvršiteljima i javnim beležnicima, nije li jednostavna operacija dostavljanja pismena nešto što bi se, što pre, moralo poveriti organizacijama koje bi značajno podigle efikasnost ove radnje. Rešenje je najbolje tražiti u javno-privatnom partnerstvu, jer je nesporno da profit diktira neuporedivo veću disciplinu i efikasnost nego što je ranije bio slučaj, a iskustvo sa naplatom potraživanja, od kada je ona poverena izvršiteljima, jasno govori u prilog tome.

Ono o čemu se retko govori su i finansijski aspekti korišćenja postojećeg modela dostavljanja, a imajući u vidu procenat neuspjene dostave. U tom kontekstu, čak i ako bi dostavljanje putem privatnih kompanija, umesto korišćenjem sudskega dostavljača i pošte, nominalno bilo skuplje, u krajnjem ishodu, ukoliko bi se njihova zarada vezala za procenat uspješnih dostava, rezultat bi bio sasvim suprotan.

Osim pomenutim mehanizmom, Zakonom o krivičnom postupku je predviđeno da se dostavljanje može izvršiti i isticanjem na oglasnoj tabli ili internet stranici organa postupka, a uz saglasnost lica kome se dostavljanje ima izvršiti i preko punomoćnika za prijem pismena, putem poštanskog faha ili elektronske pošte. Dostavljanje se smatra izvršenim protekom roka od osam dana od dana isticanja pismena na oglasnoj tabli ili internet stranici organa postupka, odnosno od prijema potvrde da je pismo predato punomoćniku za prijem pismena, poštanskom fahu, odnosno dostavljeno elektronskim putem.

Zakonodavac je ovom odredbom pokušao da uvaži činjenicu da smo uveliko u eri modernih tehnologija, ali ne možemo se oteti utisku da je, usled

²Vidi: USAID/SERBIA (2012): Best Practice Guide- Backlog Prevention & Reduction Measures for Courts in Serbia, United States Agency for International Development.

nedostatka bilo kakvih preciznijih pravila o ovom vidu dostavljanja, možda bolje da se u to nije ni upuštalo. Ovo naročito ako se uzme u obzir da je u brojnim sudovima i tužilaštvinama pristup internetu i dalje izuzetno limitiran, pa tako u većini sudnica čak i nema internet konekcije. Pored toga, postavlja se pitanje i u kojoj formi bi trebalo da bude potvrda da je ovakav poziv primljen, kao i u kom roku bi trebalo da bude dostavljen, budući da sama činjenica da poslat, ne može biti izjednačena sa momentnom predaje pismena iste sadržine, za koje se, opravdano, može pretpostaviti da se primalac odmah upoznao sa njegovom sadržinom.

Kada je u pitanju način dostavljanja pismena, član 243. ZKP-a predviđa da se pismeno dostavlja neposrednom predajom licu kome je upućeno. Ako se lice ne zatekne tamo gde se dostavljanje ima izvršiti, pismeno se može predati punoletnom članu njegovog domaćinstva koji je dužan da ga primi. Ako se član porodičnog domaćinstva tu ne zatekne, pismeno će se predati portiru, susedu ili predsedniku kućnog saveta ako oni na to pristanu i time se smatra da je dostavljanje izvršeno. Arhaičnost ovakvog rešenja potpuno je neobjašnjiva, imajući u vidu da je odredba člana 243. ZKP-a stara tek nekoliko godina. Naime, u drugoj deceniji dvadesetprvog veka, potpuno je nezamislivo da se privatna pošta predaje portiru, susedu ili predsedniku kućnog saveta. Naime, mali broj zgrada uopšte ima portira³, a ukoliko to uopšte i jeste slučaj, uglavnom se radi o licima koja su u privatnim firmama angažovana na poslovima fizičko-tehničkog obezbeđenja objekta, te nije jasno u kakvoj su, bilo privatnoj ili poslovnoj vezi sa stanarom zgrade kome je porebno dostaviti pismeno. S druge strane, još je veći paradoks mogućnost da se pismeno preda susedu. Jer, čak je i za angažovanje portira potrebna saglasnost stanara zgrade, dok suseda niti možemo, niti moramo, ni birati, a ni poznavati. Uz to, nije jasno ni koja se sve lica uopšte mogu smatrati susedima. Da li je potrebno da se radi o licima koja žive u stanu ili kući koja se nalazi neposredno uz stan ili kuću lica kome je potrebno izvršiti dostavljanje? Ili na istom spratu ili lameli? Da i ne pominjemo problem podstanara sa i bez prijave prebivališta, potom lica koja povremeno, po različitim osnovima borave na pojedinim adresama i sl. Možda je još i složenija situacija u ruralnim sredinama, gde čak i prvi sused može biti udaljen i kilometrima a nije retkost ni da su najbliži susedi u veoma loši međuljudskim odnosima. Najzad,

³Čak i sam pojam portira je posve sporan jer, osim što je arhaičan, nema uvek istu sadržinu u smislu poslova koji potпадaju pod opis ovog radnog mesta, te nije najjasnije na koji način će lice koje vrši dostavu u opšte utvrditi da se zaista radi o portiru koji je ovlašćen da prima poštu u ime stanara u objektu.

dobro je poznato i da pismena neretko stižu u delimično ili potpuno otvorenim kovertama, pa se postavlja i pitanje zaštite podataka o ličnosti.

Nije bez znaka pitanja čak ni mogućnost da se pismeno preda "punoletnom članu domaćinstva". Da li je za ovaj status dovoljno da lice ima prijavljeno prebivalište ili boravište na istoj adresi? Nije tajna da u ovoj oblasti kod nas vlada potpuni haos, te da na adresi lica kome je potrebno dostaviti pismeno, i bez njegove krivice, mogu biti prijavljena i lica sa kojima ni na koji način nisu u vezi. Da li je dovoljno da ima isto prezime ili da je u srodstvu sa licem kome treba dostaviti pismeno? Šta je sa situacijom kada čak i supružnici ali i roditelji i deca imaju različito, ili pak, bivši supružnici (potencijalno u veoma lošim odnosima) isto prezime? Naime, u čitavoj ovoj formulaciji, jedino je punoletstvo činjenica koja se na licu mesta može nesporno utvrditi, dok je upitno ko uopšte predstavlja člana domaćinstva i na koji način će lice dokazati da ima to svojstvo. Sudskim poslovnikom je predviđeno da u slučaju sumnje, sudski dostavljač može tražiti od lica koja se zateknu na mestu na kome bi dostavu trebalo izvršiti da dokažu svoj identitet. Dakle, mogućnosti su ograničene samo na podatke iz ličnih isprava. Istom odredbom predviđeno je i da, ukoliko ta lica odbiju da pruže dokaz o identitetu, sudski dostavljač može zatražiti pomoć policije radi utvrđivanja njihovog identiteta (član 212, st. 4-5), što je u praksi teško zamislivo.

Da ovo nije jedini nedovoljno promišljen segment pomenute odredbe, pokazuje i odluka zakonodavca da kao lice ovlašćeno za prijem pismena označi i predsednika kućnog saveta, i to, ne samo zbog terminološke arhaičnosti i činjenice da se ne koristi pojам "predsednik skupštine stanara,"⁴ već i zbog njegove promenjene uloge, u kontekstu činjenice da kućni savet više nije običan "zbor" stanara. Šta više, sve više skupština stanara se odlučuje da poslove koje bi trebalo da vrši predsednik, poveri specijalizovanim agencijama.

Ako se dostavljanje vrši na radnom mestu lica kome je potrebno dostaviti pismeno, a to lice se tu ne zatekne, pismeno se može predati licu ovlašćenom za prijem pošte koje je dužno da primi pismeno ili licu koje je tamo zaposleno, ako ono pristane da primi pismeno i time se smatra da je dostavljanje izvršeno.

⁴Vidi: Škulić, M. & Ilić, G. (2012): Reforma u stilu "jedan korak napred-dva koraka nazad", Udrženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd str. 116.

Ako lice iz koje nije dužno da primi pismeno odbije da to učini, dostavljač će ostaviti obaveštenje da će se pismeno istaći na oglasnoj tabli suda i po mogućству, internet stranici organa postupka. Po proteku roka od osam dana od dana isticanja pisma smatra se da je dostavljanje izvršeno.

Kada lice kome je potrebno izvršiti dostavljanje ili lica koja sa njim žive ili su zaposlena a koja su dužna da prime pismeno, odbiju da to učini, dostavljač će zabeležiti na dostavnici dan, čas i razlog odbijanja prijema, a pismeno će se ostaviti u stanu⁵ ili u prostoriji gde je ono zaposleno i time je dostavljanje izvršeno.

Ovo rešenje podjednako je sporno kao i prethodno analizirano, jer nije najjasnije šta se sve može smatrati ostavljanjem pisma ili obaveštenja u stanu ili prostoriji gde je zaposleno lice kome je potrebno dostaviti pismo. Najpre, kada se radi o stanu, postavlja se pitanje, na koji način će lice koje vrši dostavu utvrditi koji prostor u objektu koji se nalazi na označenoj adresi se može smatrati stanicom tog lica. Nije retkost da se na istoj adresi nalazi više povezanih ili nepovezanih objekata; da oznaka sa kućnim brojem nema, da su oštećene, netačne ili nepotpune; da lica koja se zateknu na adresi tvrde da čitav objekat ili njegov deo ne predstavljaju stan lica kome je potrebno izvršiti dostavljanje, itd. Situacija je još složenija kada se radi o poslovnim prostorijama, kada se prvo postavljaju statusna, kao i pitanja organizacione strukture pravnog lica u kome je zaposleno lice kome je potrebno izvršiti dostavljanje, a potom i ovlašćenja konkretnog lica koje se tamo zatekne i kome se pokuša dostaviti pismo.⁶ U tom smislu, ne retko će se desiti da je na istoj adresi registrovano više pravnih lica, koja uz to mogu biti potpunone povezana ali u različitim, ne uvek jasnim statusnim i organizacionim vezama. Naime, može se desiti da se na predmetnoj adresi nalazi fabrika ili kompanija sa nekoliko hiljada zaposlenih, koja uz to može imati složenu organizacionu strukturu koja može biti takva da pojedini delovi pravnog lica funkcionišu gotovo potupno nezavisno. Još problematičnija je situacija kada pravna lica posluju na više adresa, a priroda posla lica kome je potrebno dostaviti

⁵Nije najjasnije ni da li to znači da će se pismeno onda protiv volje lica ostaviti u stanu, niti na koji način? Da li će se smatrati da je ostavljeno ukoliko ga dostavljač ostavi na stolu ili ga može jednostavno baciti na pod, zadenuti za vrata, ubaciti ispod vrata itd.? Škulić se opravdano pita, da li će mu se tada pismo "gurati u ruke" ili će se, možda, primeniti fizička sila? (Vidi: Škulić, M. & Ilić, G. (2012): 115.)

⁶Nije najjasnije na koji način će lice koje vrši dostavu u opšte utvrditi da se radi o licu koje je zaista zaposleno u istom pravnom licu, po kom osnovu je angažovano i koja su njegova ovlašćenja u okviru radnog angažovanja.

pismo je takva da je bez pravilnog rasporeda, angažovano na više lokacija.

Ako se na mestu gde se dostava ima izvršiti ne zatekne niko od pomenutih lica, dostavljanje će se izvršiti objavljinjem na oglasnoj tabli suda ili internet strani organa postupka.⁷

Članom 245. Zakonika o krivičnom postupku regulisani su posebni načini dostavljanja koji predstavljaju izvestan pokušaj racionalizacije postupanja. Tako, ako organ postupka smatra da će dostavljanje biti izvršeno, učesniku u postupku se do završetka glavnog pretresa mogu dostavljati pismena preko drugog učesnika u postupku koji pristane da ih preda. Ovaj način dostavljanja se ne može koristiti kada je reč o okrivljenom. Ipak, ako organ postupka smatra da će obaveštenje biti primljeno, učesnik u postupku, a ako postoji opasnost od odlaganja izuzetno i okrivljeni, može se obavestiti telegramom ili telefonom o pozivu za glavni pretres ili drugom pozivu ili o odluci o odlaganju glavnog pretresa ili drugih radnji. O pomenutim vrstama obaveštavanja organ postupka će sastaviti službenu belešku.

Budući da je prisustvo okrivljenog neophodna prepostavka za vođenje postupka, te da za okrivljenog u toku čitavog postupka važi, ne samo obaveza odazivanja pozivima već i obaveštavanja organa postupka o promeni adresi, članom 246. Zakonika o krivičnom postupku, predviđena su izuzetno restiktivna pravila za dostavljanje pismena okrivljenom. Naime, ako se dostavljanje pismena okrivljenom ne može izvršiti na adresu o kojoj je okrivljeni obavestio organ postupka, dostavljач će ostaviti obaveštenje da će se pismeno istaći na oglasnoj tabli i po mogućству, na internet stranici organa postupka. Po proteku roka od osam dana od dana isticanja pismena smatra se da je dostavljanje izvršeno. Imajući u vidu sve potencijalne probleme u dostavljanju o kojima je ranije bilo reči, a na koje

⁷ U skladu sa članom 244. ZKP-a, pismena koja se dostavljaju neposrednom predajom, uručuju se u zatvorenom omotu. Primalac i dostavljач potpisuju potvrdu o izvršenom dostavljanju – dostavnicu ili povratnicu. Primalac će na potvrdi naznačiti dan prijema. Ako je primalac nepismen ili nije u stanju da se potpiše, dostavljач će ga potpisati, naznačiti dan prijema i staviti napomenu zašto je potpisao primaoca. Ako primalac odbije da potpiše potvrdu, dostavljach će to zabeležiti na potvrdi i naznačiti dan predaje i time je dostavljanje izvršeno. Potvrdu o prijemu pismena dostavljenog putem poštanskog faha predstavlja dokument overen od strane pošte o danu i času predaje pismena u poštanski fah. Potvrdu o prijemu pismena dostavljenog elektronskim putem predstavlja odštampani elektronski zapis o danu i času kada je uredaj za elektronski prenos podataka zabeležio da je pismeno poslato primaocu, naziv pošiljaoca i primaoca i naziv pismena.

okrivljeni često ne može da utiče, postavlja se pitanje da li je opravdano da se prezumpcija dostavljanja koristi ovako široko.

Ako je okrivljeni punomoćjem branioca ovlastio za prijem pismena od čijeg dostavljanja teče rok za izjavljivanje pravnog leka, predajom pismena advokatskoj kancelariji branioca smatra se da je dostavljanje izvršeno. Izuzetno, ako okrivljenom koji nema branioca treba dostaviti presudu kojom mu je izrečena krivična sankcija koja se sastoji u lišenju slobode, a dostavljanje se ne može izvršiti na adresu o kojoj je okrivljeni obavestio sud, postaviće mu se braniac po službenoj dužnosti dok okrivljeni ne obavesti sud o novoj adresi. Postavljenom braniocu će se odrediti potreban rok za upoznavanje sa spisima koji ne može biti kraći od tri dana, a posle toga će mu se presuda dostaviti i postupak nastaviti.

3. ZAKLJUČCI I PREDLOZI DE LEGE FERENDA

Imajući u vidu sve izneto, ne možemo se oteti utisku da donošenje Zakonika o krivičnom postupku iz 2011. godine predstavlja propuštenu šansu da se oblast dostavljanja pismena uredi na potpuno novi, temeljan i moderan način, koji bi odgovarao društvenom okruženju u kome se primenjuje. Da je prilika propuštena, ukazuje i činjenica da je, već 2013. dakle, pre početka primene ZKP-a iz 2011. godine u sudovima i tužilaštvoima opšte nadležnosti, usvajanjem Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije reforme pravosuđa za period od 2013-2018. godine, predviđena izmena Zakonika o krivičnom postupku u ovom segmentu. Pored, ili preciznije pre izmene ZKP-a, neophodno je uraditi sveobuhvatnu analizu sistema dostavljanja, ne samo u krivičnom, već u sudskim postupcima uopšte, kojom bi se pribavili precizni podaci o uspešnosti dostavljanja, najčešćim razlozima neuspešne dostave, kao i finansijskim aspektima. Pored toga, od značaja bi bilo, na reprezentativnom uzorku, ispitati odnos neuspešnog dostavljanja i produženog trajanja postupka. Ovi rezultati potpomognuti komparativnom studijom sistema dostavljanja u nekoliko evropskih zemalja, dali bi pouzdanu osnovu za ozbiljne i temeljne promene, koje bi, što nije tipično za većinu drugih mera koje se sprovode sa ciljem unapređenja efikasnosti postupka, značajne rezultate dale već u kratkom roku.

LITERATURA

- (1) *Nacionalna strategija reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine ("Službeni glasnik RS", broj 57/13);*

*Zbornik IKSI, 2/2015 – M. Kolaković-Bojović
„Dostavljanje pismena u krivičnom postupku Republike Srbije: efikasnost u
rascetu između lepih želja i loših navika”, (str. 113-122)*

- (2) Škulić, M. & Ilić, G. (2012): Reforma u stilu "jedan korak napred-dva koraka nazad", Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd;
- (3) Sudski poslovnik ("Sl. glasnik RS", br. 110/2009, 70/2011 i 19/2012);
- (4) USAID/SERBIA (2012): Best Practice Guide-Backlog Prevention & Reduction Measures for Courts in Serbia, United States Agency for International Development
- (5) Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14);

SERVICE OF DOCUMENTS IN THE SERBIAN CRIMINAL PROCEEDINGS: EFFICIENCY IN THE GAP BETWEEN WISHFUL THINKING AND BAD HABITS

One of the few issues on which there is general consensus in the national scientific and professional community, is that the inefficiency of delivery of documents in criminal proceedings is one of the key factors of its excessive length. The reasons for this, one might say, lie at the same time in the procedural and standards on the organization of the judiciary, since they both outdated and ineffective. For unclear reasons, the legislature as well as the judiciary resist for decades to take over of solutions that in other legal systems provide exceptional results, even after they are through pilot programs implemented in our judiciary, acted the same way. Changes made in the framework of the process of delivery by adopting the Code of Criminal Procedure of 2011, it seems, instead of going in the direction of eliminating the root causes of the inefficiency of delivery, actually significantly narrowing the rights of the accused in this area, opening up space for the speed but not the efficiency of delivery.

KEYWORDS: service of documents / criminal procedure / efficiency

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2015 / Vol. XXXIV / 2 / 123-145

Originalni naučni rad
UDK: 349.6
502.211:592/599(094.2)

UNIVERZALNA DEKLARACIJA O DOBROBITI ŽIVOTINJA – OD NACRTA DO REALNOSTI[†]

Ana Batrićević^{*}
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Na međunarodnom nivou usvojen je niz dokumenata univerzalnog i regionalnog karaktera relevantnih za zaštitu životinja. Neki su posvećeni zaštiti životinjskog sveta (faune) kao dela životne sredine, dok su drugi fokusirani na zaštitu pojedinih životinjskih vrsta (ugroženih ili migratornih vrsta), određenih kategorija životinja (kućnih ljubimaca), ili na zaštitu dobropitiju životinja u pojedinim situacijama (prevoz, farmski uzgoj, držanje u zatočeništvu, klanje ili naučni eksperimenti). Ipak, jedan dokument koji bi mogao suštinski da promeni položaj životinja i u međunarodnom pravu i u nacionalnim zakonodavstvima još uvek je u formi nacrtta, iako broj država, međunarodnih organizacija i pojedinaca koji ga podržavaju konstantno raste. U pitanju je Univerzalna deklaracija o dobropitiji životinja, dokument čiju evoluciju, sadržinu, principe i potencijale autor analizira u ovom radu.

KLJUČNE REČI: *Univerzalna deklaracija o dobropitiji životinja / zaštita životinja / dobropititi životinja / Ujedinjene nacije / međunarodno pravo*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

[†] E-mail: a.batricevic@yahoo.com

UVOD – ZAŠTITA ŽIVOTINJA NA MEĐUNARODNOM NIVOU

Najstariji multilateralni sporazumi koji su se bavili pitanjem pravne zaštite životinja usvojeni su početkom 20. veka (Rüster, Simma& Bock: 1983). Primere takvih međunarodnih ugovora predstavljaju: Konvencija za zaštitu divljih životinja, ptica i riba u Africi iz 1900. godine¹ i Konvencija za zaštitu ptica korisnih za poljoprivrednu iz 1902. godine² (Bowman, 1996:16; Gillespie, 2011:127; Gillespie, 2014:120-124; IUCN, 2004:3; Weinberg, 2006:436). Iako na prvi pogled deluje tako, usvajanje ovih dokumenata nije bilo motivisano istinskom željom da se životinjski svet zaštiti od negativnih antropogenih uticaja. Njihova detaljnija analiza pokazuje da su oni dopuštali i podsticali ubijanje jedinki pojedinih životinjskih vrsta poput lavova, leoparda, krokodila, otrovnih zmija, orlova, sokolova, čaplji i pelikana, ako bi one ugrožavale interes ljudi, zbog čega im se osporava istinski doprinos očuvanju životne sredine.

Zato su navedeni dokumenti već prvih decenija dvadesetog veka zamenjeni drugim izvorima međunarodnog prava koji su bili istinski posvećeni zaštiti divljih životinja i njihovih prirodnih staništa (Bowman, 1989:487). Upravo je u tom periodu, nakon uviđanja da opstanak čovečanstva nije moguć bez zdrave i očuvane životne sredine, usvojen veliki broj međunarodnih konvencija univerzalnog i regionalnog polja primene, koje su se bavile različitim ekološkim pitanjima. Zahvaljujući tim aktivnostima osnovana je i nova grana prava nazvana međunarodno ekološko pravo. Međunarodna zajednica je tako, kroz usvajanje konvencija iz oblasti ekologije, stavila pod zaštitu i brojne biljne i životinjske vrste. Treba naglasiti da smisao tih konvencija nije bio da štite životinje kao takve već da doprinesu ostvarivanju ekoloških i ekonomskih interesa ljudi. Uprkos tome, one predstavljaju značajne temelje na kojima se razvija važeća međunarodna regulativa iz oblasti zaštite životinja, koja je zasnovana na principima savremene biocentrične etike i koja ima sasvim drugačiji prizvuk (Paunović, 2004: 123-124).

¹ Convention for the Preservation of Wild Animals, Birds and Fish in Africa, 1900, http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1900-PreservationWildAnimalsBirdsFishAfrica.EN.txt&par=view_treaty.html 17.11.2015.

²Convention for the Protection of Birds Useful to Agriculture, 1902, http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1902-ProtectionBirdsUsefulAgriculture.EN.txt&par=view_treaty.html 17.11.2015.

U periodu između Prvog i Drugog svetskog rata usvojeno je nekoliko međunarodnih konvencija posvećenih zaštiti flore i faune. Kao najznačajnije od njih izdvajaju se: Konvencija o zaštiti flore i faune u njihovom prirodnom stanju iz 1933. godine³ i Konvencija o zaštiti prirode i očuvanju divljeg životinjskog sveta u zapadnoj hemisferi iz 1940. godine⁴. Njihovo usvajanje predstavlja prve napore usmerene ka međunarodnopravnom uređenju zaštite životinja.

Od tog vremena do danas usvojen je veliki broj takvih dokumenata. Oni se mogu podeliti u dve grupe prema polju važenja: 1) dokumenti univerzalnog karaktera – usvojeni pod okriljem Ujedinjenih nacija i 2) dokumenti regionalnog karaktera – koji važe na teritoriji Evrope, kao jedinog regionala za koji je poznato da je pristupio regulisanju pitanja zaštite životinja na nadnacionalnom nivou (Batrićević, 2013:34). U okviru regionalnih dokumenata posvećenih zaštiti životinjskog sveta razlikuju se: 1) dokumenti usvojeni pod okriljem Saveta Evrope – koji obavezuju države članice Saveta Evrope koje su ih ratifikovale (Batrićević, 2011:137; Lilić & Drenovak, 2010:106) i 2) dokumenti usvojeni od strane nadležnih organa Evropske unije – koji su, kao deo komunitarnog prava, obavezujući samo za države članice Evropske unije (Čavoški, 2007:24.).

Pod okriljem Organizacije Ujedinjenih nacija⁵ (Dimitrijević et al, 2005:122-130; Paunović, Krivokapić & Krstić, 2007:56-67) usvojen je veliki broj konvencija koje se bave zaštitom životne sredine uopšte, ali i onih koje se neposredno bave problematikom zaštite i očuvanja pojedinih životinjskih vrsta. One uspostavljaju univerzalne kriterijume za razlikovanje dozvoljenih od nedozvoljenih ponašanja ljudi prema životnjama i postavljaju jednoobrazne principe zaštite pojedinih životinjskih vrsta, koji treba da budu implementirani u nacionalnim zakonima članica Ujedinjenih nacija, te je njihov značaj u prvom redu preventivan.

Kada su u pitanju konvencije usvojene pod okriljem Ujedinjenih nacija po značaju za zaštitu pojedinih životinjskih vrsta mogu se izdvojiti: Međunarodna

³Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in the Nature State, London, 08.11.1933. http://eelink.net/~asilwildlife/conv_nature.html 01.11.2015.

⁴ Convention on Nature Protection and Wild Life Preservation in The Western Hemisphere, signed in Washington DC, 1940, entered into force 01.05.1942. <http://sedac.ciesin.org/entri/texts/wildlife.western.hemisphere.1940.html> 01.11.2015.

⁵ Povelja Ujedinjenih nacija potpisana je na konferenciji u San Francisku 26. juna 1945. godine, a stupila na snagu 24. oktobra 1945., Službeni list FNRJ – Međunarodni ugovori" br. 5/1945 i "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", br. 2/1965, 12/1966 i 39/1972.

konvencija o regulisanju lova na kitove iz 1946.⁶, Konvencija o osnivanju "Međuameričke komisije za tune" iz 1949.⁷, Međunarodna konvencija o zaštiti ptica iz 1950.⁸, Sporazum o merama za zaštitu dubinskih morskih rakova, evropskih jastoga, norveških jastoga i kraba iz 1952.⁹, Privremena konvencija o zaštiti severnopacifičkih foka iz 1957.¹⁰, Međunarodna konvencija o zaštiti atlantskih tuna iz 1966.¹¹, Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja, osobito kao prebivalište ptica močvarica iz 1971.¹², Konvencija o očuvanju antarktičkih foka iz 1972.¹³, Sporazum o očuvanju polarnih medveda iz 1973.¹⁴, Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje faune i flore (CITES) iz 1973.¹⁵, Konvencija o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja iz 1979.¹⁶, Konvencija o očuvanju antarktičkih

⁶International Convention for the Regulation of Whaling, Washington, 02.12.1946., United Nations – Treaty Series, Vol. 161, Registration I-2124 <http://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028015013502.11.2015>.

⁷Convention between the United States of America and the Republic of Costa Rica for the establishment of an Inter-American Tropical Tuna Commission, Washington, 31.05. 1949., United Nations – Treaty Series, Vol. 80, Registration No. I-1041 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2080/volume-80-I-1041-English.pdf> 02.11.2015.

⁸ Međunarodna konvencija o zaštiti ptica iz 1950. godine "Službeni list SFRJ", br. 6/1973.

⁹Agreement between the Governments of Norway, Denmark and Sweden concerning measures for the protection of the stocks of deep-sea prawns (*Pandalus borealis*), European lobsters (*Homarus vulgaris*), Norway lobsters (*Nephrops norvegicus*) and crabs (*Cancer pagurus*), Oslo, 07.03.1952., United Nations – Treaty Series, Vol. 175, Registration No. I – 2302 <http://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028014df7402.11.2015>.

¹⁰ Interim Convention between the United States of America, Canada, Japan and the Union of Soviet Socialist Republics on conservation of North Pacific fur seals, Washington, 09.02.1957., United Nations – Treaty Series Vol. 314, Registration No. I – 454 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20314/volume-314-I-4546-English.pdf> 02.11.2015.

¹¹ International Convention for the Conservation of Atlantic Tunas, Rio de Janeiro, 14.05.1966., United Nations – Treaty Series Vol. 673, Registration No. I 9587 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20673/volume-673-I-9587-English.pdf> 02.11.2015.

¹² Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja, osobito kao prebivalište ptica močvarica iz 1971. godine, "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", br. 9/1977.

¹³ Convention for the conservation of Antarctic seals, London, 01.06.1972., United Nations – Treaty Series, Vol. 1080, Registration No. I – 16529 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201080/volume-1080-I-16529-English.pdf> 02.11.2015.

¹⁴International Agreement on the Conservation of Polar Bears, Oslo, 15.11.1973. <http://sedac.ciesin.org/legacy?url=http://sedac.ciesin.org/entri/texts/polar.bears.1973.html> 02.11.2015.

¹⁵ Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje faune i flore (CITES) iz 1973. "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 11/2001.

¹⁶Konvencija o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja iz 1979."Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 102/2007.

morskih živih resursa iz 1980.¹⁷, Konvencija o očuvanju lososa u severnom delu Atlantskog okeana iz 1982.¹⁸, Sporazum o očuvanju tuljana u Vaden moru iz 1990.¹⁹, Sporazum o očuvanju malih kitova Baltičkog i Severnog mora iz 1992.²⁰ i Konvencija o biološkoj raznovrsnosti iz 1992. godine²¹.

Uprkos konstantnim naporima i legislativnim aktivnostima, čini se da su u domenu međunarodnopravne zaštite životinja mnoge solucije još uvek samo na nivou predloga, te da i dalje postoji potreba za usvajanjem jednog globalnog instrumenta sa mehanizmom koji bi garantovao njegovu efektivnu primenu (Gibson, 2011:539). Bez obzira na sve intenzivnije interesovanje medija i šire javnosti za temu odnosa čoveka prema životinjama kao i na činjenicu da su mnoge životinje širom sveta i dolje izložene ljudskoj okrutnosti, pravni akti koji bi na međunarodnom nivou obavezivali države da poštuju dobrobit i prava svih životinja su još uvek u formi nacrta (Philips, 2009:60). Međutim, i ovi dokumenti stiču sve veću podršku usled čega raste i njihova moralna težina. Reč je o: 1) Univerzalnoj deklaraciji o pravima životinja iz 1978. godine sa izmenama i dopunama iz 1989. godine (*Universal Declaration of Animal Rights - UDAR*)²² i 2) Univerzalnoj deklaraciji o dobrobiti životinja iz 2000., odnosno 2003. godine, sa poslednjim predlogom za izmene iz 2011. godine (*The Universal Declaration on Animal Welfare – UDAW*)²³.

Prvi nacrt izričito govori o "pravima životinja", dok se drugi bavi pitanjima od značaja za njihovu dobrobit. Pod pojmom "dobrobit životinja"

¹⁷Convention on the conservation of Antarctic marine living resources, Canberra, 20.05.1980., United Nations – Treaty Series Vol. 1329, Registration No. I – 22301 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201329/volume-1329-I-22301-English.pdf> 02.11.2015.

¹⁸ Convention for the conservation of salmon in the North Atlantic Ocean, Reykjavik, 02.03.1982., United Nations – Treaty Series Vol. 1338, Registration No. I – 22433 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201338/volume-1338-I-22433-English.pdf> 02.11.2015.

¹⁹Agreement on the Conservation of Seals in the Wadden Sea, Bonn, 16.10.1990. <http://www.waddensea-secretariat.org/management/SMP/Seals-Agreement.pdf> 02.11.2015.

²⁰ Agreement on the Conservation of Small Cetaceans of the Baltic and North Seas, New York, 14.04.1992. http://www.ascobans.org/pdf/Ch_XXVII_09_CertifiedTrueCopiesAgreement.pdf 02.11.2015.

²¹Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 11/2001.

²² Universal Declaration of Animal Rights - UDAR http://www.vier-pfoten.ro/files/Romania/Diverse/universal_declaration_of_animal_rights.pdf 17.11.2015.

²³ Draft Declaration on Animal Welfare at Universal Level – The Universal Declaration on Animal Welfare (UDAW) Proposal <https://www.globalanimallaw.org/database/universal.html> 17.11.2015.

(animalwelfare) podrazumeva se podržavanje humanog tretmana svih životinja, bez obzira na krajnju svrhu za čiju realizaciju će one biti upotrebljene, odnosno, insistira na poštovanju osnovnih principa dobrobiti životinja pri svim vidovima njihove eksploatacije od strane čoveka. Dakle, dobrobit životinja ne isključuje mogućnost da se životinje upotrebljavaju za ostvarivanje ciljeva ljudi, ali zahteva da one budu korišćene na human način, odnosno na način koji smanjuje ili eliminiše njihovu patnju (Fraser, 1998:55-57).

Sa druge strane, pojam "prava životinja" (animal rights) počiva na ideji da su životinje bića koja imaju neotudiva "moralna prava" koja ljudi ne bi smeli da krše. U skladu sa tim, uvažavanje prava životinja podrazumevalo bi, u svom najradikalnijem obliku, koji se naziva i abolicionizam, zabranu bilo kakve vrste iskorišćavanja životinja od strane ljudi i potpuno oslobođanje životinja. Implementacija ovakvog shvatanja značila bi zabranu bilo kakve upotrebe životinja od strane ljudi za ishranu, odevanje, odmor, istraživanje, rad, rekreativnu ili zabavu (Regan, 1998:42-44).

Razlike koje se mogu uočiti između koncepta "prava životinja" i koncepta "dobrobiti životinja", ukazuju na to da se Univerzalna deklaracija o pravima životinja zalaže za jedan radikalniji pristup zaštiti životinskog sveta nego što to čini Univerzalna deklaracija dobrobiti životinja. Neovisno od tih razlika, može se konstatovati da oba nacrtu u suštini promovišu ideju priznanja i poštovanja određenih životinskih prava, vrednosti i interesa. Budući da predlog Svetskog društva za zaštitu životinja u svom naslovu sadrži izraz "dobrobit životinja" on u očima javnosti deluje manje radikalno nego predlog koji sadrži izraz "prava životinja", te je razumljivo što je kao umereniji i "skromniji", do sada zadobio podršku ne samo većeg broja država, međunarodnih organizacija i pojedinaca već i Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (Paunović, 2004:204).

1. USVAJANJE UNIVERZALNE DEKLARACIJE O DOBROBITI ŽIVOTINJA

Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja usvojena je na kongresu Svetskog društva za zaštitu životinja (World Society for the Protection of Animals – WSPA, sada: World Animal Protection)²⁴ 2000. godine. Na ovom

²⁴ Svetsko društvo za zaštitu životinja (World Society for the Protection of Animals – WSPA, sada: World Animal Protection) je međunarodna organizacija posvećena prevenciji i suzbijanju okrutnosti prema životnjama širom sveta. Ona okuplja 850 udruženja za zaštitu životinja iz preko 150 zemalja i preko 400 000 pojedinaca, a ima i status konsultativnog člana

sastanku je istaknuto da do tog trenutka nisu organizovani međunarodni skupovi na kojima se diskutovalo o zaštiti prava i dobrobiti životinja i razmatrala mogućnost usvajanja jednoobraznog normativnog okvira u toj oblasti. Imajući to u vidu, Svetsko društvo za zaštitu životinja zauzelo je stav da harmonizacija propisa u oblasti dobrobiti životinja treba da postane zajednički cilj delovanja svih pokreta za zaštitu životinja. Usvajanje Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinje pod okriljem Ujedinjenih nacija istaknuto je kao prvi korak na putu realizacije tog prilično ambicioznog cilja. U skladu sa tim, Svetsko društvo za zaštitu životinja istaklo je da Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja predstavlja pokušaj afirmisanja principa dobrobiti životinja na međunarodnopravnom nivou, kao i da se u međunarodnom pravu prizna da životinje imaju svojstvo osećajnih bića, da postoji potreba za poštovanjem osnovnih principa njihove dobrobiti, kao i da je neophodno zauvek okončati okrutno i nehumano postupanje ljudi prema njima (Gibson, 2011:540; Appleby & Sherwood, 2007).

Zvanična verzija nacrtu Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja formulisana je nakon konferencije koja je održana u Manili 2003. godine, i sastanka članova međunarodnog upravnog odbora Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja, koji je održan 2005. godine u Kostariki. Konferenciji o dobrobiti životinja održanoj u Manili prisustvovalo je devetnaest delegacija vlada, a predstavnici Saveta Evrope i Sjedinjenih Američkih Država imali su status posmatrača. Godine 2005. oformljen je međunarodni upravni odbor Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja, a predstavnici vlada Kenije, Indije, Kostarike, Češke Republike i Filipina su se složili da predvode inicijativu za usvajanje nacrtu tog dokumenta. Od njih je potekla inicijativa da i druge države tokom narednih godina počnu da pružaju podršku Univerzalnoj deklaraciji, uključujući vlade Australije, Kambodže, Fidžija, Litvanije, Novog Zelanda, Poljske, Slovenije, Tanzanije i Velike Britanije.

Podršku nacrtu Deklaracije nisu pružale samo pojedine države, već su to činile i brojne međunarodne organizacije koje se bave zaštitom životinja i njihove dobrobiti. Tako je 2007. godine Univerzalnu deklaraciju o dobrobiti životinja podržala Svetska organizacija za zdravlje životinja (World Organization for Animal Health - OIE). U toku 2008 godine, Deklaracija je

u Ujedinjenim nacijama kao i status posmatrača u Savetu Evrope. Saraduje sa Organizacijom za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (United Nations Food and Agriculture Organization) i Svetskom organizacijom za zdravlje životinja (World Organization for Animal Health), <http://www.worldanimalprotection.org/about>, 15.11.2015.

stekla javnu podršku Federacije Veterinara Evrope (*Federation of Veterinarians of Europe – FVE*), kao i nacionalnih veterinarskih asocijacija Čilea, Novog Zelanda, Velike Britanije, Filipina, Tajlanda i Kolumbije. Danas ovu Deklaraciju podržava preko dva miliona pojedinaca širom sveta, a njihov broj se iz dana u dan povećava, što pokazuje moralnu snagu principa koji su u njoj izloženi.

Svoje zalaganje za usvajanje Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja izrazila je i Evropska unija, Zaključkom Saveta od 23. marta 2009. godine.²⁵ Savet izražava podršku usvajanju Deklaracije, pozivajući se najpre na dokumente od značaja za dobrobit životinja koje je Evropska unija već usvojila: 1) Protokol o zaštiti i dobrobiti životinja pridodat Sporazumu o osnivanju Evropske zajednice, kojim su države članice potvrdile svoju želju da obezbede unapređenje zaštite i dobrobiti životinja kao osećajnih bića²⁶ i 2) Akcioni plan Evropske zajednice o zaštiti i dobrobiti životinja, kojim je Evropska Komisija obezbedila jasan i sveobuhvatan plan svojih inicijativa u vezi sa dobrobiti životinja²⁷. U Zaključku je istaknut značaj prihvatanja dobrobiti životinja kao pitanja od opšteg interesa i važnosti u celom svetu, pri čemu se Evropska Komisija ohrabruje da nastavi sprovođenje svog Akcionog plana o dobrobiti životinja i da podrži i inicira dalje međunarodne inicijative kako bi se podigla svest i postigao veći stepen saglasnosti u pogledu dobrobiti životinja. Posebno se izražava nastojanje da se zemlje u razvoju podstaknu da istraže mogućnosti trgovine zasnovane na sistemima proizvodnje koji poštuju dobrobit životinja. Na kraju, Zaključkom se države članice Unije i Evropska komisija pozivaju da u skladu sa svojim nadležnostima pruže načelnu podršku inicijativi za usvajanje Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja.

I Vlada Republike Srbije izrazila je svoju zvaničnu podršku usvajanju Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja posebnim Zaključkom donetim krajem 2009. godine, iste godine kada je usvojen i Zakon o

²⁵ Council of the European Union Conclusions on a Universal Declaration on Animal Welfare 2934th Agriculture and Fisheries Council meeting, Brussels, 23 March 2009, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/agricult/106877.pdf 15.11.2015.

²⁶ Protocol on Protection and Welfare of animals annexed to the Treaty establishing the European Community, Official Journal C 340, 10.11.1997. http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/references/general/jc340_en.pdf 15.11.2015.

²⁷ Community Action Plan on the Protection and Welfare of Animals (2006 – 2010), Commission of the European Communities, Brussels, 23.01.2006, http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/com_action_plan230106_en.pdf 15.11.2015.

dobrobiti životinja Republike Srbije²⁸. Na taj način je i naša zemlja doprinela ovoj važnoj globalnoj inicijativi, opredelivši se za kontinuiran rad na izgradnji i unapređenju sistema pravne zaštite dobrobiti životinja (Batrićević, 2013:66).

Do sada su objavljene tri verzije nacrta Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja. Najstarija verzija, koja je objavljena 2000. godine ujedno je i najopširnija (Paunović, 2004: 196 – 203, Visković, 1996: 448 – 449). Ali, osim nje, postoji i ona koja je objavljena 2007. godine od strane Svetskog društva za zaštitu životinja i koja se zasniva na tekstu formulisanom nakon konferencije u Manili održane 2003. godine i sastanka Upravnog odbora Deklaracije održanog 2005. godine. Najnovija verzija nacrta Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja objavljena je 2011. godine.

2. NACRT UNIVERZALNE DEKLARACIJE O DOBROBITI ŽIVOTINJA IZ 2000. GODINE

U preambuli verzije Nacrta Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja iz 2000 godine (Paunović, 2004:196), životnjama se priznaje svojstvo osećajnih bića, i ističe se da je neophodno da se one tretiraju i poštuju u skladu sa tim. Takođe, u preambuli se insistira na tome da ljudi dele planetu sa drugim vrstama i oblicima života i da sve forme života koegzistiraju u okviru međuzavisnog ekosistema. U tom smislu, naglašava se da uprkos značajnim socijalnim, ekonomskim i kulturnim razlikama između pojedinih država odnosno društava, svaka od njih mora doprineti suštinskom i humanom razvoju čovečanstva. Napomenuto je i da Svetsko društvo za zaštitu životinja zna da mnoge države već poseduju normativne okvire za zaštitu domaćih i divljih životinja, ali da je jedan od ciljeva Deklaracije da unapredi njihovu efikasnost i da doprinese razvoju zakonskih odredaba posvećenih zaštiti dobrobiti životinja (Paunović, 2004:199).

Nakon preambule, definisani su osnovni pojmovi upotrebljeni u nacrtu Deklaracije. Jasno i precizno određivanje sadržaja i obima pojmoveva kao što su: životinja, dobrobit životinja i zlostavljanje životinja važno je ne samo za pravilno tumačenje same Deklaracije, već i zbog toga što bi se njenim usvajanjem obezbedila jedinstvena interpretacija tih pojmoveva u nacionalnim zakonodavstvima i praksama pravosudnih organa država potpisnica, što do sada nije bio slučaj. Prema nacrtu Univerzalne

²⁸Zakon o dobrobiti životinja,"Službeni glasnik RS", br. 41/2009.

deklaracije o dobrobiti životinja, pojam životinje obuhvata svakog sisara koji nije čovek, pticu, gmizavca, vodozemca, ribu ili beskičmenjaka sposobnog da oseti bol, patnju, strah i stres. Deklaracija razlikuje divljač, životinje koje zavise od čoveka i životinje za društvo. Divljač obuhvata sve životinje koje nisu domestikovane (pripratljene). Za razliku od divljači, životinje koje zavise od čoveka definisane su kao životinje čija dobrobit i opstanak zavise od brige čoveka, uključujući: životinje za društvo i zabavu (kućne ljubimce), životinje koje se gaje radi hrane ili drugih proizvoda životinjskog porekla, životinje za rad (vuču), životinje za službene namene, životinje za naučna istraživanja i druge vrste životinja koje se gaje u zatočeništvu. Životinje za društvo determinisane su kao vrste koje, u zavisnosti od lokalne kulture i tradicije predstavljaju izvor društva i zabave za određenu naciju ili socijalnu zajednicu (član 1.).

Još dva značajna pojma definisana u članu 1. Deklaracije jesu: zlostavljanje životinja i dobrobit životinja. Zlostavljanjem životinja smatra se svako nanošenje nepotrebnog bola, patnje i stresa, bilo da je učinjeno sa umišljajem ili iz nehata i neznanja. Dobrobit životinja određena je kao stepen do kojeg su zadovoljene fizičke, psihološke i bihevioralne potrebe životinje. Određivanje ovih pojmove nacrtom Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja, a, kasnije, i njenom konačnom, formalno – pravno obavezujućom verzijom imalo bi veliki značaj za tumačenje ovih pojmove u pojedinim nacionalnim zakonodavstvima, posebno ako se uzme u obzir da se oba pojma koriste, bilo kod krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja, bilo kod prekršaja iz zakona o dobrobiti životinja većine nacionalnih zakonodavstava.

Nakon definisanja osnovnih pojmove, nacrtom Deklaracije (član 2.) propisana je obaveza svih ljudi da se staraju o onim životnjama čiji opstanak zavisi od njih, kao i da obezbede zaštitu njihove dobrobiti. U tom kontekstu je posebno istaknuto da nijedna životinja ne sme biti bespotrebno ubijena ili izložena zlostavljanju od strane čoveka. Zlostavljanje životinja proglašeno je teškim zločinom za koji u nacionalnim zakonodavstvima treba da budu propisane adekvatne sankcije, odnosno sankcije koje će po vrsti i meri biti dovoljno stroge da spreče recidiv. Kada su u pitanju mere koje države potpisnice treba da preduzmu kako bi osigurale prevenciju, sankcionisanje i suzbijanje različitih oblika nedozvoljenog ponašanja čoveka prema životnjama, nacrt Deklaracije detaljno razrađuje kriterijume koje je potrebno ispoštovati kako bi se očuvale sledeće životinje: divljač, životinje čiji opstanak zavisi od čoveka, životinje koje se uzbajaju za ishranu, zbog proizvoda animalnog porekla i drugih materijala, životinje za druženje (kućni ljubimci), životinje za sport i zabavu i ogledne životinje. Nabrajajući kategorije životinja

kojima treba pružiti zaštitu u nacionalnim zakonodavstvima, Deklaracija zapravo upućuje države koje oblasti treba pravno regulisati, navodeći za svaku osnovne smernice.

Kada je u pitanju divljač, istaknuto je da se u situacijama kada je ubijanje divljih životinja ili njihovo stavljanje u zatočeništvo neophodno radi zaštite biodiverziteta, mora odrediti odgovarajući broj životinja koje će od te odluke biti izuzete i tona osnovu naučnih i stručnih saznanja (član 3.). U Deklaraciji su taksativno nabrojani zabranjeni načini ubijanja ili zatvaranja divlje životinje. Tu spadaju: 1) način na koji se životinja zlostavlja, 2) način koji podrazumeva upotrebu drugih životinja – grabiljivica, čiji su plen životinje koje su predmet ubijanja ili 3) način na koji se uništava ili oštećuje prirodno stanište. Deklaracijom je izričito zabranjeno stavljanje u zatočeništvo i ubijanje divljih životinja radi zabave ili sporta, odnosno rekreacije. Propisivanjem ove zabrane, praktično je izraženo zalaganje tvoraca Deklaracije za potpunu zabranu lova, osim u slučajevima kada populacija određene životinjske vrste na nekom prostoru postane toliko brojna da počne da ugrožava opstanak drugih životinjskih vrsta i čitavog ekosistema, te se javi potreba za njenim svodenjem na prihvatljivu meru. Donošenje odluke o ubijanju divljih životinja u takvim izuzetnim situacijama, kao i o broju jedinke koje će tom prilikom biti "pošteđene" povereno je ekspertima, a ne lovcima ili lovačkim udruženjima. Radi obezbeđenja adekvatne zaštite divljih životinja, od država potpisnica se očekuje da preduzmu mere za konzervaciju prirodnih staništa divljih životinjskih vrsta.

Životnjama koje su zavisne od čoveka, Deklaracijom se garantuje pet osnovnih sloboda, kao elementarnih parametara za procenu da li je ispoštovana njihova dobrobit. (član 4.). To su sledeće slobode: 1) sloboda od gladi i žedi, koja se postiže tako što će se životnjama omogućiti stalni pristup svežoj vodi i kvalitetnoj hrani, 2) sloboda od neudobnosti obezbeđivanjem kvalitetne okoline (okruženja), pod kojom se podrazumevaju zaklon i udobno mesto za odmor, 3) sloboda od bola, povreda i bolesti, koja se ostvaruje blagovremenom dijagnozom i veterinarsko-medicinskim tretmanom, 4) sloboda od straha i stresa, koja se realizuje tako što se životinje drže i uzbegajaju u uslovima koji ne prouzrokuju njihovu patnju, kako na fizičkom tako i na psihičkom nivou i 5) sloboda da životinje ispolje normalne, uobičajene oblike ponašanja, koja se postiže tako što se životnjama obezbeđuje dovoljno prostora za boravak.

Posebna odredba nacrtu Deklaracije od značaja za životinje koje su zavisne od čoveka (član 4. tačka b) odnosi se na lišenje života takvih životinja u situacijama u kojima se proceni da bi to bilo humanije nego

njihovo održavanje u životu. U skladu sa ovom odredbom, veterinari i drugi stručnjaci moraju biti ovlašćeni da u tim situacijama na human način usmrte svaku životinju koja je bolesna ili povređena ili je pod takvim stresom da to stanje kod nje izaziva hroničnu patnju. Predviđanjem ove odredbe praktično se "legalizovala" eutanazija životinja koje su zavisne od čoveka, ali uz istovremeno propisivanje načina, uslova ili okolnosti i ovlašćenih lica za obavljanje takvog postupka. Time se postiglo da ubijanje životinja u određenim situacijama bude dopušteno ali uz striktno pridržavanje uslova koji se odnose na način, mesto, vreme, ovlašćeno lice i okolnosti pod kojima se taj čin može sprovesti.

Zaseban odeljak odnosi se na dobrobit životinja koje se uzgajaju u proizvodne svrhe, odnosno za hranu, proizvode animalnog porekla i druge materijale. U njemu je (član 5.) propisano da usmrćivanje životinje radi obezbeđivanja hrane ili drugih potreba mora biti učinjeno uz primenu takvog metoda koji trenutno usmrćuje životinju i čini je neosetljivom na bol do nastupanja smrti. Kako bi se patnja životinja namenjenih za klanje svela na najmanju moguću meru, propisano je da one moraju biti transportovane, istovarene, hranjene i pojene na human način, kao i da sam postupak klanja moraju obavljati osobe koje su za to kvalifikovane i obučene. Transport životinja namenjenih za klanje treba da traje što je moguće kraće, pa je radi ispunjenja tog zahteva propisano da mesto na kome se sprovodi klanje životinja treba da bude što bliže mestu na kome se one uzgajaju.

U sklopu dela posvećenog dobrobiti onih životinja čiji opstanak zavisi od čoveka, regulisan je i položaj životinja koje se koriste za rad ili takozvanih radnih životinja. U cilju očuvanja dobrobiti tih životinja, države potpisnice se obvezuju da primene odgovarajuće mere. Ove mere usmerene su prvenstveno na uskladivanje trajanja i težine eksploatacije životinja za rad sa osnovnim principima njihove dobrobiti. Naravno, takva ogoličenja moraju biti utemeljena na racionalnim procenama. To znači da, kao i kada je u pitanju upotreba životinja za ishranu i odevanje, Deklaracija ne zabranjuje mogućnost da se životinje eksploatišu zarad ostvarivanja interesa ljudi, ali insistira na tome da se u takvim situacijama životinje iskorišćavaju na najmanje nehuman način, odnosno na način koji podrazumeva poštovanje njihove dobrobiti.

Osobitu pažnju izvorni tekst nacrtu posvećuje dobrobiti životinja koje služe za druženje, odnosno kućnih ljubimaca (član 6.). Odredbama posvećenim dobrobiti životinja za druženje najpre se naglašava da su vlasnici ovih životinja obavezni da preuzmu na sebe odgovornost za staranje o njima i za njihovu dobrobit za sve vreme njihovog života. Vlasnici se pri tome

obavezuju da ukoliko nisu više u mogućnosti da brinu o svojim životnjama iste prepuste drugim odgovornim osobama. Nacrt Deklaracije obavezuje države da preduzmu potrebne korake kako bi se promovisala i sprovodila sterilizacija kućnih ljubimaca, kao i proces njihove registracije i identifikacije. U cilju sprečavanja rađanja prekomernog broja jedinki i kasnijeg eventualnog zlostavljanja ili napuštanja neželjenih životinja, predviđa se uspostavljanje strogih zakonskih okvira, dozvola i kontrola u oblasti prometa životinja.

I pitanje eutanazije kućnih ljubimaca uređeno je nacrtom Deklaracije. Naime, Deklaracija insistira na tome da veterinari i drugi stručnjaci moraju biti ovlašćeni da humano usmrte kućne ljubimce koji su napušteni, ne mogu biti udomljeni ili im se ne može obezbediti odgovarajuća nega kojom bi se zaštitila njihova dobrobit. U tekstu nacrta Deklaracije taksativno su nabrojani načini ili metodi usmrćivanja kućnih ljubimaca koji se smatraju nehumanim i nedozvoljenim. Među nedozvoljene načine lišenja života spadaju: 1) trovanje, 2) ustreljivanje, 3) vešanje, 4) mlaćenje motkom, 5) razapinjanje i 6) davljenje pod vodom. Pored nabrojanih, nehumanim i nedopuštenim, mogu se smatrati i drugi način ubijanja kućnih ljubimaca, što zavisi od okolnosti svakog konkretnog slučaja. Nabranje nedozvoljenih načina lišavanja života kućnih ljubimaca značajno je kao smernica za nacionalna zakonodavstva budući da će, ako i kada nacrt ove Deklaracije stekne i formalnu pravnu snagu, ova odredba predstavljati osnov za inkriminisanje tih ponašanja čoveka prema životnjama kao krivičnih dela ili prekršaja. Zato se ova odredba može posmatrati kao kriterijum za određivanje granice kriminalne zone, odnosno za razgraničenje između dozvoljenih i humanih načina usmrćivanja kućnih ljubimaca (eutanazija) i načina koji su nedozvoljeni, odnosno koji se smatraju nehumanim.

Za razliku od nacrta Univerzalne deklaracije o pravima životinja, predlog Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja ne isključuje u potpunosti mogućnost da se životinje koriste za zabavu ljudi. Nacrt Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja zabranjuje samo spektakle, egzibicije i druge vidove zabave u kojima se povređuju ili ugrožavaju zdravlje i dobrobit životinja koje u njima učestvuju (član 7.). Takođe, Nacrt propisuje da u slučaju korišćenja životinja za dozvoljene vidove zabave i sporta, moraju biti preduzete sve potrebne mere kako bi se sprečilo njihovo zlostavljanje.

Nacrt Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja detaljno uređuje položaj eksperimentalnih životinja. Ovaj tekst se ne zalaže za potpunu obustavu eksperimentisanja na životnjama, već nastoji da obezbedi redukovanje

*Zbornik IKSI, 2/2015 – A. Batrićević
„Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja – od nacrtu do realnosti”,
(str. 123-145)*

broja takvih ogleda i njihovo sprovodenje u skladu sa načelima dobrobiti životinja. Tako je u ranijem nacrtu Deklaracije bilo predviđeno da se životinje mogu koristiti u cilju naučnih istraživanja i testiranja samo radi dobrobiti čoveka ili životinje, i to da bi se pronašao način lečenja ili sprečavanja specifičnih bolesti ili proizvod koji će umanjiti patnju ili poboljšati zdravlje ili da bi se procenio rizik opasne supstance kada ne postoje druge alternative (član 8.). Takođe, propisano je da broj životinja upotrebljenih za testiranje i istraživanje mora biti minimalan, da njihov bol i stres moraju biti smanjeni ili izbegnuti, kao i da im se sve vreme njihovog života moraju obezbediti visoki standardi smeštaja i nege. Deklaracija insistira na zameni eksperimenata na životnjama alternativnim metodama kad god je to moguće, naglašavajući značaj promovisanja takvih alternativnih metoda. Nacrtom ove Deklaracije se zabranjuje vršenje eksperimenata na životnjama ukoliko je moguće prikupiti informacije o sličnim naučnim rezultatima bez upotrebe životinja, ako takve informacije već postoje i ako takvi ogledi nisu od suštinskog značaja za dobrobit čoveka i životinja.

3. NACRT UNIVERZALNE DEKLARACIJE O DOBROBITI ŽIVOTINJA IZ 2011. GODINE

Najnovija verzija teksta nacrta Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja usvojena je 2011. godine.²⁹ U njenoj preambuli ističe se da su životinje osećajna bića, te da njihova dobrobit zasluguje pažnju i uvažavanje država potpisnica. Istaknuto je da ljudi dele planetu sa drugim vrstama i oblicima života, i koegzistiraju sa njima u okviru jednog zajedničkog ekosistema. Naglašeno je da dobrobit životinja treba da se realizuje na način koji je u skladu sa najvišim naučnim i etičkim standardima, odnosno vrednostima. Tom prilikom je podvučeno da takozvanih "pet sloboda" (sloboda od gladi, žedi i neuhranjenosti, straha i stresa, fizičke i termičke nelagodnosti, bola, povrede i bolesti i sloboda ispoljavanja normalnog modela ponašanja) predstavljaju dragocene opšte smernice za postizanje dobrobiti životinja.

Posebno je važno spomenuti da se u preambuli ističe i to da dobra praksa u oblasti dobrobiti životinja u znatnoj meri doprinosi dobrobiti ljudi i životne sredine. U tom kontekstu, napomenuto je i da uključivanje dobrobiti životinja u političke diskusije može ojačati napore kako pojedinih zemalja tako i Ujedinjenih nacija, usmerene na poboljšanje u oblasti zdravlja ljudi i

²⁹ Draft Declaration on Animal Welfare at Universal Level – The Universal Declaration on Animal Welfare (UDAW) Proposal <https://www.globalanimallaw.org/database/universal.html> 17.11.2015.

životinja, bezbednosti ljudi, suzbijanja gladi i siromaštva, bezbednosti hrane, smanjenja rizika od bolesti, očuvanja životne sredine i socijalnog razvoja. Zato je u preambuli posebno pozdravljeno uključivanje dobrobiti životinja u program Organizacije Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu (Food and Agriculture Organization of the United Nations - FAO) od 2008. godine, koji je namenjen smanjenju siromaštva, pružanju pomoći u slučaju prirodnih katastrofa i razvoju stočarstva.

U uvodu najnovije verzije Deklaracije navedeno je da su mnoge države već izgradile adekvatne normativne okvire za zaštitu dobrobiti divljih i domaćih životinja, ali da je važno obezbediti njihovu efikasnu primenu u budućnost. Takođe je istaknuto da svaka zemlja treba da radi na razvoju bolje i sveobuhvatnije zakonske regulative od značaja za dobrobit životinja. Zatim je istaknuto i da unapređenje dobrobiti životinja zahteva zajedničko delovanje, te da subjekti ovlašćeni za donošenje odluka i druge zainteresovane strane moraju biti uključene u takve akcije. Konačno, u članu 1. još jednom je podvučeno da su životinje osećajna bića i da treba poštovati njihovu dobrobit.

Dobar ili visok nivo dobrobiti životinje određen je kao stanje sitosti, zdravlja, dobrog opštег stanja jedinke i odsustvo patnje. Dobrobit životinje definisana je tako da podrazumeva njeno dobro zdravlje. U tom smislu, dobrobit se odnosi se ne samo na fizičko, već i na psihičko stanje životinje (član 2.).

Osećajnost životinja je determinisana kao sposobnost za doživljavanje osećaja, uključujući bol i zadovoljstvo i podrazumeva određeni nivo svesnosti na strani životinje. Pri tome je naglašeno da su naučna istraživanja potvrdila da su svi kičmenjaci osećajna bića, kao i da određeni beskičmenjaci takođe mogu ispoljavati znake osećajnosti (član 3.). Ova odredba Deklaracije posebno je važna prilikom odlučivanja kojim sve životnjama treba omogućiti pravnu zaštitu od nedozvoljenih ljudskih ponašanja, a naročito prilikom diskutovanja o tome koje sve životinje mogu biti objekt radnje krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja.

Poznato je da krivičnopravnu zaštitu u većini pravnih sistema u svetu uživaju samo životinje za koje je nesporno naučno dokazano da su sposobne da osećaju bol, patnju, strah i stres. Nema sumnje da bi, u skladu sa navedenom odredbom Deklaracije, krivičnopravnu zaštitu trebalo pružiti svim kičmenjacima, kao i da postoji mogućnost da ona, nakon eventualnih novih naučnih saznanja bude proširena i na neke vrste beskičmenjaka. Kada bi Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja od nacrtu postala obavezujući međunarodni pravni akt, ova odredba bi

inicirala značajne promene na planu tumačenja i primene zakonskih odredbi kojima je inkriminisano ubijanje i zlostavljanje životinja u mnogim pravnim sistemima, uključujući i pravni sistem Republike Srbije.

Naime, u domaćoj pravnoj nauci se odredba kojom je inkriminisano ubijanje i zlostavljanje životinja (član 269. Krivičnog zakonika Republike Srbije³⁰) od strane pojedinih autora tumači na način koji dopušta da krivičnopravna zaštitabude ograničena samo na životinje čije mučenje i ubijanje izaziva sažaljenje kod većine ljudi (Stojanović, 2006:614). Pri tome se ne vodi računa da li i druge životinje trpe i doživljavaju određenu psihičku ili fizičku nelagodnost, odnosno da li su sposobne da oseće isti bol, patnju, strah i stres. Sa druge strane, postoje i autori koji prihvataju stav da objekt radnje krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja mogu biti sve životinje koje mogu da oseće ozlede ili mučenja, ali potpuno neopravdano iz te kategorije isključuju ptice i ribe, smatrajući da ove dve grupe kičmenjaka nemaju sposobnost da oseće bol ili patnju (Lazarević, 2006:695). Implemetacijom odredaba Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja u nacionalna zakonodavstva izbegle bi se ovakve nedoslednosti i nejasnoće u tumačenju, čime bi se obezbedila ujednačena interpretacija navedene inkriminacije od strane svih pravosudnih organa i to ne samo u jednoj zemlji, već i na globalnom nivou. Takav korak doprineo bi povećanju pravne sigurnosti i predupredio eventualne nedoumice prilikom interpretacije i primene pravnih normi.

Nacrt Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja (član 4.) izričito zahteva od svih država potpisnica da preduzmu sve potrebne korake kako bi se sprečila okrutnost prema životinjama i smanjile njihove patnje, između ostalog, i kroz rad na unapređenju nacionalnih zakona posvećenih dobrobiti životinja ili usvajanje takvih zakona u zemljama u kojima takvi zakoni još uvek ne postoje. Planirano je dalje razvijanje odgovarajućih politika, zakonodavstava i standarda zasnovanih na temeljima te Deklaracije, koji bi uključivali, ali ne bi bili ograničeni na upravljanje i rukovođenje tretmanom divljih životinja, kućnih ljubimaca (životinja za druženje) i životinja koje se koriste za poljoprivredne svrhe, za naučna istraživanja, za rad ili za rekreaciju, kao i životinja koje se drže u zatočeništvu (član 5.).

U nacrtu je posebno naglašeno da politike, zakonodavstvo i standardi koje svaka država usvoji u pogledu dobrobiti životinja treba da budu

³⁰ Krivični zakonik "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

zapaženi, prepoznati i promovisani kroz unapređenje prakse i izgradnju kapaciteta za njihovu primenu na nacionalnom i međunarodnom nivou. Iako se priznaje da između pojedinih država i društava postoje značajne socijalne, ekonomske i kulturne razlike, naglašeno je da, bez obzira na te razlike, svako društvo treba da brine o životinjama i da ih tretira na human i održiv način (član 6.). Na kraju Deklaracije, države potpisnice se pozivaju da usvoje neophodne mere kako bi se navedeni principi u pogledu kojih je postignuta saglasnost primenjivali. Kao što je to slučaj i sa Univerzalnom deklaracijom o pravima životinja, ali i sa mnogim drugim međunarodnim dokumentima, ni ovde nije precizirano koje mere svaka pojedina država treba da preduzme kako bi osigurala poštovanje dobrobiti životinja, već je to prepusteno odluci zakonodavaca na nacionalnom nivou (član 7.).

ZAKLJUČAK - ZNAČAJ USVAJANJA NACRTA DEKLARACIJE OD STRANE UJEDINJENIH NACIJA

Već nekoliko godina traju napori Svetskog društva za zaštitu životinja da nacrt Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja stekne i formalno priznanje od strane Ujedinjenih nacija i, na taj način dobije obavezujuću pravnu snagu. Kako bi se to ostvarilo, pokrenuta je peticija pod nazivom "Animals Matter" kojom se izražava podrška za usvajanje ovog dokumenta, a koju je do sredine ove godine potpisalo 2.331.464 pojedinaca³¹, a podržalo preko 40 država. Uporedo sa aktivnostima usmerenim na promovisanje Deklaracije na globalnom nivou, nastoji se postići saglasnost između predstavnika država potpisnica o konačnoj verziji njenog teksta. Ali, da bi ovaj nacrt zaista i postao obavezujući izvor međunarodnog prava, potrebno je da se njegovo razmatranje uključi u dnevni red Ekonomskog i Socijalnog Saveta Ujedinjenih nacija (ECOSOC). Tek nakon zadobijanja podrške od strane Ekonomskog i Socijalnog Saveta Ujedinjenih nacija, biće moguće da se nacrt iznese pred Generalnu skupštinu Ujedinjenih nacija (Gibson, 2011:542), gde bi se glasalo o njegovom usvajanju.

Dakle, uprkos podršci mnogih država, međunarodnih organizacija i pojedinaca, Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja još uvek nema obavezujuću pravnu snagu. Imajući u vidu da podrška Deklaraciji raste, može se очekivati da će ona u bliskoj budućnosti biti i formalno usvojena, što će se pozitivno odraziti na pravni položaj životinja u mnogim zemljama, koje

³¹ Videti: <http://e-activist.com/ea-action/action?ea.client.id=1891&ea.campaign.id=34360>, 11.09.2015.

će, ukoliko to do sada nisu učinile, morati da svoja nacionalna zakonodavstva usklade sa standardima dobrobiti životinja koji su u Deklaraciji proklamovani.

Usvajanje Univerzalne deklaracije o dobrobiti životinja od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija imalo bi za posledicu to da poštovanje doborobiti životinja postane međunarodna obaveza svake države. Takođe, propisivanje univerzalnih standarda postupanja sa životnjama bi doprinelo da se sve životinje tretiraju na jednako dobar način u svim zemljama, te da njihov položaj ne varira od jednog pravnog sistema do drugog. Ujednačeni zakoni u skladu sa Deklaracijom značili bi i da se zlostavljanje životinja u svakoj zemlji kažnjava i to kaznom koja je ista ili slična po vrsti i meri, bez obzira na državne granice. U tom smislu, usvajanje Deklaracije od strane Ujedinjenih nacija bio bi istorijski korak koji bi označio zvanično prevladavanje biocentrizma nad antropocentrizmom i inicirao brojne promene u korist životinjskog sveta kako na normativnom tako i na praktičnom planu.

LITERATURA

- (1) Appleby, M.C. & Sherwood, L (2007). *Animal Welfare Matters to Animals, People and the Environment: the Case for a Universal Declaration on Animal Welfare* (Lobby Brochure). London, UK: WSPA.
- (2) Batrićević, A. (2011). Uloga konvencija saveta Evrope u krivičnopravnoj zaštiti životinja, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 30(1-2): 137-158.
- (3) Batrićević, A. (2013). *Zaštita životinja u međunarodnom pravu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (4) Bowman, M. (1989). *The Protection of Animals under International Law (1988-1989)*, *Connecticut Journal of International Law*, 4 (2):487-499.
- (5) Bowman, M. (1996). *The Nature, Development and Philosophical Foundations of the Biodiversity Concept in International Law*, u: Bowman, M. & Redgwell, C. (Urs.). *International Law and the Conservation of Biodiversity*. London, UK: Kluwer Law International.
- (6) Čavoški, A. (2007). *Osnovi ekološkog prava Evropske unije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta UNION u Beogradu, Javno preduzeće "Službeni glasnik".
- (7) Dimitrijević, V. (etal.) (2005). *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

- (8) Fraser, D. (1998). Animal Welfare, u: Bekoff, M. (Ur.). *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Westport, Connecticut, USA:Greenwood Press.
- (9) Gibson, M. (2011). The Universal Declaration on Animal Welfare. *Deakin Law Review*, 16(2):539-567.
- (10) Gillespie, A. (2011). *Conservation, Biodiversity and International Law – New Horizons in Environmental and Energy Law*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- (11) Gillespie, A. (2014). *International Environmental Law, Policy and Ethics*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- (12) IUCN (2004). *An Introduction to the African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources*. Gland, Switzerland and Cambridge, UK: IUCN.
- (13) Lazarević, Lj. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*. Beograd: Savremena administracija.
- (14) Lilić, S. & Drenovak, M. (2010). *Ekološko pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (15) Paunović, M. (2004). *Prava životinja – savremeni međunarodni standard*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i "Đuro Salaj" AD.
- (16) Paunović, M., Krivokapić, B. & Krstić, I. (2007). *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*, Beograd: Megatrend univerzitet.
- (17) Philips, C. (2009). *The Welfare of Animals – the Silent Majority*. Bristol, UK: Springer.
- (18) Regan, T. (1998). Animal Rights, u: Bekoff, M. (Ur.). *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Westport, Connecticut, USA:Greenwood Press.
- (19) Rüster, B., Simma, B. & Bock, M. (1983). *International Protection of the Environment, Treaties and Related Documents*. Dobbs Ferry, New York, USA: Oceana Publications Inc.
- (20) Stojanović, Z. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
- (21) Visković, N. (1996). *Životinje i čovjek*. Split: Književni krug.
- (22) Weinberg, P. (2006). *Environmental Law – Cases and Materials*. Landham, Maryland USA: University Press of America.

Izvori

- (23) Agreement between the Governments of Norway, Denmark and Sweden concerning measures for the protection of the stocks of

deep-sea prawns (*Pandalus borealis*), European lobsters (*Homarus vulgaris*), Norway lobsters (*Nephrops norvegicus*) and crabs (*Cancer pagurus*), Oslo, 07.03.1952., United Nations – Treaty Series, Vol. 175, Registration No. I –
[2302http://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028_014df74](http://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028_014df74) 02.11.2015.

- (24) Agreement on the Conservation of Seals in the Wadden Sea, Bonn, 16.10.1990. <http://www.waddensea-secretariat.org/management/SMP/Seals-Agreement.pdf> 02.11.2015.
- (25) Agreement on the Conservation of Small Cetaceans of the Baltic and North Seas, New York,
[14.04.1992.http://www.ascobans.org/pdf/Ch_XXVII_09_CertifiedTrueCopiesAgreement.pdf](http://www.ascobans.org/pdf/Ch_XXVII_09_CertifiedTrueCopiesAgreement.pdf)02.11.2015.
- (26) Convention between the United States of America and the Republic of Costa Rica for the establishment of an Inter-American Tropical Tuna Commission, Washington, 31.05. 1949., United Nations – Treaty Series, Vol. 80, Registration No. I –
[1041http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2080/volume-80-I-1041-English.pdf](http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2080/volume-80-I-1041-English.pdf) 02.11.2015.
- (27) Convention for the conservation of Antarctic seals, London, 01.06.1972., United Nations – Treaty Series, Vol. 1080, Registration No. I –
[16529http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201080/volume-1080-I-16529-English.pdf](http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201080/volume-1080-I-16529-English.pdf)02.11.2015.
- (28) Convention for the conservation of salmon in the North Atlantic Ocean, Reykjavik, 02.03.1982., United Nations – Treaty Series Vol. 1338, Registration No. I – 22433
<http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201338/volume-1338-I-22433-English.pdf> 02.11.2015.
- (29) Convention for the Preservation of Wild Animals, Birds and Fish in Africa, 1900http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1900-PreservationWildAnimalsBirdsFishAfrica.EN.txt&par=view_treaty_html 17.11.2015.
- (30) Convention for the Protection of Birds Useful to Agriculture, 1902
http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1902-ProtectionBirdsUsefulAgriculture.EN.txt&par=view_treaty_html 17.11.2015.
- (31) Convention on Nature Protection and Wild Life Preservation in The Western Hemisphere, signed in Washington DC, 1940, entered into force 01.05.1942.<http://sedac.ciesin.org/entri/texts/wildlife.western.hemisphere.1940.html> 01.11.2015.

- (32) Convention on the conservation of Antarctic marine living resources, Canberra, 20.05.1980., United Nations – Treaty Series Vol. 1329, Registration No. I – [22301http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201329/volume-1329-I-22301-English.pdf](http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201329/volume-1329-I-22301-English.pdf) 02.11.2015.
- (33) Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in the Nature State, London, 08.11.1933.http://eelink.net/~asilwildlife/conv_nature.html 01.11.2015.
- (34) Draft Declaration on Animal Welfare at Universal Level – The Universal Declaration on Animal Welfare (UDAW) Proposal,<https://www.globalanimallaw.org/database/universal.html> 17.11.2015.
- (35) European Convention for the Protection of Pet Animals, Strasbourg, 13.11.1987., Council of Europe, European Treaty Series - No. 125,<http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm> 08.06.2015.
- (36) Interim Convention between the United States of America, Canada, Japan and the Union of Soviet Socialist Republics on conservation of North Pacific fur seals, Washington, 09.02.1957., United Nations – Treaty Series Vol. 314, Registration No. I – 4546 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20314/volume-314-I-4546-English.pdf>, 02.11.2015.
- (37) International Agreement on the Conservation of Polar Bears, Oslo, 15.11.1973., <http://sedac.ciesin.org/legacy?url=http://sedac.ciesin.org/entri/texts/polar.bears.1973.html> 02.11.2015.
- (38) International Convention for the Conservation of Atlantic Tunas, Rio de Janeiro, 14.05.1966., United Nations – Treaty Series Vol. 673, Registration No. I 9587 <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20673/volume-673-I-9587-English.pdf> 02.11.2015.
- (39) International Convention for the Regulation of Whaling, Washington, 02.12.1946., United Nations – Treaty Series, Vol. 161, Registration I-2124 <http://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280150135> 02.11.2015.
- (40) Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje faune i flore (CITES) iz 1973. "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 11/2001.

- (41) Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja, osobito kao prebivalište ptica močvarica iz 1971. godine, "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", br. 9/1977.
- (42) Konvencija o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja iz 1979. "Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 102/2007.
- (43) Krivični zakonik "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- (44) Međunarodna konvencija o zaštiti ptica iz 1950. godine "Službeni list SFRJ", br. 6/1973.
- (45) Povelja Ujedinjenih nacija potpisana je na konferenciji u San Francisku 26. juna 1945. godine, a stupila na snagu 24. oktobra 1945., Službeni list FNRJ – Međunarodni ugovori" br. 5/1945 i "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", br. 2/1965, 12/1966 i 39/1972.
- (46) Universal Declaration of Animal Rights - UDAR http://www.vier-pfoten.ro/files/Romania/Diverse/universal_declaration_of_animal_rights.pdf 17.11.2015.
- (47) World Animal Protection, <http://www.worldanimalprotection.org.uk/about> 15.11.2015.
- (48) Zakon o dobrobiti životinja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 41/2009.
- (49) Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca, "Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori", br. 1/2010.
- (50) Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 11/2001.

UNIVERSAL DECLARATION ON ANIMAL WELFARE – FROM DRAFT TO REALITY

A series of documents either of universal or of regional character relevant to animal protection has been adopted on international level. Some of them are dedicated to the protection of wildlife (fauna) as a part of the environment, whereas others are focused on the protection of particular animal species (endangered or migratory), certain categories of animals (pets), or on the protection of animal welfare in some specific situations (transport, farm breeding, dwelling in captivity, slaughter or scientific experiments). However, one document that could substantially change the position of animals in international law as well as in national legislations still remains in the form of draft, in spite of the fact that the number of states, international organizations and individuals who support it is constantly increasing. This

*Zbornik IKSI, 2/2015 – A. Batrićević
„Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja – od nacrtu do realnosti”,
(str. 123-145)*

refers to Universal Declaration on Animal Welfare, a document whose evolution, contents, principles and potentials are analyzed in this paper.

KEY WORDS: *Universal Declaration on Animal Welfare / animal protection / animal welfare / United Nations / international law*

TERORIZAM KAO POLITIČKO–BEZBEDNOSNI PROBLEM

Aleksandra Bulatović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Sa tačke gledišta teorije bezbednosti, fenomen terorizma se velikim delom deskriptivno izučava, kroz organizaciju terorističkih grupa, i nastojanjima da se analizira motivacija pojedinih grupa i modeli njihovog odgovora na represivne udare. Istovremeno, međutim, pitanje o tome kakva je suštinska vrednost modela ratovanja protiv terorizma ostalo je velikim delom nerešeno. Iako se terorizam uvek isto ispoljava, percepcija terorizma opredeljuje reakciju, a u tome politički faktori imaju dominantnu težinu.

Princip da nasilje prema civilima ne može biti nagrađeno političkim ustupcima predstavlja jednu od duboko ureženih vrednosti u zapadnoj civilizaciji, ali iskustveni zaključak da "sa teroristima nema pregovora" ne samo da ne smanjuje, već jednoznačano upućuje da se na taj način širi dijapazon pretnje od terorizma na nove teritorije. Autorka u tekstu argumentuje da dosadašnji rezultati "rata protiv terora", kao i posledice isključive primene represije i oslanjanja na princip nepregovaranja sa teroristima, upućuju na potrebu da se uobičajeni pristup terorizmu kritički preispituje.

KLJUČNE REČI: terorizam / nasilje / represija / "rat protiv terora" / vrednost

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs

TEŠKOĆE U ODREĐIVANJU POJMA TERORIZMA

Fenomen terorizma se jedinstveno opaža kao značajan za društveni život, pa ne čudi rasprostranjenost promišljanja na tu temu u raznim sferama društvenog života, od filozofije, preko literature, pa sve do psihologije i sociologije. Siegmund Feud je posmatrao teroristički akt kao rezultat društvene nesavršenosti, zbog čega je pisao "civilizacija sa njenim institucijama i ograničenjima i represijom nad ljudskom prirodom garantuje nezadovoljstvo" (Freud, 1989: 22).

Prema listama prioriteta koje periodično formulišu velike međunarodne organizacije, pre svega Ujedinjene nacije (UN) i Evropska unija (EU), može se videti da su danas sukobi u kojima bar jedna strana nije država, već neka organizovana grupa unutar suvereno ustanovljenih i priznatih granica, dominantne pretnje bezbednosti. Drugim rečima, sa rastućom međunarodnom integracijom kroz porast multilateralizma u rešavanju međunarodnih pitanja (i, samim tim, kroz smanjivanje verovatnoće izbjiganja tradicionalnih ratova jedne suverene države protiv druge), porasla je proporcionalna verovatnoća da će upravo alternativni sukobi u odnosu na tradicionalno ratovanje suverenih država biti najčešća pretnja bezbednosti (Zirojević, 2008: 347).

Terorizam, kao sredstvo za postizanje i opravdanje političkih ciljeva, rasprostranjen je u svetskim razmerama i ugrožava opštu bezbednost podsticanjem straha i nesigurnosti. Terorizam se uobičajeno razume kao upotreba ili pretnja upotreboru sile, koja je usmerena na ostvarivanje političkih promena, ali definisanje pojma terorizma izmiče teoretičarima jer je reč o kompleksnom ugrožavanju društvenog poretku koje se javlja u mnoštvu oblika i na čiju percepciju utiču mnogobrojni faktori. Percepcija terorizma je uslovljena političkim faktorima, razlikama u pristupima mnogobrojnih istraživača i naučnih disciplina koje proučavaju ovaj fenomen, kao i razlikama u potrebama onih koji stvaraju definiciju, pa tako u obaveštajnoj zajednici Sjedinjenih Američkih Država (SAD) svaka obaveštajna agencija ima svoju definiciju terorizma — specifičnosti uloge koje svaka od agencija ima u borbi protiv terorizma uslovljava njegovo pojmovno određenje. Posebne teškoće u domenu percepcije terorizma u vezi su i sa dvostrukim standardima po kojima terorizam u tumačenju dobija oblik "borbe za slobodu" i obrnuto.

U teorijskom diskursu o fenomenu terorizma figurira veliki broj definicija. Robert Petit, uticajni savremeni kanadski teoretičar kaže da je "terorizam upotreba mera nasilja sa ciljem postizanja političkih efekata, pojedinim ili kolektivnim atentatima, rušenjima u vidu osvajanja, čuvanja ili vršenja

vlasti u režiji određenih političkih organa koji nastoje da proizvode strah i nesigurnost" (Vajt prema Petit, 2004: 42).

Arthur Garrison, američki teoretičar i praktičar, koristi paradigmu "filozofija bombi" kada opisuje koncepciju koju teroristi usvajaju kao temelj svojih aktivnosti Garrison, 2004).

Alex Schmidt takšativno nabraja elemente koji konstituišu terorizam: upotreba sile, političko svojstvo, izazivanje straha, zastrašivanje, pretnja, očekivanje psiholoških efekata, različitost žrtava i širi predmet napada, organizovao delovanje, metodi u strategiji borbe, kršenje pravila i nečovečnost, ucena i prinuda, publicitet, samovolja i odustrovo diskriminacije, najčešće žrtve — civilni, žrtve u principu — nevine osobe, organizovano vršenje nasilja, eksponiranje i prikazivanje "vojnih postupaka" drugima, nepredvidivost, prikrivenost, ponavljanje, zločinačko svojstvo, zahtevi i ultimatumi koji se upućuju drugim licima (Schmidt, Jongman, 1988).

Jedna od operativno najupotrebljavanih definicija terorizma, prisutna u brojnim normativnim aktima, jeste definicija američkog ministarstva spoljnih poslova (State Department): unapred smišljeno, politički motivisano nasilje nad neborbenim ciljevima koje čine subnacionalne grupe ili tajni agenti, a koje obično ima cilj delovanje na određeni auditorijum.¹ Izraz "međunarodni terorizam" odnosi se na terorizam koji uključuje građane ili teritorije više zemalja, te se po tome razlikuje od domaćeg, autohtonog terorizma koji je pretnja nacionalnom poretku. Termin "teroristička grupa" odnosi se na svaku grupu ljudi koja praktikuje međunarodni terorizam, ili koja rukovodi podgrupama koje praktikuju međunarodni terorizam (Vajt, 2004: 47).

Uprkos razlikama u definisanju koje generiše specifične perspektive, teoretičari u značajnoj meri smatraju opredeljujućim karakteristikama terorizma: njegov politički karakter (terorizam uvek nosi političku poruku) čime se izdvaja od drugih drugih krivičnih dela poput ubistva; činjenicu da predstavlja vršenje nasilja, jer su pretnja ili upotreba sile su obavezan sastojak terorističkog akta i predstavljaju instrumente izvršenja terorističkog akta; delovanjem izazivanjem straha kod šire grupe koja se može identifikovati sa žrtvom; simboliku, u zavisnosti usmeravanja same terorističke aktivnosti; nekonvencionalnost, jer je teroristički akt neočekivan, izvršen na upečatljiv način; i etičku neprihvatljivost jer se terorizam rukovodi idejom da cilj opravdava sredstvo i osnov je moralne osude od strane građana.

¹ Videti više na: www.state.gov/documents/organization/65464.pdf.

TERORIZAM KAO KLJUČNA BEZBEDNOSNA PRETNJA U SAVREMENOM SVETU

Celokupna savremena koncepcija globalne bezbednosti pretrpela je dramatične promene posle 11. septembra 2001. godine i terorističkih napada na Nju Jork i Vašington. Od tih napada, granica između tradicionalne tvrde ili vojne, i meke ili nevojne bezbednosti (koja je tradicionalno uključivala problematiku u vezi sa terorizmom i organizovanim kriminalom, kao i sistemskom korupcijom) značajno je pomerena, tako da su postali ne samo zamislivi, nego i politički neophodni, vojni odgovori na tradicionalno struktorno shvaćene meke pretnje bezbednosti. Teroristički napadi na Svetski trgovinski centar u Nju Jorku i na Pentagon u Vašingtonu, po svojoj motivaciji (masovno zastrašivanje i unošenje nesigurnosti sa posledicama po politički i ekonomski sistem SAD), izvršiocima (klasični islamski teroristi) i metodama izvodenja (samoubilački napad, niskobudžetna organizacija, razuđena struktura počinilaca, upotreba infrastrukture i sredstava države koja je meta) bili su klasične meke pretnje bezbednosti. Odgovor SAD, međutim (napad na Avganistan, a potom revizija akata u vezi sa ingerencijama službi bezbednosti i njihovo znatno proširivanje), uključivao je kako sredstva tvrde bezbednosti (vojna invazija), tako i sredstva policijsko-obaveštajnog, tradicionalnog odgovora na meke pretnje bezbednosti (prošireno zakonsko ovlašćenje za bezbednosne agencije da prisuškuju i presreću komunikacije građana).

Oba odgovora SAD bila su ekstremna po volumenu. Napad na Avganistan, kome je prethodio ultimatum talibanskim vlastima u ovoj zemlji da izruče Osamu bin-Ladena, vođu mreže Al-Kaida, bio je razarajući za infrastrukturu ove zemlje. Obimno bombardovanje nastavljeno je uspostavljanjem unutrašnje okupacione administracije, a između početka akcije i konačnog ulaska trupa u zemlju praktično je ohrabren građanski rat između Kurda i Talibana. Sličan recept kasnije je primenjen u invaziji Iraka, kada je, posle obimnog bombardovanja, uz ulazak kopnenih trupa u Irak istovremeno započeo i građanski rat između pripadnika različitih, međusobno suprotstavljenih, religioznih pravaca u islamu, Sunita i Šiita, koji je razorio vojnu i policijsku strukturu blisku Sadamu Huseinu.

Meki odgovor na pretnju bezbednosti takođe je bio ekstreman, uz proširivanje obaveštajnih ingerencija bezbednosnih službi do te mere da je u SAD došlo do prave pobune građanskog društva i aktivista za zaštitu ljudskih prava. Unutrašnje bezbednosne službe su objedinjene kroz Agenciju za unutrašnju bezbednost (Homeland Security) i hijerarhijsko potčinjavajuće svih službi Nacionalnom direktoru za obaveštajnu delatnost (National Intelligence

Director), nasuprot dotadašnjoj organizaciji u kojoj je direktor Centralne obaveštajne agencije (Central Intelligence Agency—CIA) imao dvostruku ulogu, jer je istovremeno sa rukovođenjem Centralnom obaveštajnom agencijom, sa isključivim ingerencijama za delovanje u inostranstvu, bio i faktički i formalni glavni nacionalni bezbednosni službenik nadređen direktorima svih ostalih obaveštajnih i kontraobaveštajnih agencija.² Ova organizaciona promena napravljena je zbog toga što prethodna organizacija nije dovela do odgovarajućeg stepena saradnje između obaveštajnih i kontraobaveštajnih agencija, koje su bile u stanju, kako se često navodilo u parlamentarnim diskusijama u SAD, "uzajamnog nadmetanja i skrivanja informacija do kojih su došli". Dodatnim centralizovanjem obaveštajnog i bezbednosnog aparata u SAD do te mere je proširen doseg obaveštajnih struktura da je to, u principu, ozbiljno ugrozilo privatnost i zaštićenost građana i njihovih privatnih života. Navedne promene samo su ilustracije šireg, moglo bi se reći revolucionarnog, preseka u prirodi, motivaciji i metodologiji terorističkog delovanja i antiterorističkog rada posle 11. septembra 2001.

Promene koje je doneo teoristički napad koji se desio u Americi 11. septembra proizvele su značajnu produkciju kvalitetne literature o novom fenomenu terorizma i antiterorističkog rata, koja je obuhvatila pitanje terorizma za različitih disciplinarnih i metodoloških pozicija, koje su se pokazale kao komplementarne. Literatura je, uz empirijsku analizu rezultata antiterorističkog delovanja koje se odvija tokom poslednjih pet godina, u najvećem delu pokazala opravdanost zaključka da dosadašnje delovanje po metodama "tvrdog" sukoba ne daje zadovoljavajuće rezultate protiv terorizma, te da se progresivnom antagonizacijom širokih slojeva stanovništva koje spada u grupe visokog rizika za razvijanje terorističkih cilja, talas terorizma u stvari prostorno širi.

Najbolji i možda najočigledniji primer tog trenda je stanje u Iraku posle invazije. Pre invazije Iraka koja je sprovedena na osnovu lažnih informacija da ova zemlja proizvodi oružje za masovno uništavanje — informacija koje su se, proverama na terenu, pokazale neosnovanima, a čiju je neosnovanost potvrdio i George Bush Junior, predsednik SAD u periodu od 2001. do 2009. godine, i Tony Blair, premijer Velike Britanije od 1997. do 2007. godine, dakle oba glavna lidera rata protiv Iraka, da u Iraku nije bilo značajne terorističke aktivnosti niti prisustva Al-Kaide. Irak je bio relativno sekularno orijentisana država u kojoj režim Sadama Huseina nije dozvoljavao terorističku

² Videti detaljnije na: www.dhs.gov/.

organizaciju, obuku niti razvijanje kulture koja bi pogodovala terorističkom regrutovanju. Posle invazije, danas, u Iraku cveta terorizam koji odnosi živote zapadnih talaca, od kojih je značajan broj već pogubljen ritualnim odsecanjem glave pred video kamerama, nakon čega su snimci postavljeni na video portale Al-Kaide. Prisustvo Al-Kaide u Iraku je bilo nesporno, i jedan od prioriteta nove vlasti, instalirane tokom okupacije od strane međunarodnih trupa, upravo je uništavanje ćelija Al-Kaide. Uz ogromne ljudske žrtve tokom invazije, bezbednosni problem u dimenziji terorizma ne samo da je pogoršan, nego je stvoren novi problem tamo gde ga ranije nije bilo. Slični su rezultati tvrdog, vojnog delovanja i u drugim delovima sveta, posebno na Bliskom Istoku, u kojima je vojna metodologija odgovora na pretnju bezbednosti primenjivana kao antiteroristička mera. Teroristički napadi u Parizu 13. novembra 2015. godine koji su direktno bili usmereni protiv svakodnevice građana i usmereni na građane kao nevine žrtve, samo su više ogolili suštinske probleme u vezi sa dosadašnjim reagovanjem na terorizam, ali na stanje globalne politike. Jedan značajan deo savremene literature o terorizmu postavlja upravo pitanja u vezi sa ovom nedelotvornošću ekstremnih mera protiv terorizma, i ta pitanja pozicionira u kontekst političkih razloga za terorističku aktivnost, socijalnih, ekonomskih i kulturoloških pretpostavki za razrastanje terorizma u nekom području, te političkih modela postupanja (pre svega, pregovaranja i strateških diplomatskih i političkih mera) kojima bi se, umesto ekstremno nasilnih mera, moglo pristupiti rešavanju pitanja terorizma.

SRBIJA I BORBA PROTIV MEĐUNARODNOG TERORIZMA

Terorizam poslednjih godina sve više predstavlja pretnju regionu Zapadnog Balkana. Region zapadnog Balkana koji primarno određuje funkcionisanje Srbije suočava se sa terorističkim pretnjama koje dolaze iz istog izvora koji je realizovao terorističke napade u Francuskoj zbog kojih je ova zemlja sada u vanrednom stanju. DAE'SH (skraćeno od arapskog naziva uspostavljenog kalifata, specifično organizovane zajednice na području koji je samo regionalno jednoznačno imenovan kao: Dawlat al-Islamiyah f'al-Iraq w Belaad al-Sham), ekstremistička teroristička organizacija koji se još naziva i Islamska država i skraćenicama ISIS (Islamic State in Iraq and Syria) i ISIL (Islamic State of Iraq and the Levant), već neko vreme upućuju otvorene pretnje državama u regionu Zapadnog Balkana. S obzirom na stepen realizacije dosadašnjih pretnji, one se moraju kvalifikovati kao stvarne i ozbiljne. Da bi se očuvala stabilnost i sigurnost u regionu, neophodno je sprečiti ilegalni protok oružja, ljudi, novca i drugo, i uspostaviti saradnju

zemalja regionala, razmenjivati relevantne informacije i pojačati regionalne napore na tom planu.

Srbija dosledno i snažno podržava sve do sada usvojene odluke međunarodnih organizacija i mere u borbi protiv terorizma i spremna je da se zajedno sa ostalim članicama UN angažuje kako bi se međunarodni terorizam što pre i u potpunosti eliminisao. Kada je započeta nova era terorističkog delovanja, napadima u SAD 11. septembra 2001. godine, Srbija je snažno osudila počinjene terorističke akte i podržala stavove izražene u rezolucijama Saveta bezbednosti 1368, 1373 i 1390, kao i najnovije rezolucije 2249 kojom je Savet bezbednosti jednoglasno osudio terorističke akte kalifata koji su u 2015. godini kulminirali simultanim terorističkim napadima u Parizu, te rezoluciju Generalne skupštine UN 56/1, da terorizam ugrožava međunarodni mir i bezbednost i da sve države treba da preduzmu mere da izvršioci, organizatori i sponzori terorističkih akata budu izvedeni pred lice pravde.³ U tom cilju, Srbija je preduzela niz mera na nacionalnom planu, naročito kada je reč o striktnoj kontroli u finansijskoj oblasti, kao što je pristupanje Međunarodnoj konvenciji protiv finansiranja terorizma, Međunarodnoj konvenciji o obeležavanju plastičnih eksploziva i Međunarodnoj konvenciji o suzbijanju podmetnutih bombi od strane terorista. Takođe, Srbija u kontinuitetu podržava zaključke Evropske unije, OEBS, Saveta Evrope i drugih organizacija, koji predstavljaju okosnicu za borbu protiv međunarodnog terorizma u Evropi i Evropske unije na globalnom nivou, kao što su snažnija policijska i pravosudna saradnja, jedinstvenog popisa terorističkih organizacija, osnivanje zajedničkih istražnih grupa, veću razmenu informacija, snažniju saradnju članica sa Evropolom, sprečavanje finansiranja terorizma, povećanje avio-bezbednosti i koordinaciju.⁴

Srbija je jedna od najmlađih članica Partnerstva za mir — 14. decembra 2006. godine pristupila je ovom političko-vojnom partnerstvu NATO, zajedno sa Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom. Pristupajući Partnerstvu za mir, Srbija se kroz učešće u Programu opredelila za razvoj široke i intenzivne saradnje sa Severno atlantskim savezom (NATO) i učešće u svim oblastima saradnje koje predviđaju postojeći dokumenti. Svest o globalnim razmerama opasnosti koju predstavlja savremeni terorizam, uticala je na opredeljenje za učešće u Akcionom planu partnerstva protiv

³ Videti više na: www.un.org/press/en/2015/sc12132.doc.htm.

⁴ Na primer, Savet Evrope je 9. februara 2015. usvojio Hitne mere za borbu protiv ekstremista i radikalizma koji vode u terorizam. Videti više na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2279933&Site=CM>.

terorizma.⁵ Odgovor na terorizam predstavlja jednu oblast saradnje sa drugim državama članicama NATO i Programa "Partnerstvo za mir" i odražava namenu Srbije da kroz realizaciju zajedničkih aktivnosti u okriva ove oblasti uanpredi razmenu informacija i razvije nacionalne kapacitete za borbu protiv terorizma koji će biti interoperabilni sa izgrađenim strukturama NATO (Gajić, 2008).

OSNOV POTREBE ISPITIVANJA POLITIČKIH DIMENZIJA TERORIZMA⁶

Komplementarnost političkih i bezbednosnih dimenzija terorizma, a ne njihovo uzajamno isključivanje, upućuje na razmatranje političkih, odnosno klasičnih bezbednosnih, kako mekih, tako i tvrdih, odgovovora na terorizam. U kojoj meri se problemu terorizma treba obraćati kao političkom, a u kojoj meri kao bezbednosnom problemu, osnovni je problem formulisanja i izgradnje savremene politike borbe protiv terorizma posle 11. septembra, i ta tema se sve više kristališe kao fokus literature koja se od 2001. godine pomalja na ovu temu. Ključno pitanje o političkim dimenzijama međunarodnog terorizma jeste do koje mere je terorizam izraz legitimne političke frustracije i revolta, a od koje tačke on postaje klasična kriminalna pretnja bezbednosti koja se više ne može tretirati kao politički revolt. Iako je ova tema već opsežno tretirana u literaturi, teroristički napadi koji se izvede od početka XXI veka, upućuju na potrebu da se ovaj osetljiv i politički značajan problem dodatno analizira.

Adekvatan odgovor na terorizam bi trebalo da zadovolji dva zahteva. On bi trebalo da bude prihvatljiv, dakle, saglasan sa zahtevima demokratije i vrednostima izgrađenim oko kulture ljudskih prava, i trebalo bi da bude uspešan u minimiziranju ili iskorenjivanju problema.

Boriti protiv terorizma se danas sagledava kroz dualističku vizuru. Jedan način je, nazovimo ga ovde, "akcija odmazde" koji utiče na počinioce kada se napad dogodi, i drugi način je "akcija prevencije" ili "akcija pomirenja"

⁵ Videti više na: www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50084.htm.

⁶ Prvi ozbiljan korak u borbi protiv terorizma desio se nakon ubistva jugoslovenskog kralja Aleksandra i francuskog ministra Bartoa u Marselju 9. oktobra 1934. godine, kada je Francuska i zvanično predložila osnivanje Međunarodnog krivičnog suda. U odgovoru na francuski predlog, Savet Lige naroda, odlučio je da osnuje komitet eksperata koji je imao zadatak da napravi predlog teksta konvencije o sprečavanju zločina terorizma. Nacrt Konvencije o sprečavanju terorizma, bio je usvojen pod imenom: "Konvencija Lige naroda za sprečavanje terorizma"

odnosno delovanje na uzroke nezadovoljstva koje dovodi do povećanja nasilja a samim tim i terorističkih akcija (Honterich, 2003: 166).

Kao manjkavost represivnog, dominantog diskursa o terorizmu je dokumentovana disproporcija između količine resursa, političke volje i socijalne mobilizacije koja je primenjena kao odgovor na terorističku pretnju posle 11. septembra, i konkretnih rezultata u kontroli terorizma. Resursi upotrebljeni za intervencije protiv terorizma su bez presedana u istoriji, a rezultati su uglavnom veoma skromni, tamo gde uopšte postoje, dok istovremeno u jednom broju žarišta dolazi do stalnog pogoršavanja problema u vezi sa terorizmom i širenja terorističkih mreža na praktično nekontrolisan način. Problematika na ovaj način opisana sugeriše da postoje ozbiljni metodološki problemi u usvojenoj strategiji borbe protiv terorizma. Sumarni pregled dosadašnjih rezultata borbe protiv terorizma upućuje na zaključak da sagledavanje pojma terorizma mora biti multidisciplinarno.

Prema jednom od najoriginalnijih savremenih shvatanja političkih korena terorizma, on predstavlja politički "rezentman" ili "revolt" onih koji su na margini međunarodnog sistema, čija kultura je sistemski marginalizovana, i koji ne osećaju da mogu na legitiman način, unutar međunarodnih institucija, dovoljno efikasno zastupati svoje inače legitimne interese. Ted Honterich, jedan od najpoznatijih britanskih etičara današnjice, pišući o terorizmu posle 11. septembra, navodi upravo ovu dimenziju terorizma kao potencijalno najplodotvorniju za formulisanje odgovarajuće politike za borbu protiv terorizma. On smatra da je ispitivanjem političkih, socijalnih i legitimnih bezbednosnih uslova i interesa koji stoje u korenu revolta koji motiviše terorističku aktivnost moguće rešiti strukturne uzroke, a sa nasilničkim simptomima tih uzroka kao fenomenima je moguće boriti se klasičnim metodama bezbednosne politike, pre svega meke, ali u nekim slučajevima i tvrde (Honterich, 2006). Upravo ova teza, koja je prisutna ne samo kod Hontericha, razrađena je i kod drugih uticajnih autora kao što je američki teoretičar Richard Falk koji zagovara "pravedno" reagovanje na terorizam i govori o "ratovanju bez vojnog rešenja" (Falk, 2003).

Međunarodni terorizam ugrožava interes međunarodne zajednice i odnose u njoj. Izvesno je, naime, da terorizam u savremenoj antiterorističkoj retorici biva zahvaćen samo u svojoj dimenziji posledičnih fenomena. Terorizam se manifestuje kroz karakteristično razvijanje širokog spektra krivičnih dela usmerenih na ugrožavanje ljudskih života, imovine i drugih interesa. Zločin terorizma jeste u sastavu korpusa zločina obuhvaćenih međunarodnim krivičnim pravom koje predstavlja sistem pravnih propisa (sadrži norme krivičnog prava koje imaju međunarodni karakter i norme

međunarodnog javnog prava, usmerene ka kažnjavanju ili primeni drugih sankcija prema licima odgovornim za krivična dela, koja su označena kao takva).⁷ Terorizam je nesumnjivo zločin, ali zahvatanje terorizma samo kao zločina, samo kao u osnovi kriminalne aktivnosti, iako sa političkim motivima, ništa ne kaže o samoj strukturi motiva. Međunarodni terorizam čine različiti oblici nasilja koje ima političke ciljeve, pre svega, i cilj da se destabilizuje određeni politički poredak i preuzme vlast i to putem širenja straha. Međunarodni terorizam se može shvatiti kako šire, u smislu obuhvatanja svih akcija političkog nasilja pod uslovom da su uključeni izvesno međunarodni elementi, tako i uže, u smislu da se traži postojanje namere da se na taj način naškodi nekoj stranoj državi sa krajnjim ciljem obaranja legalne vlasti u njoj (Stojanović, Kolarić, 2010: 80).⁸

Honderihove, Folkove i druge studije na tragu političkih i bezbednosnih dimenzija terorizma kao komplementarnih idu korak dalje, i postavljaju pitanje i o tome kako je moguće sagledati konkretnе uzroke konkretnih formi terističke aktivnosti od strane konkretnih počinilaca, u ime konkretnih zamišljenih "konstituenata". Sve konkretnе kontekstualizacije pružaju mogućnost da za pojmovna razlikovanja koja bi bila znatno plodnija za razlučivanje pravih uzroka terorizma u konkretnim slučajevima, kao i za formulisanje efektivnih oblika politike kontrole terorizma.

Borba protiv terorizma ne podleže pretpostavci o generalnoj prevenciji, jer su teroristi spremni na žrtvu, niti se pak može rešavati bilo kakvim reformama sistema. Socijalni, politički i ekonomski uzroci terorizma kao rešenje nameću društvenu prevenciju (suzbijanje siromaštva, smanjenje političkih tenzija), a u prvom redu pregovaranje kao metod povratka određene količine moći i dostojanstva. Kao polaznu tačku za ovaj način reagovanja na nasilje uzima se rezolucija Ujedinjenih nacija u kojoj se

⁷ U grupu međunarodnih krivičnih dela, pre svega, spadaju zločini koji su u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda. Prema članu 5 Statuta ovog Suda to su: ratni zločini, zločin protiv čovečnosti, genocid i agresija. Osim navedenih dela, zločini iz nadležnosti Međunarodnog suda pravde su i: uzimanje talaca, terorizam, zločini protiv međunarodno zaštićenih lica, zločin protiv službenika Ujedinjenih nacija i pridruženog osoblja, zločin koji izvrše plaćenici, zločin proizvodnje i stavljavanje u promet narkotika, droga i drugih psihotropskih supstanci, zločin protiv kulturne baštine i zločin protiv životne sredine.

⁸ U srpskom krivičnopravnom sistemu, inkriminacija predviđena u članu 391 Krivičnog zakonika uglavnom polazi od ovog drugog shvatanja. Kao osnovne karakteristike međunarodnog teorizma uobičajeno se ističu visok stepen organizovanosti terističkih organizacija, što podrazumeva postojanje hijerarhije, kao i horizontalnu i vertikalnu povezanost između članova organizacije, tajnost u planiranju i izvođenju akcija, visok stepen specijalizacije terora, nepredvidljivost terističkih akata, svesni izbor nevinih žrtava ili indiferentnost prema stradanju nevinih žrtava i dr. (Stojanović, Kolarić, 2010: 80)

zaključuje da "mere za sprečavanje međunarodnog terorizma iziskuju proučavanje uzroka onih oblika terorizma i nasilnih akcija koje leže u bedi, razočaranju, nezadovoljstvu i očajanju".⁹

Sistemskim delovanjem na političke i socijalne uzroke terorizma moguće je efikasnije delovati u borbi protiv terorizma, uz komplementarnu upotrebu klasičnih obaveštajnih, policijskih ili čak vojnih metoda, nego uz isključivu upotrebu samo represivnih mera, ukoliko su bitni konstitutivni i motivacioni elementi terorističke aktivnosti ne samo bezbednosne prirode u užem smislu, nego i političko-socijalne prirode.

U korenu terorističke aktivnosti u značajnom broju slučajeva leže inače legitimne političke frustracije, koje se reflektuju na nivou fenomena kroz zločin i krvoproljeće u terorističkim aktivnostima, jer se ne artikulišu kroz legitimne kanale u međunarodnim institucijama, bilo zbog objektivne nemogućnosti da marginalizovane grupe svoje interese tamo realno zaštite, bilo zbog pogrešnog uverenja u pojedinim delovima sveta da takva mogućnost ne postoji.

Zbog postojanja neke vrste "baze konstituenata" za terorističku aktivnost (primer je baza konstituenata za aktivnosti grupe IRA u Severnoj Irskoj, a ta baza je opstala decenijama i prostire se praktično svuda gde postoji irska dijaspora), u okviru terorističkih grupa se dodatno omogućava element samozrtvovanja, a time i visoka prihvatljivost gubitaka, što dramatično smanjuje efikasnost borbe protiv terorizma isključivo represivnim metodama.

Primena ekstremne represije, pre svega vojnih akcija u domenu "tvrde" politike bezbednosti, dovodi do viktimizacije civilnog stanovništva među konstituentima terorističke aktivnosti, a to dodatno osnažuje osnovnu motivacionu strukturu koja je zasnovana na spremnosti na prihvatanje žrtve i na opravdavanju terorizma upravo arbitarnom viktimizacijom u redovima svojih konstituenata. Sve prethodno navedeno uzrokuje evidentnu neefikasnost isključivo represivnog modela odgovora na terorizam.

Do sada primenjivanom, isključivo represivnom odgovoru, moguće je pridodati komplementaran, političko-pregovarački model, koji bi uključio oticanje ili ublažavanje političkih konfliktata ili frustriranih legitimnih političkih interesa koji su u korenu motivacije za otpočinjanje terorističkih aktivnosti. Primena pomenutih modela komplementarnog, nerepresivnog delovanja, omogućila bi veću efikasnost antiterorističkog delovanja u

⁹ Videti više na: www.un.org/terrorism/.

celini, kao i preventivni efekat u sredinama u kojima postoje preduslovi ili prvi znaci pojave terorističke aktivnosti, ali ona još uvek nije zadobila široku lokalnu podršku niti je organizaciono i taktički zaživila, te ju je moguće sprečiti bez primene klasične represije.

DRUŠVENA OPRAVDANOST ODUSTAJANJA OD REPRESIJE KAO REAKCIJE NA TERORIZAM

Savremene studije meke bezbednosti su najbrže rastuća oblast u akademskom istraživanju bezbednosti u celini, i posebno se brzo i plodno razvijaju nakon metodološke revolucije u shvatanju terorizma i borbe protiv terorizma, posle 11. septembra 2001. godine. U okviru tih studija, problematika u vezi sa motivacijom za terorističku delatnost, različite dimenzije terorističkih pokreta i organizacija, modeli podrške koju oni dobijaju od stanovništva, kao i političke aspiracije tih pokreta dobijaju ponovljen značaj, tako da se ova tematika danas smatra najaktuuelnijom u okviru ukupnih studija terorizma i antiterorističke politike. Stoga već na osnovu postavljenih problema u savremenom akademском као и političkom diskursu postaje jasna nesumnjiva opravdanost dodatnih uvida, kao i potreba za literaturom koja bi konkretnije tretirala problematiku u vezi sa mogućim kompozitnim modelima borbe protiv terorizma.

Društvena opravdanost razmatranja nerepresivnog modela suočavanja s terorističkim pretnjama proističe direktno iz visoke političke i društvene relevantnosti same problematike terorizma, koji se nakon brojnih terorističkih napada u toku 2015. godine, svuda u svetu, smatra primarnim bezbednosnim problemom kojim se bave sve bezbednosne strukture razvijenih zemalja u svetu, kao i za osnovni bezbednosni problem u formulisanju, recimo, zajedničke spoljne i bezbednosne politike EU. I reforme bezbednosnog aparata u SAD i u Velikoj Britaniji, kao i u jednom broju evropskih zemalja, motivisane su upravo političkim pitanjima u vezi sa terorizmom kao danas dominantnom pretnjom bezbednosti, tako da veliki resursi koji se na te reforme troše i sami predstavljaju indikator društvene potrebe za analizama ovde predložene vrste, koje teže tome da slične reformske i srodne poteze opreme dodatnim analitičkim i akademskim saznanjima o terorizmu, time stavljujući na raspolaganje dodatne informacije kojima se proces organizacije ukupne politike suprotstavljanja terorizmu može unapređivati.

Potencijal terorizma da ugrozi društvene strukture i samu državu, u svojoj dinamici i u svojoj organizacionoj slici, u značajnoj meri zavisi od promenljivih društvenih uslova i okolnosti - zavisi od statusa koji u nekoj sredini ima kultura

političke participacije. Za neke društvene grupe, pa i globalnije sagledane grupe, kao što su, recimo, delovi nekih religijskih zajednica, odsustvo mogućnosti da kroz političku participaciju, i kroz institucionalne mehanizme, artikulišu svoje političke i razvojne aspiracije, može biti okidač radikalizacije - takve grupe mogu pribeci nasilju radi ostvarenja ciljeva koje ne mogu ostvariti legitimnim sredstvima (Honterich, 2006).

Meri Kaldor kritikuje "rat protiv terorizma" smatrajući ga kontraproduktivnim. Terorizam je kompleksan problem što pokazuje porast ekstremizma i verske i nacionalističke/etničke prirode, sastavljen od oba državnih i nedržavnih aktera, koji namerno vrše nasilje velikih razmera protiv civila (genocid, masakri, raseljavanje stanovništva, bombaši samoubice), a koji su često izvršioc svih vrsta kriminalizovanih aktivnosti (trgovina drogom, trgovina ljudima, pranje novca, nezakonita trgovina oružjem). Iako je pažnja javnosti, pre svega, usmerena na esktremne islamističke grupe, terorizam se kao fenomen sreće u svim velikim svetskim religijama (hršćanstvu, judeizmu, hinduizmu, budizmu, sikizam) i među mnogim nacionalnim i etničkim grupama (Kaldor, 2006).

Dajana Perlman argumentuje da je potrebno da vojni pristup zameniti sa meta-silom (na engleskom: metaforce), pristupom koji podrazumeva složene strategije koje podrazumevaju sistemski pristup a kombinuju nenasilan pristup uključujući ekonomski, obrazovni, politički, psihološki, socijalni, moralni, duhovni, sa fizičkim oblicima sile. Sprečavanje spirale terorističkog nasilja nije moguće bez promene paradigme vojne konfrontacije u post-vojnu paradigmu, tako da vojna opcija bude predviđena samo za situacije kada se pregovori i pristup rešavanja konflikata potvrde kao neefikasni u suočavanju sa brutalnim režimima i grupama (Perlman, 2006).

POZICIONIRANJE TERORIZMA UNUTAR VEĆ POZNATE MAPE MOTIVA ZA POLITIČKO NASILJE SA CILJEM FORMULISANJA EFIKASNIJE BORBE PROTIV TERORIZMA

Iste snage koje oblikuju čoveka i društvo, oblikuju sa svoje strane i kriminalitet (Wilson, 1978).

Terorističke aktivnosti širom sveta, kojima svedočimo poslednjih godina, nemaju presedan u novoj istoriji po svojoj dinamici. Ta dinamika dodaje težinu argumentima o neophodnosti ubrzavanja dinamike kritičkog promišljanja o terorizmu kao najtežem vidu antidruštvene aktivnosti sa ciljem pronalaženja boljeg načina da se takvo ponašanje suzbija i sprečava (Sabo, 2010). Headly Bull je argumentovao da bi "konačno

"razrešenje" konflikta u međunarodnoj zajednici moglo za polaznu tačku za razvoj imati međuzajednički interes članica međunarodne zajednice u osnovnim ciljevima društvenog života. Ma koliko da su njihovi ciljevi različiti i suprotstavljeni, smisao pronalaženja tih specifičnih zajedničkih interesa u borbi protiv terorizma je i njihova instrumentalizacija sa ciljem pronalaženja izlaza iz straha od neograničenog nasilja, sporazumevanju koje je bitno opterećeno nestabilnošću, nesigurnosti nezavisnosti i suvereniteta, ali i samostalna integrativna vrednost (Bull, 1971).

Terorizam je smišljena upotreba nezakonitog nasilja ili pretnje nezakonitim nasiljem radi usađivanja straha, s namerom prisiljavanja ili zastrašivanja vlasti ili društva kako bi se postigli ciljevi koji su uopšteno politički, verski ili ideološki. Pitajući se šta motiviše nasilje, Alan Fiske i Tage Rai argumentuju da ljudi uglavnom vrše nasilje jer osecaju da je to što rade autentično moralno ispravno. U glavama učinilaca, nasilje može biti moralno neophodan i ispravan način da reguliše društvene odnose shodno kulturnim obrascima. Nasilje ostvaruje vezu sa vrednosnim merilima prilikom stvaranja, održavanja, okončavanja društvenih odnosa kako bi ih ispravili, u skladu sa moralno motivisanim kulturnim idealima. Ove moralne motivacije se jednako uočavaju u nasilju od junaka Ilijade, roditelja kad telesno kažnjavaju svoje dete, ubistvima i svakodnevним aktima nasilja (Fiske, Rai, 2014).

Uzroci terorizma su po pravilu, nepravne prirode, i zasnovane su na socijalnim i političkim pitanjima. U korenu terorizma se često mogu prepoznati političke aspiracije, pa i legitimna stremljenja pokreta za emancipaciju. Tradicionalni koncept terorizma zamenio je novi koncept koji se u teoriji naziva, "super terorizam", predstavljen i primenjen od strane kultova ili religijski motivisanih grupa, opremljenih oružjem masovnog uništenja koje su spremni da upotrebe u svakom trenutku. Analiza načina integrisanja terorističkih grupa, mobilisanja podrške i tipičnih programskih ciljeva, kao i stvaranja slike u javnosti preciznije povezuje terorističko delovanje i njegov osnov. Stoga je potrebno praviti jasnú razliku između pojavnih oblika terorizma i njegovih uzroka u društvenoj strukturi, koji se ne mogu eliminisati represivnim metodama. Rešavanje problema terorizma verovatno je mogućno samo obraćanjem njegovim uzrocima, a oni su često nepravne prirode, to jest često imaju socijalni i politički koren. To, istovremeno, znači da analiza terorizma mora podrazumevati i analizu ideoške ili vrednosne potke na kojoj se teroristička platforma zasniva (Zirojević, 2008: 358). Uporedo sa preduzimanjem efikasnih mera, neophodno je nastaviti napore da se terorizam što preciznije definije, kao i da se istraže njegovi uzroci, koji često leže u socijalno-ekonomskim uslovima. Od posebne je važnosti da u svim

ovim naporima treba imati u vidu kako globalna tako i regionalna iskustva, kao i da se dosledno primenjuju jednaki standardi.

U savremenim međunarodnim odnosima koji su bitno obeleženi sistemom UN, osnov zaštite ljudskih prava čine odredbe međunarodnih dokumenata koji su stvorenici kroz taj sistem. Isto tako, i norme koje su utvrđene kroz sisteme drugih formi savremenog multilateralnog organizovanja ili političko-pravne integracije imaju značaj u smislu određivanja međunarodno prihvaćenih standarda ljudskih prava. Usvajanje i funkcionisanje institucionalnog okvira je deo kompleksne, višeslojne sredine u kojoj se ljudska prava obezbeđuju. Države imaju odlučujuću ulogu u odnosu na međunarodno garantovana ljudska prava, jer bi njihov uticaj trebalo da omogući primenu ratifikovanih dokumenta kojima se ova prava utvrđuju. Za sada je aktuelna praksa u "ratu protiv terorizma" kršenje međunarodnog humanitarnog prava kojim se legitimise nasilje kao metoda odgovora na terorizam. Ako se izgradnja međunarodnog poretku razume tako kao da je delimično bila rukovođena i sprečavanjem upotrebe nasilja, tj. njegovim delegitimizovanjem, onda relegitimacija nasilja kao metode odgovora na terorizam izaziva nekoherentnost u principima na kojima poredak opstaje. Uravnotežen model odgovor na terorizam i morao bi biti zasnovana na kombinovanom korišćenju korišćenjem ne-vojnih i vojnih sredstava (Kaldor, 2006).

Revizija postojećih međunarodnih standarda do mere prema kojoj bi nestale razlike koje generišu dvostrukе standarde i jaz između deklarativnog i konstitutivnog nivoa norme oblikovala bi takvo međunarodno krivično pravo koje bi omogućilo održivost postojanja određene pravne norme u realnim parametrima pravne zaštite. Samo tako bi međunarodne krivičnopravne norme mogле biti u funkciji obezbeđivanja mehanizma koji može da adekvatno odgovori na izazove mega-terorizma ukoliko su te norme komplementarne međunarodnoj zaštiti ljudskih prava i omogućavaju efikasnu pravnu sankciju, te realno uživanje garantovanih prava.

LITERATURA

- (1) Basara, M. (2004) "Poreklo i problemi modernog terorizma", *Vojno delo* LVI(4): 154–63.
- (2) Best, G. (1997) *War and Law since 1945*, Oxford: Oxford Press.
- (3) Bull, H. (1971) "Order v. Justice in International Society", *Political Studies*, 19(3): 669–681.
- (4) Falk, R. A. (2003) *The Great Terror War*, New York: Olive Branch Press.

- (5) Fiske, A. P., Rai, T. S. (2014) *Virtuous Violence: Hurting and Killing to Create, Sustain, End, and Honor Social Relationships*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- (6) Freud, S. (2002) *Civilization and Its Discontents*, London: Penguin.
- (7) Gajić, D. (2008) "Borba protiv terorizma i članstvo Srbije u Partnerstvu za mir", *Revija za bezbednost* 2(9): 36.
- (8) Garrison, A. H. (2004) "Defining terrorism: philosophy of the bomb, propaganda by deed and change through fear and violence", *Criminal Justice Studies: A Critical Journal of Crime, Law and Society* 17(3): 259–279.
- (9) Honderich, T. (2003) *After the Terror: Revised and expanded edition*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 166.
- (10) Honderich, T. (2006) *Humanity, Terrorism, Terrorist War: Palestine, 9/11, Iraq, 7/7...*, London: Continuum.
- (11) Kaldor, M. (2006), "Terrorism", United Nations Foundation, Washington, www.un-globalsecurity.org/pdf/Kaldor_paper_terrorism.pdf, pristupljeno 27. novembra 2015.
- (12) Perlman D. (2006) "Metaforce: New Ways to End Terrorism", *The Shalom Center*, www.shalomctr.org/node/102, pristupljeno 27. novembra 2015.
- (13) Sabo, D. (2010) *Od antropologije do komparativne kriminologije*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 44.
- (14) Schmidt, A. P., Jongman, A. J. (1988) *Political Terrorism: A New Guide To Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, And Literature*, Amsterdam: Transaction Books.
- (15) Stojanović, Z., Kolarić, D. (2010) *Krivičnopravno reagovanje na teške oblike kriminaliteta*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 80.
- (16) Vajt, Dž. R., (2004) *Terorizam* (prev. Roksanda Ćirović), Beograd: Alexandria Press, 42.
- (17) Wilson, E. O. (1978) *On Human Nature*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- (18) Zirojević, M. (2008) "Terorizam kao nekonvencionalna pretnja bezbednosti", *Međunarodni problemi* LX(2–3): 345–367.

TERRORISM AS SECURITY POLICY ISSUE

Contemporary theoretical approaches to security, by and large, depict terrorism as a phenomenon best comprehended by using descriptive methodologies, via studying terrorist groups, and by analysing motivation of

particular terrorist groups, and models of response to their actions. Parallely, the core value of war making against terrorism model remains unresolved. Although terrorism appears fundamentally the same in its every instance, perception of terrorism defines reaction and political factors determine its weight.

Principle embeded in the idea that violence against civilians cannot be rewarded with political concessions, stands as one of the deeply rooted values of the western civilisation. However, the experience generates the conclusion that stance "there could be no negotiations with terrorists" is not viable given that it is not diminishing terrorist threat but, quite the contrary, it is facilitating expansion of terrorism to new territories in every sense of the word. The author provides arguments in the article in support of conclusion that results of the "war against terror", as consequences of exclusive repression and non-negotiation, point towards the necessity to critically re-examine standard repressive aproach as a reaction to terrorism.

KEY WORDS: terrorism / violence / repression / "war against terror" / virtue

KARAKTERISTIKE SAUČESNIŠTVA U KRIVIČNOM DELU¹

Goran Čimburović
Osnovni sud u Bečeju

Jasmina Igrački*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U ovom radu autori analiziraju institut saučesništva. Saučesništvo predstavlja jedan od najsloženijih instituta krivičnog prava, koji se određuje u skladu sa određenim principima države, kaznenom politikom i zadacima krivičnog zakonodavstva. Ovom opasnom obliku kriminaliteta, koji podrazumeva učestvovanje više lica u vršenju krivičnog dela, se u savremenom krivičnom pravu poklanja sve veća pažnja. Saučesništvo je nastalo relativno kasno kao krivičnopravni institut. Sistematska pravna i zakonska određenost instituta saučesništva počela je tek u XVIII veku, kada je krivično pravo razvijeno kao posebna grana zakonodavstva. U ranijim zakonodavstvima nije bilo posebnih odredbi u vezi saučesništva, već je postojalo prikrivanje dela sa krivičnim delom, ali ne i sticaj više lica prilikom izvršenja jednog istog dela. Upravo je ovaj razlog- nepostojanje granice između prikrivanja i sticaja lica prilikom izvršenja istog krivičnog dela, dovelo do toga da se svi počinjenici krivičnog dela podjednako i kažnjavaju.

KLJUČNE REČI: krivično delo / saučesnik / izvršilac / objektivna veza / subjektivna veza / podstrekač / pomagač

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: jasminaigracki@yahoo.com

UVOD

Saučesništvo kao oblik kolektivnog izvršenja krivičnog dela predstavlja jedan od najsloženijih instituta opšteg dela krivičnog prava. Kada u izvršenju krivičnog dela učestvuje samo jedno lice – izvršilac, tada postoji jedinstveno krivično delo (solitarni kriminalitet). A kada u izvršenju krivičnog dela učestvuju dva ili više lica, tada postoji saučesništvo (kolektivni kriminalitet). Lica koja svojim delatnostima, sa jednom ili sa više radnji, u isto ili različito vreme, na istom ili različitim mestima ostvaruju krivično delo, nazivaju se saučesnici¹. U teoriji i sudskoj praksi, saučesništvo, kao institut krivičnog prava, počeo se izučavati prilično kasno, s obzirom na niz dilema na koje se nailazilo u toku njegove prirode tumačenja. Mnoga sporna pitanja, vezana su za ovaj institut, a najbitnija se vezuju za sam pojam saučesništva, pravnu prirodu, njegove oblike, oblike vinosti koji treba da se ostvare kod svakog saučesnika ponaosob, način kažnjavanja, da bi se uopšte i moglo govoriti o saučesništvu. Teorijska interesovanja, za ovaj pojam, naročito je poraslo kada je došlo do aktualiziranja problematike koje su vezane za subjektivnu odgovornost učinilaca krivičnih dela. Ovaj uslov za primenu kazne u krivičnom pravu, razradila je klasična krivičnopravna škola, a on je nastao onda kada su predstavnici ove škole tražili šta je osnov postojanja krvice a samim tim i odgovornosti saučesnika krivičnog dela. Bez obzira na činjenicu, što je klasična krivičnopravna škola prva obradila i prva posvetila pažnju saučesništvu kao posebnom institutu, on je bio i ranije poznat. Institut saučesništva pominje se u zakonodavstvima razvijenih robovlasničkih i feudalnih država koje su kažnjavale one koji su i učestvovali u izvršenju i ostvarenju krivičnog dela. Tadašnje zakonodavstvo nije razdvajalo i razgraničavalo stepen odgovornosti i učešće pojedinaca u vršenju krivičnog dela i nisu cenili pojedinačni doprinos svakog od njih.

U Nemačkom zakonodavstvu nailazimo na najpoznatiji zakonski akt koji je nastao u XIII veku, poznat pod nazivom "Saksionsko ogledalo" u kome se opisuju opšte odgovornosti saučesnika, a tada se po prvi put pominje izraz "saradnja", koji označava pružanje i davanje pomoći i davanje saveta izvršiocima krivičnog dela. I u Opštem nemačkom Krivičnom zakonu poznatijem pod nazivom "Karolina" iz XVI veka, pored reči saradnja, pominju se i reči "podstrekavanje u vezi krivičnih dela ubistva", "telesne povrede" i dr. Austrijski Krivični zakonik, takozvani, "Terezijana", koji datira iz XVIII veka, prvi se osvrće na uzročnu vezu (kauzitet) i njeno postojanje, prilikom razlikovanja

¹ Jovašević, D. (2002) Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd: Službeni glasnik, str. 78-82.

saučesništva od doticaja, kao objektivnog kriterijuma, koga treba uzeti u obzir. Po ovom zakonu, postoji saučesništvo samo u onom slučaju kada je od saučesnika ili kako su oni to tada nazivali "saradnika" preduzeta svesna i zlonamerna saradnja, a koja je sa njihove strane bila povod i uzrok izvršenja krivičnog dela. Francuski Krivični zakonik iz 1971. godine, govori o saučesništvu, u kome se po prvi put uočava razlika između izvršioca, podstrekrača i pomagača. Drugi Francuski zakonik iz tog vremena "Napoleonov kodeks", koji predstavlja nastavak prethodno pomenutog zakonika, takođe obrađuje saučesništvo i ide dalje u određivanju saučesništva, s time što posebno obraća pažnju na subjektivnu stranu saučesništva. Pored navedenih zakonika i Krivični zakonik Bavarske iz XIX veka, saučesništvo uobičjava u krivičnopravni institut. Ovaj zakonik po prvi put pominje organizovanje zločinačkih udruženja pored podstrekavanja i pomaganja kao oblika saučesništva, koji i po sadašnjem zakoniku predstavlja poseban pravni institut.

POJAM I OBLICI SAUČESNIŠTVA

Saučesništvo predstavlja veoma složen krivičnopravni institut. U praksi ga nazivaju i "učestvovanje" (odnosno sticaj). Reč saučesništvo proizilazi iz etimološkog tumačenja samog pojma i znači "učestvovanje više lica prilikom izvršenja jednog istog krivičnog dela", a ta lica koja učestvuju u izvršenju i ostvarenju krivičnog dela nazivaju se saučesnici. Prilikom proučavanja instituta saučesništva i u prošlosti a često i u današnje vreme, jedno od osnovnih pitanja je: da li se pored izvršioca krivičnog dela (onaj ko je i fizički realizator posledice) potrebno kazniti i ostala lica koja su svojim radnjama doprinela da dođe do posledice. Takođe, postavlja se pitanje, da ukoliko je potrebno kazniti i ta lica, koji je to osnov njihove kažnjivosti tj. da li njihov osnov subjektivne odgovornosti i kažnjivosti leži u njihovim sopstvenim radnjama izvršenja ili se taj osnov nalazi u radnjama izvršioca kojom je izvršeno krivično delo. Takođe, može se postaviti i pitanje da li se kod saučesništva pojavljuje poseban vid odgovornosti ili je to onaj vid odgovornosti koji se traži i kod pojedinačnog izvršioca, a koji se izražava u obliku umišljaja ili nehata (oblika vinosti), odnosno da li će saučesnici odgovarati i biti kažnjeni zbog radnje izvršioca dela ili zbog svojih radnji i doprinosa u izvršenju tog krivičnog dela. Tražeći odgovor na postavljena pitanja, iskristalisala su se različita shvatanja koja su i uticala na pojavu različitih rešenja po pitanju instituta saučesništva. Nedvosmisleno proizilazi da je saučesništvo jedan veoma kompleksan krivičnopravni institut kome je potrebno posvetiti posebnu pažnju, kako u teoriji tako i u praksi.

U svojoj biti saučesništvo predstavlja učešće više lica u izvršenju jednog određenog krivičnog dela. Međutim, to je samo pretpostavka za postojanje saučesništva, gde je pored navedenog uslova potrebno i da budu ispunjeni i drugi uslovi da bi se radilo o saučesništvu. Neophodno je da postoje i određene "tačke vezivanja" i "spone" koje bi delovanja više lica, saučesnika, objedinila u njihovo zajedničko delo (npr. kada dva vozača oba vozeći nepropisnom brzinom prouzrokuju saobraćajnu nezgodu u kojoj neko lice izgubi život ili bude teško telesno povređeno, oni jesu učestvovali u izvršenju istog dela ali ne i u svojstvu saučesnika, već kao dva samostalna izvršioca). Potrebno je naglasiti da nije svako učestvovanje od strane više lica, saučesništvo u krivičnopravnom smislu. To učestvovanje se može manifestovati u širokom luku: počev od običnog, pasivnog, posmatranja ili odobravanja nekog lica za vršenje, pa do aktivnog učestvovanja u ostvarenju tog krivičnog dela. Kada se ovo analizira dolazi se do zaključka da na jednoj strani postoje veoma udaljene i po intenzitetu slabe forme učestvovanja, gde se ne može govoriti o saučesništvu, a s druge strane kao suprotnost, pojavljuje se lice koje ostvaruje radnju izvršenja krivičnog dela tj. koji je izvršilac krivičnog dela. Zato je potrebno je da se saučesništvo razgraniči, kako u odnosu na one oblike učešća koje ne zaslužuju da budu obuhvaćene kriminalnom zonom, tako i u odnosu na ono što predstavlja najintenzivniju formu učešća u ostvarenju krivičnog dela, a to je izvršilaštvo. Dakle, može se govoriti o tri grupe lica koja ostvaruju krivično delo o to: 1. **izvršioci** (neposredni izvršioci, posredni izvršioci i saizvršioci), 2. **saučesnici** i 3. **ostala lica** čiji doprinos po intenzitetu i kvalitetu nije od takvog značaja da u odnosu na takve forme učestvovanja treba reagovati krivičnim pravom. Saučesnike treba razlikovati od izvršioca i po stepenu njihovog doprinosa u ostvarenju krivičnog dela. Upravo u pogledu tog trećeg kruga lica koji ne ulaze u kriminalnu zonu, problem razgraničenja sa saučesništvom je veoma važan, ali istovremeno i veoma složen.

Analizirajući pravnu prirodu saučesništva, može se reći da postoje dva osnovna pristupa, odnosno dve osnovne teorije i to : a) Akcesiorna tj. zavisna ili monistička teorija i b) Prinzipijelna tj. samostalna ili pluralistička teorija. Zastupnici akcesiorne teorije smatraju da je krivično delo rezultat delovanja svih saučesnika zajedno i da je to njihovo zajedničko delo. Zagovornici ove teorije, smatraju da izvršilac vrši krivično delo uz saglasnost svih ostalih, koji takođe to žele, ali se ne pojavljuju kao neposredni izvršioci, već kao učesnici u delu neposrednog izvršioca. Dakle, postoji radnja kojom se izvršava krivično delo a postoje i druge radnje koje su uzgredne ili zavisne (akcesiorne) u odnosu na drugu radnju. Stoga, osoba koja je izvršila krivično delo, odnosno glavnu radnju a koja je i osnovni uzrok nastale posledice prilikom vršenja dela je izvršilac krivičnog dela, dok su ostala lica koja su izvršili uzgredne ili zavisne

radnje prilikom izvršenja krivičnog dela od strane neposrednog izvršioca saučesnici u krivičnom delu. U ovom slučaju, i pored toga što u izvršenju krivičnog dela učestvuje više lica, ono ostaje u jedinstvu, odnosno ostaje jedno delo i predstavlja zajednički osnov za odgovornost svih lica koja su učestvovala u njegovom izvršenju. Odgovornost za krivicu je zajednička, a da od neposrednog izvršioca dela zavisi da li će i ostali saučesnici biti odgovorni ili ne, ukoliko on preduzme radnju izvršenja krivičnog dela. Akcesiornost, po mišljenju njenih zagovornika, može biti izražena u fazama, odnosno u više stepena a što sve zavisi od faze do koje je izvršilac dospeo prilikom izvršenja krivičnog dela. Shodno tome, teoretičari su mišljenja da postoje dva oblika akcesiornosti, i to *kvantitativna i kvalitativna*. Kvantitativna akcesiornost postoji u slučaju kada je izvršilac dovršio krivično delo a ako je samo pokušao, a nije ga dovršio, ovaj oblik akcesiornosti postajaće samo ako je zakonodavstvom predviđeno da se i pokušaj kažnjava. Ova akcesiornost zavisi od toga da li je izvršilac potpuno ostvario krivično delo odnosno sa svim ili samo sa nekim opštim elementima krivičnog dela.²

Zbog razlika na kvantitativnoj osnovi pojavile su se četiri vrste akcesorne teorije:

- teorija minimalne akcesiornosti, po kojoj je dovoljno da je izvršilac preduzeo neku radnju prilikom izvršenja dela bez obzira da li je ta radnja protivpravna ili nije, tj. potrebno je da je na strani izvršioca ostvaren bilo koji opšti elemenat krivičnog dela izuzev protivpravnosti;
- teorija limitirane akcesiornosti, po kojoj je neophodno da radnja koju je izvršilac preduzeo prilikom izvršenja krivičnog dela obavezno bude protivpravna;
- teorija o ekstremnoj akcesiornosti, po kojoj je potrebno da je krivično delo ostvareno u celosti sa svim svojim obeležjima. Po ovoj teoriji potrebno je da je krivično delo svršeno i da ono sadrži sve elemente krivičnog dela koji su zakonom predviđena to se odnose i na one koji su kako subjektivne tako i objektivne prirode. Ova teorija je bila prihvaćena i u Nemačkom krivičnom zakoniku iz 1871. godine, i neka druga zakonodavstva su je prihvatile, međutim, morala su da uvedu i pojам posrednog saizvršilaštva, koja bi donekle ublažila ovaj problem ali ne i rešila
- teorija o hiperekstremnoj akcesiornosti predviđa da odgovornost saučesnika zavisi kako od izvršioca dela tako i od ostalih okolnosti kako objektivne tako i subjektivne prirode koje su u vezi sa izvršiocem dela, a

² Jović, M.,(2011), Krivično pravo,opšti deo, Kolor pres, Leskovac, str. 320.

mogu uticati i na oslobođenje od kazne ili na visinu kazne, koje se moraju uzeti u obzir prilikom odmeravanja saučesnicima i izvršiocu, ali ova varijanta teorije nije prihvaćena danas ni u jednom zakonodavstvu.

Monističke teorije predstavljaju tradicionalno shvatanje koje se tiče pravne prirode saučesništva. Ovakvo shvatanje saučesništva je prihvaćeno od većine pravnih teoretičara i danas se primenjuje u većini zemalja. Principijelna ili pluralistička teorija je teorija koja polazi sa stanovišta da su sa gledišta uzrošnog odnosa, sve radnje saučesnika koji učestvuju u izvršenju krivičnog dela, od istog značaja. Ovakvu teoriju, je začeo i zastupao austrijski teoretičar Nikoladini, a dalje je razradio i razvijao norveški kriminalista Gec. Zastupnici ove teorije su saglasni da postoji istovetno uzročno značenje svih uslova koji su bitni i koji doprinose nastupanju posledice krivičnog dela. Svaki saučesnik je odgovoran u vezi svoje sopstvene preduzete radnje prilikom izvršenja dela, a tretira se kao da je sam izvršio to delo. Dakle, izvršeno krivično delo se može pripisati svakom od saučesnika koji je učestvovao u izvršenju dela, a jedini izuzetak je onaj koji se odnosi na pomagače, gde se u nekim slučajevima može pojaviti u obliku uslova za postojanje krivičnog dela, a ne uzroka nastupile posledice. Kako se prema ovoj teoriji krivično delo može pripisati svakom ko je učestvovao u vršenju krivičnog dela, dolazi se do zaključka da svako od učesnika odgovara za svoje delo a ne za delo koje je počinio drugi saučesnik.

U savremenom krivičnom zakonodavstvu najviše je zastupljena teorija o ograničenoj (limitiranoj) akcesiornosti saučesništva.³ Ova teorija je zastupljena i u našem zakonodavstvu, po kome se, kada je krivično delo ostvareno od strane više učesnika, to delo tretira kao jedno krivično delo, koje je rezultat delovanja svih učesnika, a odgovornost saučesnika je vezana za radnju izvršenja krivičnog dela i nije samostalna. Međutim, od ove teorije u našem Krivičnom zakoniku postoji i nekoliko posebih i jedan opšti izuzetak. Opšti se odnosi na odgovornost podstrekača kada podstrekavanje nije uspelo, a u vezi krivičnog dela za koje je propisana kazna od pet godina zatvora i više. Posebni izuzeci su predviđeni kod krivičnih dela npr: iz čl. 419 st 2 KZ (podrivanje vojne i odbrambene moći), iz čl. 422 st.2 KZ (služba u neprijateljskoj vojsci) i dr, a gde se radnje od strane podstrekača i pomagača tretiraju kao samostalna krivična dela. To znači da ona postoje i kada izvršilac uopšte nije preuzeo nikakvu radnju izvršenja, a ako je izvršilac

³ Ibid, str. 298.

pokušao izvršenje tog dela i ono je ostalo u pokušaju, onda će oni odgovarati za svršeno delo.

Za postojanje instituta saučesništva potrebno je da budu ispunjeni i određeni uslovi, jer nije dovoljno da u izvršenju krivičnog dela samo učestvuje više lica, već je neophodno da među tim licima bude ostvarena i da postoji objektivna i subjektivna veza. Objektivna veza pretpostavlja obavezu svakog od saučesnika da preduzme neku radnju a kojom se doprinosi izvršenju određenog krivičnog dela. Te radnje koje se preduzimaju od strane saučesnika moraju među sobom biti tako povezane, da sve zajedno vode ka istom cilju, odnosno da posledica radnji saučesnika pri izvršenju krivičnog dela dovede do istog cilja i rezultata. Ako između posledice krivičnog dela i svake pojedinačne radnje od strane svih saučesnika postoji uzročna veza, onda postoji i objektivna veza. Radnje saučesnika mogu biti različite. U prvom redu radnja izvršioca jeste radnja izvršenja krivičnog dela, a radnja saučesnika, u užem smislu jeste radnja podstrekavanja, radnja pomaganja i radnja organizovanja. Između svih ovih radnji i zabranjene posledice treba da postoji uzročna veza.⁴ Subjektivna veza, kod saučesništva sastoji se u svesti pojedinih učesnika o zajedničkom delovanju sa drugim licima⁵. To znači, da saučesnici znaju za postojanje svih koji učestvuju u izvršenju istog krivičnog dela. Nije potrebno da se saučesnici među sobom i poznaju i komuniciraju prilikom izvršenja krivičnog dela, već je dovoljno da su svesni da u izvršenju krivičnog dela učestvuju i druga određena lica. Bitno je, dakle, da oba navedena uslova kumulativno budu ispunjena, pa tek tada može postojati saučesništvo.

Saizvršilaštvom se još naziva i kolektivni-grupni kriminalitet, u kome učestvuje više lica. Učestvovanje više lica, prilikom izvršenja krivičnog dela, može sa ostvariti na više načina:

- Kada sva lica prilikom izvršenja krivičnog dela u tome učestvuju na isti način i zajedno čine radnju izvršenja krivičnog dela onda postoji saizvršilaštvvo.
- U slučaju kada više lica učestvuje u izvršenju krivičnog dela, a neka od njih navode učinioca da izvrši i preduzme radnju izvršenja krivičnog dela tada se radi o podstrekavanju.
- Kada neka lica prilikom izvršenja istog krivičnog dela pomažu izvršiocu krivičnog dela da ostvari posledicu, tada postoji pomaganje.

⁴ Srzentić,N.,Stajić,A., Lazarević,Lj.,(1978), Krivično pravo SFRJ, Opšti deo, Savremena administracija, Beograd, str. 266.

⁵ Ibid

Ovim navedenim radnjama odgovaraju i tri vrste saučesnika i to: **saizvršilac, podstrekavač i pomagač**. U savremenom krivičnom zakonodavstvu figuriraju dva pojma saučesništva i dva njegova posebna oblika: saučesništvo u užem smislu i saučesništvo u širem smislu. U užem smislu saučesništvo se manifestuje kao podstrekavanje i pomaganje, a u širem pored ova dva navedena i saizvršilaštvo. Izvršilaštvo se može definisati kao oblik saučesništva gde radnju izvršenja preduzima jedno lice, bez obzira da li je ovo lice u preduzimanju radnje bilo podstreknuto ili pomognuto od strane jednog ili više lica.⁶ Takođe, poznata su i dva različita shvatanja pojma izvršilaštva i to u užem i u širem smislu. U užem smislu se pod izvršilaštvom podrazumeva slučaj kada samo jedno lice preuzme radnje i delatnosti koje su propisane zakonom prilikom izvršenja krivičnog dela. Po ovom shvatanju, sva ostala lica koja vrše druge radnje izvan radnji izvršenja prilikom vršenja krivičnog dela nisu izvršioci već saučesnici. Za razliku od ovog shvatanja, izvršilaštvo u širem smislu ne poznaće u ovom slučaju saučesnike, već smatra da su izvršioci sva lica koja učestvuju u izvršenju istog krivičnog dela bez obzira koje radnje vrše tom prilikom. U našem zakonodavstvu je prihvaćeno uže značenje pojma izvršilaštvo, gde je jasno napravljena razlika između izvršioca i saučesnika.

Našim zakonodavstvom predviđeno je da se učiniocem krivičnog dela, pored izvršioca, tretira i saizvršilac, podstrekavač i pomagač, pa analizirajući ovako pojam učinioца, dolazi se do shvatanja da je ovom pojmu potrebno dati šire značenje u odnosu na pojam izvršilac. Po tom širem shvatanju pojma izvršilaštva, u teoriji se razlikuju tri oblika izvršilaštva i to: neposredno izvršilaštvo, posredno izvršilaštvo i saizvršilaštvo. Iako je u našoj teoriji napravljeno razgraničenje među navedenim pojmovima, prihvaćeno je najuže shvatanje pojma izvršilaštva, a što je uticalo da institut posrednog izvršilaštva ne dobije vidno mesto u sistemu Opštег dela, dok je sa druge strane, saizvršilaštvo svrstano u okviru saučesništva. Pod posrednim izvršilaštvom se smatra u slučaju kada jedno lice iskoristi drugo lice da izvrši krivično delo. Posredni izvršilac koristi nesvesnost, zabludu i neznanje drugog lica i na taj način ga zloupotrebljava i navodi da počini krivično delo, koje to lice ne želi. Posredni izvršilac ne preduzima faktičku radnju izvršenja krivičnog dela, već kao intelektualni i voljni izvršilac, dok samu radnju izvršenja krivičnog dela preduzima drugo lice navedeno od strane posrednog izvršioca. Prema tome, stvarni izvršilac u ovom slučaju je lice koje je zavedeno i nema volju da počini krivično delo ili je pogrešno voljno usmereno. Može se reći da je posredni izvršilac ono lice koje se prilikom izvršenja krivičnog dela koristi drugim licem kao svojim oruđem, ali samo pod

⁶ Jovašević, D., (1998), Leksikon krivičnog prava, Beograd, str. 145.

uslovom da to krivično delo ostvaruje kao svoje a ne kao tuđe. Dakle, tom prilikom lice koje neposredno izvrši krivično delo se ne može smatrati počiniocem, jer na njegovoj strani nedostaje subjektivan elemenat, tj. krivica, s obzirom da je naveden od strane posrednog izvršioca.

Postoje nekoliko oblika posrednog saizvršilaštva :

- 1) *oblik nesvesnog i nevoljnog oruđa* postoji onda kada posredni izvršilac zloupotrebi drugo neuračunljivo lice ili lice koje ne podleže krivičnoj odgovornosti;
- 2) *oblik svesnog i voljnog oruđa* koji je ostvaren kada neposredni izvršilac krivičnog dela sa umišljajem preduzima radnju izvršenja krivičnog dela ali delo koje ostvaruje ne ostvaruje kao svoje, već u interesu i za račun posrednog izvršioca;
- 3) *oblik nemernog dolaznog oruđa* koji postoji u slučaju kada neposredni izvršilac ostvaruje krivično delo koje sadrži namenu kao elemenat bića krivičnog dela ali ta namena ne postoji kod njega već kod drugog lica, tj. kod posrednog izvršioca;
- 4) *oblik nekvalifikovanog dolaznog oruđa*, je ostvaren u slučaju kada se jedno lice koje poseduje određeno svojstvo za izvršenje krivičnog dela posluži drugim licem za njegovo izvršenje, koje nema takvo svojstvo.

U našem krivičnom zakonodavstvu nije usvojen institut posrednog izvršilaštva s obzirom da je kod nas usvojena teorija akcesiorene odgovornosti. Ipak u teoriji postoje slučajevi koji se mogu tretirati kao posredno izvršilaštvo a to su sledeći: u slučaju kada se neko lice prilikom izvršenja krivičnog dela posluži licem koje se po zakonu smatra dete, tj. ono koje nije navršilo četrnaest godina života; kada se prilikom izvršenja krivičnog dela lice služi apsolutnom silom; kada se za izvršenje krivičnog dela iskoristi lice koje se nalazi u stvarnoj zabludi i kada se službeno ili vojno lice posluži za izvršenje službenog, odnosno vojnog krivičnog dela, licem koje nema status službenog ili vojnog lica.⁷

Saizvršilaštvo postoji kada više lica učestvovanjem u radnji izvršenja sa umišljajem ili iz nehata zajednički izvrše krivično delo ili kada ostvarujući zajedničku odluku drugom radnjom sa umišljajem bitno doprinesu izvršenju krivičnog dela.⁸ Saizvršilaštvo je neophodno da postoji i subjektivna i objektivna veza među učesnicima krivičnog dela. Objektivna veza se ostvaruje preuzimanjem radnji od strane svih učinilaca kojima se ostvaruje

⁷ Ibid,str.301

⁸ Ibid

krivično delo. Nije neophodno da svi učinioci radnje preduzimaju istovremeno i od početka, već je dovoljno da neki od njih započnu a da drugi dovrše isto krivično delo. Saizvršilaštvo postoji i kada svi učesnici u izvršenju jednog dela, ostvarujući zajedničku odluku nekom drugom radnjom, a ne radnjom izvršenja sa umišljajem bitno doprinesu izvršenju krivičnog dela.⁹ Za postojanje saizvršilaštva nije neophodan izričit dogovor između okrivljenih, već samim svojim ponašanjem saizvršioci mogu da se saglašavaju sa radnjom drugog okrivljenog i da te radnje prihvataju kao svoje.¹⁰ Subjektivna veza među učesnicima je ostvarena kada kod njih postoji svest da svi zajedno počine radnje izvršenja. Tako npr. nema saizvršilaštva kada jedno lice obije vozilo i iz njega oduzme radiokasetofon, pa zatim naide drugo lice i videvši da je vozilo obijeno iz njega oduzme ostale stvari. U ovom slučaju saizvršilaštvo bi postojalo kada bi ta dva lica zajedno obili to vozilo pre krađe.

Postoji nekoliko vrsti saizvršilaštva:

- *prividno saizvršilaštvo* - koje postoji kada više lica učestvuje u vršenju istog krivičnog dela, bez zajedničke odluke o preduzimanju delatnosti pa se svako pojavljuje kao samostalni izvršilac krivičnog dela;
- *sukcesivno saizvršilaštvo* - pojavljuje se kada se više lica smenjuje u vršenju delatnosti ili kada se jednom izvršiocu koji je započeo radnju krivičnog dela pridruži drugo lice i nastavi delatnost pre nego što se radnja izvršenja dovrši;
- *nužno saizvršilaštvo*, postoji kod nekih krivičnih dela kod kojih je nemoguće da budu izvršena od strane jednog lica (npr. rodoskrvljenje), kod krivičnih dela kod kojih se radnje saizvršilaštva kreću u jednom pravcu, tj. slivaju se (npr. oružana pobuna).

Kod saizvršilaštva i saučesništva postoji niz sličnosti i razlika. Jedna od najbitnijih sličnosti je da kod oba oblika saizvršilaštva u izvršenju krivičnog dela potrebno je da učestvuje više lica. Razlika je što kod saizvršilaštva prilikom izvršenja krivičnog dela učestvuju sva lica, a kod saučesništva to nije slučaj, već krivično delo vrši jedno lica a ostala mu drugim radnjama pomažu odnosno doprinose izvršenju dela. U najvećem broju slučajeva to su delatnosti (kod saučesništva) koje prethode ili slede samom činu izvršenja dela. Sa formalne strane te delatnosti se nalaze van bića krivičnog dela, tako da su teoretičari mišljenja da one (radnje) imaju karakter doprinosa a

⁹ Ibid, str.302

¹⁰ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, (1.4.2010), Kž. 44/10

ne prouzrokovana posledice koja nastaje izvršenjem krivičnog dela. Da bi se razgraničila ova dva pojma, odnosno kako bi mogli da se postave kriterijumi za njihovo razlikovanje, u krivičnopravnoj nauci postoji nekoliko shvatanja o teorijama u vezi razgraničenja ova dva pojma: objektivne teorije; subjektivne teorije; objektivno-subjektivne teorije; teorija podele rada i teorija vlasti nad delom.

Objektivne teorije zastupaju mišljenje da se pod saizvršiocama smatraju sva ona lica koja učestvuju u izvršenju određenog krivičnog dela, i vrše radnju koja se pojavljuje kao uzrok njihove posledice. Po ovoj teoriji su saizvršioci samo ona lica na osnovu čije radnje je došlo i do posledice. Zastupnici subjektivnih teorija smatraju da saizvršilaštvo postoji kada lica koja učestvuju u izvršenju krivičnog dela hoće to delo kao svoje ostvarenje.¹¹ Po ovoj teoriji od lica koje učestvuje u izvršenju dela zavisi da li će biti saizvršilac, podstrekac ili pomagač, odnosno od njegove volje zavisi da li će to delo prihvati kao svoje ili ne. Po objektivno-subjektivnoj teoriji potrebno je da bi se moglo govoriti o saizvršilaštvu da se ispune i subjektivni i objektivni uslov. Dakle, potrebno je da lice i učestvuje svojom radnjom prilikom izvršenja krivičnog dela kojom nastaje posledica i da kod tog lica postoji svest o zajedničkom delovanju sa drugim licima i prouzrokovaju posledice u vezi istog krivičnog dela. Teoretičari pod teorijom podele rada tretiraju slučajeve kod saizvršilaštva, kada među licima koja vrše jedno krivično delo, postoji takoreći sporazum o podeli delatnosti među njima. Odnosno potrebno je da svako od njih zna šta tačno treba da uradi prilikom izvršenja krivičnog dela. Po teoriji vlasti nad delom, saizvršiocem se smatra ono lice koje na osnovu zajedničke odluke svih ostalih lica u izvršenju jednog krivičnog dela, učestvuje u radnji izvršenja. To znači da zagovornici ove teorije smatraju da se pod saizvršiocem može smatrati samo ono lice koje daje ozbiljan doprinos svojom delatnošću i zajedno sa drugima dominira i učestvuje u izvršenju krivičnog dela.

Podstrekavanje je umišljajno navođenje, odnosno izazivanje ili učvršćivanje odluke kod nekog lica da izvrši određeno krivično delo.¹² Dakle podstrekavanje postoji kada se kod nekog lica učvrsti volja kada je neodlučan da učini krivično delo ili drugu protivpravnu radnju. Bitno je da se učvršćavanje volje vrši kod lica u onim momentima i vremenu kada je to lice još neodlučno i još se koleba. Podstreknuti se može i osoba koja ima plan o izvršenju krivičnog dela a još nema stvorenu sliku o pristupanju

¹¹ Ibid, str.303

¹² Ibid, str.307

izvršenja tog plana.¹³ Kada kod tog lica već postoji jasna i čvrsta volja za činjenjem krivičnog dela tada postoji psihičko pomaganje a ne podstrekavanje, pa se pod psihičkim pomaganjem podrazumeva jačanje već postojeće volje i rešenosti da se izvrši krivično delo. U praksi je moguće nizom različitih radnji izvršiti radnju podstrekavanja. Potrebno je napomenuti da se podstrekavanje može izvršiti samo radnjom činjenja. To je moguće uraditi na razne načine npr. nagovaranjem, davanjem raznih poklona ili obećanja istih, dovođenjem u zabludu da ono što se podstrekava ne predstavlja krivično delo a podstrekavanjem se smatra i prividno odvraćanje od izvršenja neke radnje, kojom se podstiče to lice da tu radnju zaista i učini. Podstrekavanje se može vršiti gestovima, rečima, kao i stvaranjem određenih provocirajućih situacija koje mogu podstaknuti neko lice na rađanje ideje o izvršenju krivičnog dela. Potrebno je da budu ispunjeni određeni uslovi da bi moglo da se govori o podstrekavanju, a koji se tiču odnosa između podstrekača i podstrekavanog sa jedne i podstrekača i krivičnog dela sa druge strane. Ti uslovi su: tačno određeno lice je potrebno da postoji prema kome je potrebno da bude usmereno podstrekavanje. Potrebno je da podstrekač svojom radnjom utiče na tačno određeno lice a koje će nakon uticaja od strane podstrekača izvršiti određeno krivično delo; mora da postojati tačno određeno krivično delo na koje će biti usmereno podstrekavanje; podstrekač treba da dela sa umišljajem prilikom navođenja drugog lica na izvršenje krivičnog dela. Takođe, neophodno je da kod podstrekača postoji svest da kod lica koga podstrekava postoji veza između navođenja i stvorene odluke da to lice izvrši krivično delo.

U teoriji su poznata dva oblika podstrekavanja i to: *neposredno i posredno podstrekavanje*. Neposredno podstrekavanje je u slučaju kada sam podstrekač navodi drugo lice da ono izvrši krivično delo. Kada postoji više lica koji podstiču lice da izvrši krivično delo, onda postoje sapodstrekači. Posredno podstrekavanje postoji kada jedno lice navodi drugo lice da ono podstrekne treće lice da izvrši određeno krivično delo. Postoji i neuspelo podstrekavanje, koje postoji u slučaju kada podstrekač ne uspe da nagovori određeno lice da izvrši određeno krivično delo, ili uspe da ga nagovori ali to lice odustane od izvršenja dela na koje je podstrekнуто. U našem zakonodavstvu, podstrekavanje je u pojedinim slučajevima predviđeno kao samostalno krivično delo a ono je dovršeno kada je izvršeno uticanje na podstrekavano, bez obzira da li je to učinjeno uspešno ili bezuspešno i podstrekač se kažnjava za krivično delo

¹³ Bačić, F., (1980), Krivično pravo, opći dio, Informator, Zagreb,str. 348.

kao da ga je sam i izvršio. Pomaganje je radnja kojom se podržava, unapređuje i pomaže, tj. olakšava izvršenje krivičnog dela izvršiocu. To su ili radnje kojima se vrši priprema za izvršenje krivičnog dela (npr. nabavljanje oruđa za izvršenje krivičnog dela), radnje koje se vrše za vreme izvršenja krivičnog dela ili radnje koje su preduzete nakon izvršenog krivičnog dela. U ovom slučaju bitno je razlikovati izvršioca odnosno saizvršioca od pomagača. Odlučujući kriterijum za to je stvarni objektivni značaj radnji jednog odnosno drugog učesnika. Radnje pomaganja su one radnje koje u smislu teorije vlasti nad delom, nemaju odlučujuće značenje za izvršenje dela.¹⁴ Pomaganje postoji samo u onim slučajevima kada kod izvršioca postoji već ostvarena čvrsta volja za izvršenjem krivičnog dela. Ako takva volja kod izvršioca krivičnog dela ne postoji onda ne postoji ni pomaganje. Tada govorimo o podstrekavanju, pa je potrebno navesti da je osnovna razlika između pomaganja i podstrekavanja, postojanje volje. Za postojanje pomaganja potrebno je da budu ispunjeni i određeni uslovi koji se odnose na pomagača, učinioca dela i dela koje on čini:

- potrebno je da pomagač tačno zna lice koje će učiniti krivično delo i kome on treba da pruži pomoć;
- potrebno je da pomaganje bude usmereno na tačno određeno krivično delo;
- potrebno je da za pomaganje kod pomagača postoji umišljaj, i u ovom slučaju ako više lica vrši pomaganje, postoji sapomaganje a lica koja pomažu su sapomagači.

Kao i kod podstrekavanja, pomaganje kao oblik saučesništva će postojati ako je krivično delo izvršeno ili pokušano, pod uslovom da zakon predviđa da se taj pokušaj kažnjava. Pomaganje se razvrstava po raznim kriterijumima - karakter delatnosti, način pružanja pomoći, vreme pružanja pomoći i način izvršenja delatnosti pomaganja. U odnosu na karakter delatnosti razlikuje se fizičko i psihičko pomaganje. Fizičko je ono kada se preduzimaju radnje fizičkog ili materijalnog karaktera (npr. otklanjanje prepreka), a psihičko predstavljaju radnje psihološkog karaktera kao što je na primer davanje saveta učiniocu krivičnog dela kako da počini to delo. Po načinu pružanja pomoći postoji neposredno pomaganje koje postoji kada pomagač sam pomaže izvršiocu krivičnog dela i posredno, kada on to čini preko trećeg lica. Po vremenu pružanja pomoći postoji prethodno pomaganje, a to je pomaganje pre izvršenja krivičnog dela i istovremeno

¹⁴Ibid, str. 351

pomaganje a to je za vreme izvršenja krivičnog dela od strane učinioca. Neki teoretičari smatraju da postoji i pomaganje posle izvršenog krivičnog dela, ali naše zakonodavstvo to isključuje, s obzirom da po njemu postoji posebno krivično delo koje se tiče radnje lica koje je pomoglo učiniocu nakon izvršenog krivičnog dela. Po načinu izvršenja delatnosti, razlikuje se pozitivno pomaganje koje se ostvaruje činjenjem pomagača, i negativno pomaganje koje se ostvaruje nečinjenjem pomagača. Postoji i neuspelo pomaganje koje se ne kažnjava, a ono podrazumeva kada pomagač pomogne određenom radnjom izvršiocu krivičnog dela, a on ne počini određeno krivično delo u vezi koga mu je pomogao pomagač, i kada izvršilac izvrši određeno krivično delo nezavisno od radnje pomagača. U našem zakonodavstvu i pomaganje je u određenom broju slučajeva predviđeno kao samostalno krivično delo i kažnjivo je (npr. krivično delo pomaganje neprijatelju), a odgovornost pomagača postoji samo kada on postupa sa umišljajem, a potrebno je da je krivično delo izvršeno ili bar pokušano u vezi koga je on pomogao izvršiocu.

Pored izvršioca krivičnog dela, krivično odgovaraju i saučesnici. Oni mogu biti krivično odgovorni samo ako su prilikom izvršenja krivičnog dela postupali sa umišljajem. Kod saučesnika je neophodno da postoji ili direktni ili eventualni umišljaj u odnosu na krivično delo kako bi bili krivično odgovorni i odgovarali pred zakonom. Nehatno postupanje ne povlači krivičnu odgovornost, izuzev kada je to zakonom predviđeno. U našem zakonodavstvu predviđena su pravila po kojima se određuju granice odgovornosti i kažnjavanosti saučesnika. To je predviđeno članom 36 KZ Srbije. Za ostalo, u vezi saučesnika važe opšta pravila koja važe i za izvršioca krivičnog dela. Dakle, saučesnik odgovara samo za onu posledicu koja je nastala shodno obimu njegovog umišljaja. U slučaju da izvršilac svojom protivpravnom radnjom ostvari teže krivično delo iste vrste od onoga koje je obuhvaćeno umišljajem saučesnika, u tada saučesnik neće odgovarati za to teže delo koje je počinio izvršilac već koje je shodno njegovom umišljaju trebalo da bude ostvareno. Ali može se desiti da saučesnik odgovara i za težu posledicu koja je nastala iz osnovnog krivičnog dela u slučaju da se ta teža posledica može pripisati njegovom umišljaju ili nehatu, ali je potrebno da ta posledica koja je ostvarena ne može sama po sebi predstavljati posebno krivično delo. Svaki saučesnik odgovoran je samostalno i za sebe. Njegova odgovornost je povezana sa preduzimanjem radnje izvršenja a ne za njegovu krivicu kao ni za krivicu ostalih saučesnika. Postoje dva principa odgovornosti saučesnika i to gornja i donja. Gornja se odnosi da svako odgovara u granicama svoga umišljaja a donja da svako od saučesnika odgovara do granice koja je ostvarena od strane izvršioca. U slučaju da izvršilac izvrši lakše krivično delo,

u odnosu na ono na koje je bila upravljena radnja saučesništva, tj. koje je bilo obuhvaćeno umišljajem saučesnika, on će odgovarati za ono krivično delo koje je stvarno i izvršeno. Dakle, izvršenje lakšeg krivičnog dela od strane izvršioca ide na ruku saučesniku i njemu se mogu uzeti i lični odnosi u obzir prilikom odmeravanja kazne odnosno oslobođanja od kazne. Postoje dve grupe ovih odnosa i to: odnosi i svojstva od kojih zavisi postojanje krivice a to su neuračunljivost, stvarna zabluda, pravna zabluda, prinuda sila i pretnja i druga grupa odnosa predstavlja okolnosti koji mogu dovesti do oslobođanja od kazne ili do blažeg kažnjavanja i tu spada, između ostalog, dobrovoljni odustanak, smanjena uračunljivost itd.

Shodno navedenom, može se desiti da kada se dođe do ovakve situacije, jedan od saučesnika bude blaže kažnen, drugi bude oslobođen od kazne a treći da bude strožije kažnen. Ova mogućnost je u zakonodavstvu zasnovana na teoriji limitirane akcesiornosti o kojoj je ranije bilo reči, odnosno da je krivična odgovornost saučesnika nezavisna od krivične odgovornosti izvršioca.

ZAKLJUČAK

Saučesništvo predstavlja važan institut opšteg dela krivičnog prava po kome više lica udružuju svoju kriminalnu energiju u cilju izvršenja krivičnog dela. Kada u izvršenju krivičnog dela učestvuje samo jedno lice – izvršilac, tada postoji jedinstveno krivično delo, a kada u izvršenju krivičnog dela učestvuju dva ili više lica, tada postoji saučesništvo. Reč saučesništvo proizilazi iz etimološkog tumačenja samog pojma i znači "učestvovanje više lica prilikom izvršenja jednog istog krivičnog dela", a ta lica koja učestvuju u izvršenju i ostvarenju krivičnog dela nazivaju se saučesnici. Zajedničko i organizovano delovanje od strane više lica koje je usmereno ka vršenju krivičnih dela predstavlja posebno opasnu pojavu u društvu kojom se nanosi velika šteta. No, pored toga, saučesništvo predstavlja ne samo poseban oblik izvršenja krivičnog dela, već i poseban oblik kriminaliteta, kolektivni ili organizovani kriminalitet koji je znatno opasniji od pojedinačnog kriminaliteta. Ovaj kriminalitet predstavlja, zapravo, kumulaciju kriminalne energije, odnosno zločinačke volje zbog svesne i voljne združenosti više lica u ostvarivanju krivičnog dela. U pravnoj teoriji, ali i u uporednom krivičnom zakonodavstvu, na različite načine se određuju pojам i oblici saučesništva, kao i način, granice i osnovi krivične odgovornosti i kažnjavanja saučesnika. Pri tome je od značaja da se radi o svesno i voljno preduzetoj saučesniškoj radnji (umišljaj) kojom se u bilo kojoj meri, na bilo koji način doprinosi ostvarenju posledice krivičnog dela,

bilo kao uzrok (saizvršilaštvo i podstrekavanje) ili kao uslov (pomaganje). Saizvršilac učestvuje određenim radnjama koje u opisu bića krivičnog dela predstavljaju radnju izvršenja. Preduzimanje radnje pomaganja koja je veoma česta prilikom vršenja krivičnih dela može se preuzeti za vreme vršenja krivičnog dela, ali i pre toga. Može se zaključiti da saučesništvo u krivičnom delu u svim svojim oblicima predstavlja radnje koje imaju visok stepen društvene opasnosti čiji je intenzitet još veći zbog učešća više lica, koja svojim radnjama vrše krivična dela, a koje su sankcionisane pozitivnim zakonskim propisima.

LITERATURA

- (1) Bačić, M. (1980) *Krivično pravo, opći dio*. Zagreb: informator
- (2) Čeđović, B. (2002) *Krivično pravo, opšti deo*. Beograd: Službeni list
- (3) Jovašević, D. (1998) *Leksikon krivičnog prava*, Beograd: Službeni list SRJ.
- (4) Jović, M. (2011) *Krivično pravo, opšti deo*, Leskovac: Kolor pres.
- (5) *Krivični zakonik RS*, ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005, 72/2009 i 111 od 29.12.2009.)
- (6) Lazarević, LJ. (2006) *Komentar krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd: Savremena administracija.
- (7) Nedić, D. (1977) Sličnosti i razlike između podstrekavanja i drugih oblika saučesništva, *Pravni život*, br.11, str. 37
- (8) Srzentić, N., Stajić, A., Lazarević LJ. (1978) *Krivično pravo SFRJ*, opšti deo, Beograd: Savremena administracija.
- (9) Tomić, M. (1985) O saučesništvu u izvršenju krivičnog djela, *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, br. 2-3, str. 25-37

FEATURES COMPLICITY IN THE CRIME

In this paper author analyzes the institute of complicity. Complicity is one of the most complex institute criminal justice, which is determined in accordance with certain principles of the state, the criminal policy and tasks of criminal legislation. This dangerous form of crime which implies the participation of several persons in committing a criminal offense, in the modern criminal law is given more attention. Complicity emerged relatively late as criminal justice institute. Systematic legal and law definition of the institute of complicity began only in the eighteenth century, when the criminal law developed as a separate branch of legislation.

In the earlier legislation, there were no particular provisions regarding of complicity, but there was a concealment of criminal acts with the offense,

*Zbornik IKSI, 2/2015 – G. Čumburović, J. Igrački
„Karakteristike saučesništva u krivičnom delu”, (str. 165-181)*

but not the concurrence of several persons during the commission of the same crime. It is this reason-absence of boundaries between assistance and concurrence of a person during the same criminal offense, led to all perpetrators of criminal offenses and punished equally.

KEYWORDS: *criminal act / an accomplice / the perpetrator / objective relationships / subjective relationship / the instigator / accomplice*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2015 / Vol. XXXIV / 2 / 183-197

Originalni naučni rad
UDK: 343.97:316.624
316.723

IZAZOVI KULTURNE KRIMINOLOGIJE

Ana Bilinović^{*†}

Univerzitet u Novom Sadu Filozofski fakultet

Milena Kojić^{*†}

Univerzitet u Novom Sadu Filozofski fakultet

Kulturna kriminologija predstavlja osoben pristup istraživanju kriminala i njegove kontrole u kontekstu kulture i kao proizvoda kulture. Osnovno polje istraživanja kulturne kriminologije predstavlja analiziranje međuiticaja kriminalne subkulture, kriminalne situacije i medijske konstrukcije kriminala. U radu se izlažu teorijsko-metodološke osnove kulturne kriminologije, sa posebnim osvrtom na etnografska istraživanja, supkulturne etnografije, kontekstualne slike kriminala i tekstualne analize na polju kulturne kriminologije. Posebna pažnja posvećena je savremenim poljima istraživanja kulturne kriminologije: "kriminalu kao kulturi", "kulturi kao kriminalu", medijskoj konstrukciji (kontrole) kriminala i politici kulturne kriminologije, sa fokusom na osobenu problematiku koja odlikuje ove savremene oblasti interesovanja kulturnih kriminologa.

KLJUČNE REČI: kulturna kriminologija / kriminalna situacija / supkulturna etnografija / mediji / kriminalna politika

UVOD

Koncept kulturne kriminologije odnosi se na specifične perspektive i šire orijentacije nastale u okviru kriminologije, sociologije i krivičnog prava

* E-mail: anabilinovic@gmail.com, telefon kabineta 021/485-3905

† E-mail: milena.kojic.ns@gmail.com

(Hayward and Young, 2007; Ferrell and Sanders, 1995; Ferrel, 1992, 1997, 2004). Kao rezultat, studije o kulturnom kriminalu obuhvataju široko polje istraživanja koje se opire dominantnoj paradigmii. Koncept kulturnog kriminala zahteva kombinovanje novijih analiza kulture i medija sa tradicionalnim oblastima istraživanja kriminala kao što su maloletnička delinkvencija, korporativni kriminal i/ili porodično nasilje. Pri objašnjenju nastanka i razvoja kulturnog kriminala, posebna pažnja se posvećuje popularnim kulturnim konstrukcijama, posebno konstrukcijama masovnih medija koje se tiču kriminala i kontrole kriminala (Reiner, 2007). Važnost ovakvog modela objašnjenja kulturnog kriminala istaknuta je unutar brojnih studija na temu veze medija, kulture i kriminala (v. Barak, 1994; Hayward and Young, 2007; Brownstein, 1995; Ferrell and Sanders, 1995; Barak, 1995).

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRISTUPI I ORIJENTACIJE U KULTURNOJ KRIMINOLOGIJI

Savremene studije kulturne kriminologije se često oslanjaju na britansko intelektualno nasleđe ili ga eksplisitno naglašavaju. Mnoge studije iz kulturne kriminologije su nastale zahvaljujući istraživanjima kulture 1970-ih od strane Britanske/Birmingamske škole i britanske "nove kriminologije" (Hebdige, 1979; McRobbie, 1980; Melossi, 1985). Ove studije su istakle suptilnu situacionu dinamiku devijantnih i kriminalnih supkultura, uz skretanje pažnje na važnost simbola i stila oblikovanja supkulturnog značenja i identiteta. Slično, pojedine studije (v. Cohen, 1996) uticale su na savremena razumevanja uticaja masovnih medija na konstrukciju realnosti kriminala i devijantnosti kao i na razumevanje generisanja novih formi društvene i legalne kontrole.

Kulturni kriminolozi crpe saznanja iz studija kulture i uporedo razvijaju polje istraživanja koje uključuje i savremene studije kulture koje su orijentisane ka istraživanju identiteta, seksualnosti i društvenog prostora (Ferrell, 1999). U okviru kulturne kriminologije evidentne su i određene postmodernističke ideje. Umesto modernističke dualnosti forme i sadržaja, odnosno modernističke hijerarhije koja nalaže podrivanje forme sa ciljem razumevanja sadržaja, kulturna kriminologija zastupa posmodernističko stanovište da je forma isto što i sadržaj, da je stil supstanca i da je značenje ukorenjeno u prezentaciji i reprezentaciji (Ferrell, 1999: 397). Prema ovakovom shvatanju studije kulturne kriminologije ne obuhvataju samo istraživanja individualnih kriminalaca ili kriminalnih događaja, niti njihovo medijsko "pokrivanje", već podrazumevaju "putovanje u spektakl ili karneval kriminala" (Ferrell, 1999: 397), kao i duboko zadiranje u slike konstruisane i konzumirane od strane kriminalaca, kriminalnih supkultura, agenata kontrole, medijskih institucija i

publike, koji se međusobno preklapaju. Na ovaj način kulturni kriminolozi istražuju mreže, veze, kontakte, povratne informacije i generalnu infrastrukturu koje konstруšu kriminal i kontrolu kriminala, kao i diskurzivnu povezanost medijskih institucija, agenata kontrole kriminala i kriminalnih supkultura.

Kulturna kriminologija istovremeno ima korene i u sociološkim perspektivama i oslanja se na brojne sociološke discipline koje su istorijski povezane sa kriminologijom. Kulturna kriminologija inkorporira tradicionalne sociološke perspektive (Davis, 1937; Chapman, 1967; Cohen, 1971) i savremenije studije kulture i postmoderne pristupe (Reiner, 2007; Phillips and Bowling, 2007). Na taj način "ona ozivljava kreativnu tenziju sociologije i studija kulture i postmodernizma", nastojeći da razvije ono što Koen (Cohen, 1988: 68) naziva "strukturalnom i političkom verzijom teorije etiketiranja", ili ono što Melosi (Melossi, 1985) opisuje kao "utemeljenu teoriju etiketiranja", fokusirajući se na analiziranje kompleksnih medijskih interakcija kroz koje se značenje kriminala i devijantnosti konstruiše i primeniće. Interakcionistička tradicija u sociologiji devijantnosti i kriminologiji (Lemert, 1951; Becker, 1963; Matza, 1969; Tannenbaum, 1938; Scheff, 1975) usmerila je kulturne kriminologe ka istraživanju interakcija kriminalaca, agenata kontrole, medija i drugih, koji kolektivno konstruišu značenje kriminala. Na taj način kulturni kriminolozi istražuju "simboličko" u "simboličkoj interakciji" i teže da ukažu na širi splet simbola u kojima kriminal poprima politička značenja. Deo konstuktivističke perspektive u sociologiji (Jonassen, 1991; Hirtle, 1996; Kivinen and Ristela, 2003) čini razumevanje kriminala i kontrole kriminala kao društvenih i političkih konstrukcija. Kulturna kriminologija ima korene i u kritičkoj tradiciji u sociologiji, kriminologiji i studijama kulture koja se fokusira na otkrivanje politike kriminala koja stoji iza medijskih anti-kriminalnih kampanja, kao i na objašnjenje veze kriminala i društvene marginalizacije i kriminalnih supkultura i njihovog otpora legalnoj kontroli.

Različiti teorijski uticaji na kulturnu kriminologiju reflektuju se i na metodološke okvire istraživanja u ovoj naučnoj oblasti. Pri istraživanju povezanosti kulture i kriminala dominira upotreba etnografskih metoda (Conquergood, 1991; Raybeck, 1988) koje imaju korene u sociologiji, antropologiji, kriminologiji i studijama kulture. Modifikacije ovih metoda prisutne su u feminističkim, postmodernističkim i egzistencijalističkim studijama. U kulturnoj kriminologiji su takođe prisutne različite metode analize sadržaja, posebno analize medijskih tekstova (Hayward and Young, 2007).

Etnografska istraživanja u kulturnoj kriminologiji (Raybeck, 1988; Lee, 1979; Bilinović, 2014) su odraz sociološke i kriminološke tradicije u istraživanju dinamike kriminalnih i devijantnih supkultura. Sa druge strane, terenska

istraživanja u kulturnoj kriminologiji kombinuju metode terenskih istraživanja u sociologiji, kriminologiji, antropologiji, kao i u okviru feminizma, postmodernizma i egzistencijalizma. Prilikom terenskih istraživanja istraživači dolaze u blisku vezu sa subjektom i situacijom istraživanja. Ovakva istraživanja zahtevaju refleksivno beleženje istraživačkog procesa, odnosno "ethnografiju etnografije" (van Maanen, 1995). Ekstremna verzija etnografske perspektive podrazumeva "kriminološka razumevanja" (Ferrell, 1999) koja su ukorenjena u sociološkoj paradigmi, odnosno u Veberovoj (Weber, 1978) formulaciji razumevanja kao "interpretativnog razumevanja" ili kao "saosećajne participacije". Koncept kriminološkog razumevanja podrazumeva da istraživač empatično razume situaciona značenja, simbolizam i emocije. Iz ove perspektive, iskustva i emocije istraživača služe kao prozori u svet kriminalnih događaja, kriminalnih supkultura i iskustva i razumevanja aktera u tom svetu. Time koncept kriminološkog razumevanja uključuje istraživača i njegova situaciona iskustva u kolektivnoj konstrukciji kriminalne realnosti.

Druge vrste istraživanja ne zahtevaju duboko "uranjanje" istraživača u kriminalne svetove, već naučnu interpretaciju različitih medijskih tekstova koji grade sliku o kriminalu i kontroli kriminala.¹ U istraživanjima ovog tipa najčešće se koristi konvencionalna tehnika analize sadržaja, kao i manje formalne tehnike, deskripcije istaknutih medijskih slika ili ilustrativna poređenja izolovanih slučajeva u medijskim tekstovima (Reiner, 2007). Prisutne su i tehnike na koje su uticale feministička metodologija i epistemologija, a koje razvijaju "maštovita" čitanja tekstova, "kontra-čitanja" i "sociološke dekonstrukcije" tekstova o kriminalu i krivičnom pravu (Ferrell, 1999: 400).

Uprkos razgraničenju etnografskih istraživanja i različitih tekstualnih analiza, postoje studije koje integrišu ova dva pristupa. Pojedini istraživači (Chermak, 1995) kombinovali su analizu sadržaja sa etnografskim opservacijama i intervj uom i na taj način stvorili višeslojne studije koja istražuju izvore i simbolične karakteristike kriminala i organizacionu dinamiku iz koje oni izviru. Navedeno sugeriše da metodološka distinkcija između etnografije i analize sadržaja u okviru kulturne kriminologije nije opravdana. Na prvi pogled, ova dva metoda su različita jer imaju različite subjekte istraživanja: etnografija je namenjena istraživanju kriminalnih supkultura i situacija, dok je analiza medijskih tekstova potrebna za istraživanje medijskih konstrukcija kriminala i kontrole kriminala. Ipak, savremena

¹ Ovi tekstovi podrazumevaju i istorijske i savremene tekstove, naučno čitanje lokalnih i nacionalnih novina koje obrađuju teme kriminala i kontrole kriminala, filmske opise kriminalaca, nasilja i pravde, slike kriminalaca u popularnoj muzici, stripovima i slike kriminala u sajber prostoru (Ferrell, 1999).

istraživanja pokazuju da ovi subjekti nisu toliko različiti. Masovni mediji i slične industrije kulture proizvode sliku i tekst kriminala. Međutim, devijantne i kriminalne supkulture, agenti kontrole i drugi, prilagođavaju te slike i rekonstruišu njihovo značenje u specifičnim društvenim situacijama. Slično, mnoge supkulture koje se tiču kriminala i kontrole kriminala, od gangova preko grafiti umetnika do policijskih udruženja i političkih interesnih grupa, proizvode specifične kanale komunikacije u kojima se stvaraju slike i simboli. Te slike i simboli cirkulisu među društvenim svetovima, generišu javnu percepciju kriminala i javljaju se kao karikature medijskih slika i simbola.

U svetu simbolizma i fluidnih značenja, ni tradicionalna etnografija ni analiza sadržaja ne ostvaruju zadovoljavajuće rezultate. Time je neophodna mešavina metoda koja će omogućiti istraživačima da utoru u kompleksni svet kulture i kriminala (Ferrell, 1999). U ovom smislu etnografska istraživanja i analiza sadržaja, korišćene zasebno ili u kombinaciji, u najboljem slučaju proizvode interpretativne studije slučaja koje otkrivaju dinamiku kulturnih situacija u kojima su konstruisani kriminal i kontrola kriminala. Ferel i Sanders (Ferrell and Sanders 1995) objašnjavaju da je ta dinamika kulturnih situacija toliko kompleksna da bi kulturna kriminologija trebalo da se sastoji iz akumulacije studija slučaja. Oslanjanje na metod studije slučaja može da olakša analitičku sofistifikaciju kulturne kriminologije, ali isto tako može da bude u funkciji marginalizacije kulturne kriminologije u odnosu na kriminološki i sociološki mejnstrim.

SAVREMENA POLJA ISTRAŽIVANJA KULTURNE KRIMINOLOGIJE

Kulturna kriminologija u novije vreme razvija nekoliko (novih) polja istraživanja i analize. Prva dva polja istraživanja se mogu podvesti pod jednostavnu dihotomiju "kriminal kao kultura" i "kultura kao kriminal". Treće polje istraživanja kulturne kriminologije fokusira se na načine na koje mediji konstruišu realnost kriminala i kontrole kriminala, dok četvrto polje analizira društvene politike kriminala i politike kulturne kriminologije.

KRIMINAL KAO KULTURA

Kada se govori o kriminalu kao kulturi, misli se na kriminalna ponašanja zastupljena u supkulturama, kolektivno organizovana oko mreža simbola, rituala i zajedničkih značenja. Jednostavnije rečeno, u ovom kontekstu je jedinica kriminološke analize supkultura. Uvođenjem postmodernističkih ideja u razumevanje devijantnih i kriminalnih supkultura, kulturni kriminoloz

objašnjavaju da su takve supkulture definisane specifičnim argoom, estetikom i stilizovanom samoprezentacijom (Miller, 1995). Na taj način one grade kolektivna značenja i reprezentacije za svoje članove. U ovim supkulturama, kao i na drugim poljima kriminala, forma oblikuje sadržaj, a slika (imidž) oblikuje identitet. U posredovanom svetu dislocirane komunikacije i značenja, devijantne supkulture stvaraju čitave univerzume simboličke komunikacije koji na različite načine prožimaju vreme i prostor. Za kompjuterske hakere (Kojić, 2015), grafiti umetnike, dilere droge i druge, ovo dislociranje znači da su njihove supkulture mnogo manje definisane kontaktom lice-u-lice nego simboličkim kodovima.

Mnoga istraživanja kulturne kriminologije fokusiraju se na dinamiku supkulturnog stila. Kulturni kriminolozi (v. Hebdige, 1979) istraživali su stil kao definišuću karakteristiku i internih i eksternih konstrukcija devijantnih i kriminalnih supkultura. Miler (Miller, 1995) je dokumentovao mnoge načine na koje simbolizam i stil gangova postoje kao medijumi značenja za članove ganga, kao i za agente kontrole. Zabranjivanjem odeće tipične za članove ganga i konfiskovanjem "rekvizita" koje članovi koriste, agenti kontrole u Milerovim studijama konstruišu ista značenja stila ganga kao i sami članovi ganga. Slično, Ferel (Ferrell, 1997, 1999) ukazuje kako savremeni hip hop graffiti predstavljaju "kriminal stila" za grafiti umetnike. Oni se međusobno cene i uvažavaju u skladu sa kompleksnim stilskim i simboličkim konvencijama, koje su takođe prenesene i na medijske institucije, pravne i političke autoritete koji percipiraju grafile kao narušavanje "estetike autoriteta" koja je esencijalna za njihovu kontrolu urbanog okruženja. Džef Ferel i Klinton Sanders (Ferrell and Sanders, 1995) su istraživali i vezivno tkivo kulturnih i kriminalnih praksi i ispitivali načine na koje supkulturni stil oblikuje ne samo estetiku zajednice, već i zvanične i nezvanične reakcije na supkulturni identitet. Ling i Breysi (Lyng and Bracey, 1995) su dokumentovali ironične procese pojavljivanja stila bajkerske supkulture. Na prvom mestu njihov stil se pojavio kao odraz klasnog kulturnog otpora, zatim kao provokacija za medije i agente kontrole koji su samo potvrdili značenje njihovog stila, i na kraju, stil bajkera je prilagođen i modifikovan kako bi ispunio sopstveni politički potencijal.

Pored osobene estetike i simbolike, supkulture su definisane i jačinom kolektivnog iskustva i emocijama. Džef Ferel (Ferrell, 1999, 2004) je koristili razumevajuću metodologiju (*verstehen*) kako bi dokumentovao "nalet adrenalina"- potrebu za rizikom i opasnošću- kao faktor koji oblikuje participaciju i članstvo u devijantnim i kriminalnim supkulturama. Sociološki je relevantno da ove supkulturne prakse postoje kao kolektivno konstruisani napor koji su uronjeni u zajednički vokabular motiva i značenja. Ovakva

iskustva zahtevaju sociologiju tela i emocija, kao i istraživanja devijantnih i kriminalnih supkultura sa fokusom na "afektivno delanje" (Weber, 1978).

KULTURA KAO KRIMINAL

Sintagma "kulturna kao kriminal" odnosi se na rekonstrukciju kulturnog označavanja kriminalnog ponašanja, kao u slučaju javnog etiketiranja produkta popularne kulture kao krimogenih ili kriminalizacije proizvođača kulture putem medija i pravnih kanala. Ferel (Ferrel, 1999), Miler (Miller, 1995) i Kubrin (Kubrin, 2005) navode primere pank i hevi metal bendova koji su bili suočeni sa civilnim i kriminalnim tužbama, policijskim racijama i sličnim. Performeri, producenti i distributeri rep muzike su na sličan način suočeni sa hapšenjima, pravnim konfiskovanjem albuma, protestima, bojkotima, saslušanjima od strane političkih figura i policije, kao i medijskim kampanjama i pravnim procedurama koje ih optužuju za kriminal i delinkvenciju. Nadalje, televizijski programi, filmovi i crtani filmovi su optuživani da utiču na upuštanje u delinkvenciju. Navedeni primeri su izuzetno zanimljivi za istraživanje u okviru kulturne kriminologije. Subjekti koji su u ovim slučajevima kriminalizovani- muzičari, televizijski pisci i njihovi proizvodili su "kulturni" po prirodi, ali su isto tako kriminalizovani kulturnim procesima (Hayward and Young, 2007; Reiner, 2007). Kada se u savremenoj kulturi ovi subjekti kriminalizuju, to se prvenstveno čini kroz masovne medije, kroz njihovu prezentaciju i reprezentaciju kao kriminalnih, kroz šokantne slike, konferencije za novinare i novinske naslove: "medijski proizvedene figure i forme popularne kulture su sada medijski kriminalizovane, što nas vodi u "halu ogledala" (Ferrell, 1999: 405; Hayward and Young, 2007: 108). Generišu se ne samo slike već i slike slika, odnosno pokušaji advokata, policije, religijskih vođa i medijskih kuća da naprave kriminalizovane slike od slika koje su umetnici prvenstveno izgradili. Kriminalizacija popularne kulture je i sama popularna i postoji kao suprotnost popularnoj kulturi. Zbog svega navedenog, kulturni kriminolozi istražuju širi proces kulturne kriminalizacije, odnosno fokusiraju se na medijsku rekonstrukciju značenja i percepcije kulture i kriminala (Reiner, 2007). U nekim slučajevima, kulturna kriminalizacija uspešno dehumanizuje kulturne subjekte iako ne postoje formalne ili pravne osnove za to. U drugim slučajevima, kulturna kriminalizacija pomaže u konstrukciji konteksta u kom su direktnе pravne optužbe lakše izvodljive. U svakom slučaju, medijska dinamika upravlja i definije kriminalizaciju popularne kulture.

Medijski kontekst kriminalizacije je takođe politički. Savremena kriminalizacija popularne kulture je nastala kao deo šireg "kulturnog rata" između političkih

konzervativaca i kulturnih reakcionara (Ferrell, 1999: 405-406). Kontroverze oko kriminalnih i krimogenih karakteristika rep muzičara su nastale ne iz spontane javne zabrinutosti, već iz sofisticiranih političkih kampanja. U ovom svetu, jasno je da savremena kulturna kriminalizacija ciljano marginalizuje određene supkulture - radikalnu pank muziku, političke rep grupe, lezbijske i gej vizualne i performans umetnike - čija stilizovana konfrontacija sopstvenoj marginalnosti preti obrascima moralne i legalne kontrole (Hebdige, 1979; Kubrin, 2005). Kulturna kriminalizacija u ovom smislu otkriva još jednu vezu između supkulturnih stilova i simbola i medijskih konstrukcija i rekonstrukcija kriminalnog i krimogenog. Pored toga, kao proces koji je konstruisan u javnom domenu, kulturna kriminalizacija doprinosi popularnim percepцијама i panici, a zatim i daljoj marginalizaciji navedenih subjekata.

MEDIJSKE KONSTRUKCIJE KRIMINALA I KONTROLE KRIMINALA

Kulturna kriminologija inkorporira istraživanja o medijskim karakterizacijama kriminala i kontrole kriminala koja podrazumevaju istorijske i savremene tekstove i istraživanja slika generisanih u novinama, na filmu, televizijskim vestima, u zabavnim programima, popularnoj muzici, stripovima i u sajber prostoru na internetu (Kojić, 2015). Kulturni kriminolozi (v. Chermak, 1995; Sanders and Lyon, 1995) su istraživali kompleksne institucionalne interakcije između krivičnog prava i masovnih medija i dokumentovali ne samo oslanjanje masovnih medija na krivično pravo, već i važnost reciprociteta u ovom odnosu (v. Reiner, 2007). Medijske institucije se oslanjaju na podatke koje obezbeđuje krivično pravo, konkretno, na slike i informacije o kriminalu. Reciprocitet u ovom odnosu se zasniva na tome što mediji za uzvrat proklamuju političke ciljeve kroz svoje kanale i obezbeđuju javnu podršku tih ciljeva. Mediji i krivično pravo sarađuju u konstrukciji razumevanja kriminala i kontrole kriminala. Većina istraživanja kulturne kriminologije je izgrađena na nasleđu klasičnih analitičkih modela studija kulture i interakcionističke sociologije, a to nasleđe je otelotvoreno u konceptima kao što su "moralno preduzetništvo" i "moralno preuzimanje" u stvaranju kriminala i devijantnosti i generisanju moralne panike koja se tiče problema kriminala i devijantnosti (Ferrell, 1999).

Istraživanja kulturne kriminologije problematizuju prepostavke koje su uzete "zdravo za gotovo", a koje se tiču kriminala i specifičnih karakteristika kriminalaca. U istraživanjima kulturne kriminologije nude se korisne rekonceptualizacije i preciziranja analitičkih modela korišćenih u ovu svrhu. Pojedini teoretičari (McRobbie and Thornton, 1995) skrenuli su pažnju da se esencijalni koncepti "moralne panike" i "dežurnog zlikovca" (*folk devils*)

moraju razumeti u kontekstu medija. Medijski kanali i medijska tržišta su od "moralne panike" napravili opasnu tržišnu robu, dok su "dežurni zlikovci" u meinstrim medijima u isto vreme stigmatizovani i obožavani. Slično, Dženkins (Jenkins, navedeno prema Ferrell, 1999: 407) govori o razumevanju kriminala i prava u smislu društvenih i kulturnih konstrukcija i smatra da posebna pažnja mora biti usmerena ka medijima i političkoj dinamici koje su ključne i u "hekkonstruisanom" kriminalu.

Kulturni kriminolozi naglašavaju i da se u procesu konstrukcije kriminala i kontrole kriminala javlja i element zabave. Sparks (Sparks, navedeno prema Ferrell 1999) ovo naziva "zabavljanje krize" (*entertaining the crisis*), odnosno nalaženje zadovoljstva u konzumiranju medijske slike kriminala i drame. U istraživanju popularne muzike, filma, televizijskog zabavnog programa, vesti i informacija, kulturna kriminologija ističe "tačke prelamanja" ovih kategorija.²

POLITIKA KULTURE, DRUŠVENA POLITIKA KRIMINALA I POLITIKE KULTURNE KRIMINOLOGIJE

Kulturna kriminologija istražuje prisutnost odnosa moći i emergentnost društvene kontrole u interakcijama kulture i kriminala (Lacey, 2007; Hoyle and Zedner, 2007). Stilske prakse i simbolički kodovi kriminalnih i devijantnih supkultura predstavljaju subjekt pravnog nadzora i kontrole, ili su, alternativno, prilagođeni i modifikovani među konzumentskom mašinerijom. "Kulturni ratovi" se vode prvenstveno protiv alternativnih formi umetnosti, muzike i zabave, odnosno protiv ličnosti i performansi koje se kriminalizuju i marginalizuju (Ferrell, 1999). Ekstremni rezultat ove kriminalizacije i marginalizacije je gašenje i utišavanje političke kritike koju ove forme umetnosti, muzike i zabave predstavljaju. Medijske konstrukcije kriminala i kontrole kriminala nastaju iz saveza medijskih institucija i krivično-pravnih agenata, u svrhu promovisanja političkih ciljeva u pogledu kontrole kriminala, a koje služe istovremenoj tivijalizaciji i dramatizaciji značenja kriminala.

Istovremeno, kulturni kriminolozi naglašavaju i istražuju različite forme otpora ovim kompleksnim mrežama društvene kontrole. Sparks (Sparks, 1992) navodi da se različite forme otpora konstruisanoj društvenoj kontroli javljaju među

² Na primer, istaknuta je popularnost "rijaliti" kriminalnih programa kao što su "C.O.P.S." ili "L.A.P.D" ili emisija posvećenih temama kriminala i devijantnosti. Takva dinamika demonstrira realnost kriminala, vesti o kriminalu, zabavu u vezi sa kriminalom, ali je takva dinamika medija u isto vreme definisana kao realna, odnosno, "realna u svojim posledicama" (Thomas, navedeno prema Ferrell, 1999).

umetnicima i muzičarima zahvaćenim ovim "kulturnim ratom", koji odbijaju vladine nagrade, napuštaju visoke pozicije, organizuju alternativne performanse i koriste druge načine da izazovu javni kontra-napad. Ling (Lyng, 1990) i Ferel (Ferrell, 1999) naglašavaju važnost naleta adrenalina u ovom otporu. Kako pružanje otpora za sobom nosi opasnost usled kriminalizacije pružanja otpora, učesnici u praksi otpora pronalaze uzbudjenje i na taj način transformišu politički pritisak u lično i kolektivno zadovoljstvo. Sa druge strane, sama kulturna kriminologija predstavlja vrstu intelektualnog otpora, u smislu kontra-čitanja, kontra-diskursa i kritičke intervencije prema konvencionalnim konstrukcijama kriminala. U dekonstrukcijama medijske panike u vezi sa kriminalom, kulturni kriminolozi razotkrivaju političke procese koji stoje iza naizgled spontane javne zabrinutosti. Barak (Barak, 1995) navodi da se kriminolozi integriraju u medijsku konstrukciju kriminala, razvijajući svoju ulogu u procesu stvaranja alternativnih slika i razumevanja kriminala i na taj način proizvode "zamenSKI diskurs" u čitanju kriminala i kontrole kriminala. Mnoge etnografske studije kulturne kriminologije u domenu supkultura funkcionišu slično, kao kritičko odstupanje od zvaničnih definicija "realnosti" proizvedenih od strane medija i krivično-pravnog sistema na koje se oslanja sudska kriminologija (Ferrell, 1999). Alternativnom dokumentacijom proživljene realnosti grupa koje su marginalizovane od strane konvencionalnih konstrukcija kriminala i dokumentovanjem političkih struja iza marginalizacionih procesa, "kulturni kriminolozi nastoje da dekonstruišu zvaničnu demonizaciju različitih autsajdera" (Becker, 1963) - od žrtava porodičnog nasilja, do grafiti umetnika, gejeva, beskućnika herojinskih zavisnika, kao i da proizvedu alternativna razumevanja istih (Ferrell, 1999: 410). Na ovaj način kulturna kriminologija u skladu sa svojom politikom, teorijom i metodom, integrira supkulturnu etnografiju sa analizom medija i institucija, u cilju stvaranja alternativne slike kriminala.

Dinamika integracije supkulturnog kriminala i medijskih konstrukcija kriminala predstavlja ključni domen kulturne kriminologije (Reiner, 2007). Različite ilegalne supkulture dolaze u kontakt sa masovnim medijima i prilagođavaju i ponovno uspostavljaju kanale, produkte i značenja masovnih medija. Ilegalne supkulture takođe stvaraju svoju medijsku komunikaciju. Alternativne i marginalizovane supkulture proizvode sopstvene alternativne magazine i veb sajtove. Članovi uličnih bandi konstruišu složene načine komunikacije kroz stil oblačenja, boje, pozdrave. Široka i fluidna publika svedoči procvatu kriminala i kontrole kriminala u svakodnevnom životu, konzumira mnoštvo slike kriminala kroz vesti i zabavu i za uzvrat rekonsturiše značenja kroz simboličku interakciju (Hayward and Young, 2007).

Mnoge svakodnevne situacije u kojima se odigravaju kriminal i održavanje reda podrazumevaju kulturni prostor. Inkorporiranjem perspektiva studija kulture, kulturne geografije i postmoderne geografije, pojam kulturnog prostora objašnjava se kao proces u kom se značenje u javnim domenima konstруše i osporava (Ferrell and Sanders, 1995). Ovaj proces je u interakciji sa kriminalom i kontrolom kriminala. Kao i u slučaju kampanja za kulturnu kriminalizaciju, konflikti oko kriminala i kulturnog prostora nastaju oko marginalizovanih supkultura mladih ljudi, etničkih manjina i drugih grupa i ukazuju na problem identiteta i autentičnosti.³ Ovakvi konflikti inkorporiraju kompleksne kriminalizacije marginalizovanih supkultura kao dela sistematičnih pokušaja da se izbrišu njihove konstrukcije sopstvenih slika, da se na njihovo mesto stave simboli homogenosti i konsenzusa i da se na taj način uspostavi "estetika autoriteta" (Ferrell, 1999: 412-413).

Najintimnije situacije u kulturnom prostoru, prožete kriminalom i kontrolom kriminala su one koje se odnose na fizički i emocionalni aspekt. Ove situacije iziskuju posvećivanje pažnje kulturne kriminologije pojavama kao što su konstrukcija identiteta kod mladih devojaka koje su članovi ganga, kroz transformacije kose, šminke i diskursa i konstrukcije medijskih politika u vezi sa AIDS-om. Ove situacije zahtevaju refleksivnu razumevajuću metodologiju i epistemologiju, kao i načine istraživanja i saznanja koji su istovremenno utelovljeni i afektivni, bliži intimnom značenju kriminala, ali nikad dovoljno blizu (Ferrell 1999)

ZAKLJUČAK

Kulturna kriminologija inkorporira elemente kriminologije, sociologije, krivičnog prava i drugih intelektualnih orijentacija. Ova intelektualna perspektiva ponovo stavlja u fokus paradigmе studija kulture, "nove" kriminologije, interakcionističke sociologije i kritičke teorije i integriše ideje postmodernizma, feminizma i konstruktivističke misli. Kulturna kriminologija ne nastoјi da sintetizuje ove različite perspektive, već ih posmatra u svetlu kritičkog istraživanja raznovrsnosti kulture i kriminala. Povezujući ove različite intelektualne dimenzije i njihove metodologije, kulturna kriminologija istražuje značenja kriminala i kontrole kriminala. Koen (Cohen, 1988) je napomenuo

³ "Skejtborderi" pretvaraju šetališta i parkinge u igrališta, ulične bande zauzimaju kolektivni kulturni prostor zajedničkim stilom i javnim ritualima, agenti kontrole kriminala zabranjuju i konfiskuju stilizovanu odeću i zabranjuju okupljanja "poznatih" članova bande. Grafiti umetnici stvaraju vizuelne pejzaže i simboličke kodove u javnom životu, ali često to rade u inat jačanju sankcija, nadzornim sistemima i nastojanjima da budu izolovani iz javnog života (Ferrell, 1999).

da "postavljanje cilja" kulturne kriminologije zahteva ispitivanje "subjektivnih značenja" devijantnosti i kriminala kao svrhovitih akcija. Kulturna kriminologija razvija svoje ciljeve kroz istraživanje kompleksnih konstrukcija, prilagođavanja i menjanja značenja koje nastaje na polju interakcije medija i političkih formacija, ilegalnih supkultura i publike u vezi sa kriminalom i kontrolom kriminala. Ono što je evidentno u oblasti kulturne kriminologije jeste da se u okviru "stilizovanog ritma" kriminalnih supkultura, čitanja novinskih članaka u vezi sa kriminalom ili čitanja policijskih dokumenata, između panike i zadovoljstva "ne može pobeći od politike reprezentacije" (Hall 1993:111).

LITERATURA

- (1) Barak, G. (1995). Media, Crime and Justice: A Case for Constitutive Criminology. In: J. Ferrell and C. R. Sanders (eds.), *Cultural Criminology*. Boston: Northeastern University Press, pp. 142-168.
- (2) Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
- (3) Bilinović, A. (2014). Primena koncepta socio-kulturne integracije u analizi devijantnosti i procesa etiketiranja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 33 (1): 177-191.
- (4) Brownstein, H. H. (1995). The Media and the Construction of Random Drug Violence. In: J. Ferrell and C. R. Sanders (eds.), *Cultural Criminology*. Boston: Northeastern University Press, pp. 45-65.
- (5) Chapman, L. (1967). *Sociology and the Stereotype of the Criminal*. London: Travistock Press.
- (6) Chermak, S. (1995). *Victims in the News: Crime and the American News Media*. Boulder, CO: Westview.
- (7) Cohen, S. (1971). *Image of Deviance*. Londone: Paladine Press.
- (8) Cohen, S. (1988). *Against Criminology*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- (9) Conquergood, D. (1991). On Rethinking Ethnography. *Communications Monography* 58: 335-359.
- (10) Davis, K. (1973). The Sociology of Prostitution. *American Sociological Review* 2 (5): 744-755.
- (11) Ferrell J. (1997). Youth, crime, and cultural space. *Social Justice* 24: 21-38.
- (12) Ferrell, J. (1992). Making Sense of Crime: Review Essay on Jack Katz's Seductions of Crime. *Social Justice* 19 (3): 111-123.
- (13) Ferrell, J. (1999). Cultural Criminology. *Annual Review of Sociology* 25: 395-418.
- (14) Ferrell, J. (2004). Boredom, crime and criminology. *Theoretical Criminology* 8 (3): 287-302.

- (15) Ferrell, J. and C. R. Sanders (1995). Culture, Crime and Criminology. In: J. Ferrell and C. R. Sanders (eds.), *Cultural Criminology*. Boston: Northeastern University Press, pp. 3-24.
- (16) Hall, S. (1993). What is this 'black' in black popular culture? *Social Justice* 20:104-114.
- (17) Hayward, K. and J. Young (2007). Cultural criminology. In: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4th edition). New York: Oxford University Press, pp. 102-121.
- (18) Hebdige D. (1979). Subculture: The Meaning of Style. London: Methuen Press.
- (19) Hirtle, J. St. P. (1996). Coming to Terms: Social Constructivism. *The English Journal* 85(1): 91-92.
- (20) Hoyle, C. and L. Zedner (2007). Victims, Victimization and Criminal Justice. In: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4th edition). New York: Oxford University Press, pp.461-495.
- (21) Jonassen, D. H. (1991). Objectivism versus Constructivism: Do We Need a New Philosophical Paradigm? *Educational Technology Research and Development* 39(3): 5-14.
- (22) Kivinen, O. and P. Ristela (2003). From Constructivism to Pragmatist Conception of Learning. *Oxford Review of Education* 29(3): 363-375.
- (23) Kojić, M. (2015). Izazovi kompjuterskog kriminala. *Kultura polisa* 27 (12):461-475.
- (24) Kubrin, C. (2005). Gangstas, Thugs and Hustlas: identity and the code of the street in Rap music. *Social problems* 52 (3): 360-378.
- (25) Lacey, N. (2007). Legal Construction of Crime. In: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4th edition). New York: Oxford University Press, pp.179-200.
- (26) Lee, R. B. (1979). *The !Kung San: Men, Women, and Work in a Foraging Society*. New York: Cambridge University Press.
- (27) Lemert, E. (1951). *Social Pathology*. New York: McGraw-Hill.
- (28) Lyng, S. (1990). Edgework: a social psychological analysis of voluntary risk taking. *American Journal of Sociology* 95:851-86.
- (29) Lyng, S. and M. L. Bracey (1995). Squaring the One Percent: Biker Style and the Selling of Cultural Resistance. In: J. Ferrell and C. R. Sanders (eds.), *Cultural Criminology*. Boston: Northeastern University Press, pp. 235-276.
- (30) Matza, D. (1969). *On Becoming Deviant*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- (31) McRobbie A. and Thornton SL. (1995). Rethinking 'moral panic' for multi-mediated social worlds. *British Journal of Sociology* 46: 559-574.

- (32) Melossi, D. (1985). Overcoming the crisis in critical criminology: toward a grounded labeling theory. *Criminology* 23:193-208.
- (33) Miller, J. (1995). Struggles over the symbolic: gang style and the meanings of social control. In: J. Ferrell and C. R. Sanders (eds.), *Cultural Criminology*. Boston: Northeastern University Press, pp. 213-234.
- (34) Phillips, C. and B. Bowling (2007). Ethnicities, Racism, Crime and Criminal Justice. In: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4th edition). New York: Oxford University Press, pp. 421-460.
- (35) Raybeck, D. (1988). Anthropology and Labelling Theory: A Constructive Critique. *Ethos* 16(4): 371-397.
- (36) Reiner, R. (2007). Media-Made Criminality: The Representation of Crime in the Mass Media. In: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology* (4th edition). New York: Oxford University Press, pp. 302-340.
- (37) Sanders, C. R. and E. Lyon (1995). Repetitive Retribution: Media Images and the Cultural Construction of Criminal Justice. In: J. Ferrell and C. R. Sanders (eds.), *Cultural Criminology*. Boston: Northeastern University Press, pp. 25-44.
- (38) Scheff, T. J. (1975). *Labeling Madness*. New Jersey: Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- (39) Sparks R. (1992). *Television and the Drama of Crime: Moral Tales and the Place of Crime in Public Life*. Buckingham, UK: Open University Press.
- (40) Tannenbaum, F. (1938). *Crime and Community*. London and New York: Columbia University Press.
- (41) van Maanen, J. (1995). Representation in Ethnography. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- (42) Weber M. (1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

THE CHALLENGES OF CULTURAL CRIMINOLOGY

Cultural criminology is a specific approach to the study of crime and its control in the context of culture and as a product of culture. The main field of research in cultural criminology is analysis of interfluence between criminal subculture, criminal situation and media constructions of crime. This paper presents the theoretical and methodological foundations of cultural criminology, with a special focus on ethnographic research, subcultural ethnography, contextual picture of crime and textual analysis in the field of cultural criminology. Special attention is paid to the contemporary research fields of cultural criminology: "crime as culture", "culture as a crime," the

*Zbornik IKSI, 2/2015 – A. Bilinović, M. Kojić
„Izazovi kulturne kriminologije”, (str. 183-197)*

media construction of crime (controle) and politics of cultural criminology, with a focus on the specific issues that characterized this contemporary field of interest among cultural criminologists.

KEY WORDS: *cultural criminology / criminal situation / subcultural ethnography / media / criminal policy*

VIKTIMOGENE PREDISPOZICIJE I FAKTORI VIKTIMIZACIJE ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA¹

Nikola Vujičić*

Predmet ovog rada su viktimoški aspekti seksualnog nasilja. Nakon kratkog uvodnog razmatranja, te datog prikaza viktimođenih predispozicija, autor se fokusira na faktore viktimizacije žrtava seksualnog nasilja, što je ujedno i centralna kategorija rada. U radu je predstavljen deo istraživanja koje je autor sproveo u periodu od 2013 - 2015. godine, konkretno - predstavljeni su podaci iz kriminoloških istraživanja koja su poslednjih godina vršena na prostorima SAD, a koje je autor prikupio tokom studijskog boravka na Northeastern Illinois University (Čikago, SAD) u martu 2013. godine.

Pored navedenih podataka, na odgovarajućim mestima je ukazano i na istraživanja koja su sprovedena u Republici Srbiji. Uporedo sagledavanje podataka, upravo bi trebalo da posluži kao "okidač" da se u nekom narednom periodu pokrenu odgovarajuća istraživanja u Republici Srbiji, a na temelju podataka i određenih saznanja do kojih se došlo u američkoj kriminološkoj literaturi.

Budući da nijedno istraživanje ne bi trebalo da bude samo sebi cilj, već bi trebalo da dovede do adekvatne reakcije društva na planu generalne i specijalne prevencije, autor je drugi deo istraživanja posvetio izučavanju sudske prakse u Republici Srbiji, te reakciji društva na seksualno nasilje što će, pre svega imajući u vidu ograničenja u pogledu strukture i obima naučnog članka, biti predstavljeno u narednom broju Zbornika.

* Naučni rad je izведен iz autorove master teze pod nazivom "Viktimoški aspekti seksualnog nasilja", odbranjene 2015. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Master rad je u izvornom obliku dostupan na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

* E-mail: nikola.vujicic.law@gmail.com

*Zbornik IKSI, 2/2015 – N. Vujičić
„Viktimođene predispozicije i faktori viktimizacije žrtava seksualnog nasilja”,
(str. 199-231)*

*KLJUČNE REČI: seksualni delikti / seksualno nasilje /
viktimođene predispozicije / faktori viktimizacije / viktimologija*

1. UVODNA RAZMATRANJA

Kriminalitet koji se shvata kao ukupnost svih zločina u određenom vremenu i prostoru¹, prisutan je u svim istorijskim okvirima društva, bez obzira da li je reč o starom, srednjem ili novom veku i bez obzira na činjenicu što je kao takav formulisan sa pojmom nauka poput kriminologije. Jedan od obaveznih elemenata kriminalnog fenomena je i zločin², o čijoj je štetnosti, odnosno opasnosti po društvo, postojala svest i prilikom donošenja prvih zakonika u starom veku. Kako se zločin, u širem kontekstu i kriminalitet, određuje kao akt kojim se krši krivični zakon, važno je napomenuti da su se sa razvojem društva, menjala i shvatanja u pogledu ponašanja u odnosu na koja bi trebalo reagovati krivičnim pravom, koje shodno savremenim shvatanjima i važećem načelu legitimnosti predstavlja *ultima ratio*.³

Krivično delo silovanja i sa njim povezana krivična dela, koja se u kriminologiji označavaju kao seksualni delikti, ubrajaju se u grupu tzv. tradicionalnih (klasičnih) oblika nasilničkog kriminaliteta. Ovo ne i isključivo iz razloga što klasičan kriminalitet obuhvata krivična dela kojima se napadaju dobra i vrednosti koja se štite u svim društvenim sistemima⁴, već i iz razloga što je silovanje, istina ne u današnjem, modernom poimanju, kao oblik nepoželjnog i strogo kažnjivog ponašanja prepoznato i u najstarijim zbornicima klinopisnog prava, poput Ur-Namuovog zakonika koji je donet oko 2100. godine pre nove ere ili Hamurabijevog zakonika donetog oko 1720. godine pre nove ere.⁵

Seksualno nasilje je tema o kojoj je dosta pisano, a o kojoj je uvek moguće iznova raspravljati. Posmatrano sa naučne tačke gledišta, razlozi su višestruki,

¹ Đ. Ignjatović, *Kriminologija* (dvanaesto izdanje), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015, 15.

² O značenju i razgraničenju osnovnih pojmove koji figuriraju u kriminologiji kao nauci, vid. više: Đ. Ignjatović, *Kriminologija...*, op.cit., 14-16.

³ Vid. više: Z. Stojanović, *Krivično pravo - opšći deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, 23-24.

⁴ S. Konstantinović-Vilić, V. Nikolić-Ristanović, *Kriminologija*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 2003, 114.

⁵ S. Avramović, V. Stanimirović, *Uporedna pravna tradicija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010, 60-62; 77-79.

počev od vođenja stalnih rasprava u pogledu pola pasivnog subjekta, odnosno pola žrtve, zatim pogodnih mogućnosti za stvaranje sekundarne i tercijarne viktimizacije, preko izrazite tamne brojke kriminaliteta, posebno kada je reč o silovanju pa do odnosa učinioča i žrtve i sl. Čini se da su seksualni delikti upravo ona vrsta delikata kod kojih do naročitog izražaja dolazi viktimalogija kao nauka, bilo da se shvati kao zasebna nauka, bilo kao deo (grana) kriminologije i to upravo iz gore pobrojanih razloga, ali i iz razloga što se kod seksualnog nasilja otvara pitanje teških i dugotrajnih posledica viktimizacije.

Definisanje termina seksualnog nasilja i seksualnih delikata u viktimalogiji, nije oblast u kojoj postoji apsolutno slaganje autora⁶, i iako nije moguće formirati jednu jasnu definiciju kojom bi bila obuhvaćena sva ljudska ponašanja koja se imaju smatrati za radnju izvršenja nekog od oblika seksualnog nasilja, kao polaznu osnovu trebalo bi uzeti jedno uopšteno definisanje, po kome seksualni delikti obuhvataju različite napade na slobodu odlučivanja u polnoj sferi druge osobe.⁷ U inostranoj kriminološkoj literaturi je prisutno shvatanje koje se kreće u navedenom pravcu, odnosno po kome treba prihvati tzv. restriktivnu definiciju, a praksi, nauci i pravnim istraživanjima ostaviti da pojedina ponašanja istražuju i prepoznaju kao seksualno nasilje (seksualnu prinudu).⁸

2. VIKTIMOGENE PREDISPOZICIJE ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA

ViktimoGene predispozicije predstavljaju obeležja nekog subjekta koja čine da on bude trajno ili privremeno podložniji viktimizaciji određenim tipom kriminalnog ponašanja, a u viktimaloškoj literaturi je uobičajeno da se one dele na biofiziološke, socijalne i psihičke.⁹

Američki autori Teten Tharp i dr. su sistemski sagledali rizike seksualne viktimizacije i iste podelili u dve grupe, od kojih se svaka sastoji od određenog broja podgrupa. Prva velika podela sagledava faktore koji

⁶ N. Veselinović, Trauma kao tačka susreta seksualnog nasilništva i viktimizacije, Temida 3/2003, Beograd, str. 28.

⁷ Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimalogija*, Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu., Beograd, 2011, 56.

⁸ Vid. više: L.E. Adams-Curtis, G.B. Forbes, College Women's Experiences of Sexual Coercion: A Review of Cultural, Perpetrator, Victim, and Situational Variables, *Trauma, Violence & Abuse* 2004 5:91, 98.

⁹ O ovoj i drugim podelama, vid. više: Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimalogija.... op.cit.*, 26-27.

proizlaze iz postojanja određene veze između potencijalne žrtve i potencijalnog učinioca seksualnog delikta i autori ih nazivaju "faktorima povezanosti" čije su podgrupe:

- *Porodične prilike* koje se sastoje od dve grupe faktora i to: karakteristika porodice (obuhvata socioekonomski status porodice, strukturu porodice, mentalno zdravlje porodice i osuđivanost roditelja za neko od krivičnih dela) i odnosa u porodici (obuhvata izloženost porodičnom nasilju i drugim konfliktima unutar porodice, fukncionisanje porodice, odnos između roditelja i dece i način vaspitavanja);
- *Vršnjački faktori* koji se sastoje od tri grupe faktora i to: stavova i ponašanja vršnjaka (obuhvata odobrenje vršnjaka za prisilni seksualni odnos, pritisak vršnjaka za vršenje seksualnih aktivnosti i vršnjačka seksualna agresivnost) zatim preuveličavanje stereotipnog muškog ponašanja (članstvo određenim grupama - tzv. "bratstvima" i bavljenje sportom) i antisocijalne grupe vršnjaka (obuhvata delinkventno ponašanje i pripadnost vršnjačkim bandama);
- *Partnerski faktori* koji se sagledavaju kroz stalni partnerski odnos ili povremena viđanja zarad zadovoljenja seksualnih potreba, ali i kroz konflikt odnosno partnersko nasilje bez obzira na stalnost veze.
- *Druga velika grupa* obuhvata tzv. "variabile na individualnom nivou", odnosno faktore koji se u našoj literaturi označavaju kao "lična svojstva" i pomenuti autori navedene variabile dele u sledeće podgrupe:
 - *Seksualno ponašanje i drugi nekognitivni faktori* koji proističu iz seksualnih odnosa, a u okviru kojih se sagledavaju sledeće celine: postojanje većeg broja partnera, povremeni seksualni odnosi, želja za seksualnim odnosima u ranom uzrastu, izloženost seksualnim sadržajima, uzbudjenje na devijantne/agresivne nadražaje, seksualna orijentacija, seksualni odnos sa rizičnim grupama, motivacija za seks, seksualna viktimizacija u periodu adolescencije ili periodu zrelog doba, ranije vršenje seksualnog nasilja, devijantno seksualno ponašanje, postojanje polno prenosivih bolesti na strani učinioca, starosna dob i dr.
 - *Psihosocijalni faktori*, kojima su obuhvaćeni: poteškoće u prilagođavanju, delinkvencija - kao oblik poremećaja ponašanja, agresivnost, impulsivnost - problemi sa pažnjom, niži nivo samopouzdanja i pokušaj samoubistva;
 - *Spoznaje o seksualnosti*, kojima su obuhvaćeni: seksualne fantazije - preopterećenost seksom, spremnost da se prihvati seksualno nasilje, krivica žrtve, silovanje i seksualno znanje, poricanje odnosno potiskivanje krivice učinioца;

- *Međuljudski faktori*, kojima su obuhvaćeni: socijalne veštine/interakcije, odsustvo osećajnosti, socijalna izolacija, (ne)poželjnost seksualnog nasilja u socijalnoj sredini, pogrešno tumačenje znakova - u smislu pristanka za stupanje u seksualni odnos;
- *Spoznanje o rodnoj ravnopravnosti*, koje obuhvataju: tzv. mit o pristanku žrtve - žene da bude silovana, neprijateljstvo prema ženama / kontradiktornost o seksualnim uverenjima, pridržavanje tradicionalnim shvatanjima o rodnim ulogama i naročito izraženo stereotipno ponašanje muškarca koje se ispoljava kroz naročito izraženu fizičku snagu, agresivnost i seksualnost;
- *Ostale spoznaje o nasilju*, kojima su obuhvaćeni prihvatanje nasilja, dominantnost i razvoj konkurentnosti.¹⁰

Iz navedene podele jasno proizlazi da je, kada su u pitanju seksualni delicti, moguće prepoznati mnogobrojne faktore koji utiču na to da određeno lice bude podložno viktimizaciji, ali i onu drugu grupaciju faktora, koja utiče na to da određeno lice bude prepoznato kao potencijalni učinilac nekog oblika seksualnog nasilja. Međutim, svi ovi faktori se međusobno prepliću i u stvarnosti se uobičajeno dešava da kod žrtve seksualnog nasilja bude prepoznato više faktora koji su doprineli tome da baš ona bude meta nasilnika.

3. LIČNA SVOJSTVA KAO FAKTOR VIKTIMIZACIJE

3.1. Uzrast kao faktor viktimizacije

Uzrast predstavlja jedno od obeležja nekog subjekta koje čini da on bude trajno ili privremeno podložniji viktimizaciji. Veliki broj naučnih radova, usmeren je na objašnjenje nasilja prema **deci**, kako fizičkog i seksualnog, tako i psihičkog, budući da isto ostvaruje neposredne, ali i dugoročne negativne efekte na razvoj deteta.¹¹ Doprinos sagledavanju rasprostranjenosti i društvenoj opasnosti seksualne zloupotrebe dece i maloletnika, pružila su i novija kriminološka - feministički orijentisana istraživanja, u kojima je ukazano na brojne primere zloupotrebe dece, među

¹⁰ O svim navedenim podelama, vid. više: A. Teten Tharp et al., A Systematic Qualitative Review of Risk and Protective Factors for Sexual Violence Perpetration, *Trauma, Violence & Abuse* 2013 14:133, 147-157.

¹¹ Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija...*, op.cit., 66.

kojima su zloupotreba u oblasti prostitucije i kriminalnih aktivnosti, kao i zloupotreba u porodici, koja obuhvata i različite oblike seksualnog nasilja.¹²

Smatra se da određeni činioci kao što su stepen naivnosti, nezrelosti i poverenja, koja deca imaju u odrasle osobe, utiču na to da su u najvećem riziku deca između četvrte i devete godine života. Sa druge strane, upravo navedeni faktori dovode do toga da se kao učinioci javljaju najčešće osobe koje su u stalnom i bliskom kontaktu sa decom, kao što su roditelji, srodnici i najbliži poznanici, dakle svi oni kojima deca veruju, sa kojima provode vreme i prema kojima gaje određene emocije. To takođe podrazumeva da se iz navedenih razloga ova dela teško prijavljuju i još teže otkrivaju.¹³

Objašnjenje za seksualne napade na adolescente i mlađa punoletna lica, pronalazi se u činjenici da su mlade osobe atraktivnije od starijih osoba. Buss je u istraživanju sprovedenom 1989. godine, posmatrajući 37 različitih kulturnih podneblja, izveo zaključak da je ova karakteristika uočljiva u svim kulturama.¹⁴ Starije osobe, prilikom biranja žrtve, uglavnom posmatraju mlađe ženske osobe. S tim u vezi, zanimljivo je i istraživanje koje pokazuje, da je upravo zbog ove karakteristike, uočljivo da su "seks modeli" - prostitutke, striptizete i glumice u porno industriji mahom mlađe osobe, budući da su atraktivnije za suprotni pol, za razliku od žena u srednjim i poznim godinama.¹⁵

Kada je reč o muškoj populaciji mlađih punoletnih lica, Felson i dr. su izneli podatak da su lica između 18-19 godina čak 7,7 puta izloženija seksualnoj viktimizaciji u odnosu na muškarce starosti 30-34 godine, što takođe govori u prilog činjenici da su deca i mlađa punoletna lica znatno izloženija viktimizaciji seksualnim deliktima u odnosu na lica srednjih godina.¹⁶

Poslednjih godina, izvršen je i veliki broj epidemioloških istraživanja, čiji je cilj da se utvrdi prevalenca fizičkog, psihološkog i seksualnog nasilja nad decom i osećaja zanemarenosti kod dece u porodici. Jedno od takvih istraživanja,

¹² Z. Mršević, *Incest između mita i stvarnosti - kriminološka studija seksualnog zlostavljanja dece*, Beograd 1997, 33.

¹³ N. Tanjević, Krivičnopravna zaštita dece žrtava seksualnog nasilja u Srbiji, Temida 4/2010, Beograd, str. 20-21.

¹⁴ B.M. David, Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures, *Behavioral and Brain Sciences* 1989, 12:1-14.

¹⁵ L. Edlund, E. Korn, A theory of prostitution, *Journal of Political Economy* 2002, 110:181-214.

¹⁶ R.B. Felson, P. Cundiff, N. Painter-Davis, Age and sexual assault in correctional facilities: A blocked opportunity approach, *Criminology* Vol. 50 Nb. 4 2012, 887:911.

tokom 2010. i 2011. godine, sprovedeno je i u Republici Srbiji, u okviru regionalnog projekta "Balkansko epidemiološko istraživanje o zlostavljanju i zanemarivanju dece" (*Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect - BECAN*). Stratifikovani klasterski uzorak u navedenom istraživanju, činilo je 4027 dece koja pohađaju peti i sedmi razred osnovne škole, kao i deca koja pohađaju drugi razred srednje škole.¹⁷ Ukupno 340 od 4027 ispitanika, odnosno 8,49% dece, odgovorilo je da je imalo barem jedno iskustvo seksualnog nasilja tokom života. Ukoliko se izveštaji - upitnici koje su popunjavala deca, prihvate kao verodostojni pokazatelji prevalence, može se sa sigurnošću od 95% tvrditi da je između 7,6% i 9,4% takve dece doživelo barem jedno iskustvo seksualnog nasilja.¹⁸

Incidenca seksualnog nasilja nad decom u Srbiji iznosi 6,24%, slično kao u Bugarskoj (7,5%) na Islandu, Kolumbiji (8%) i Gruziji (9,3%) dok je ona značajno niža nego što je to u Indiji (20%) i Rusiji (34%). Ukupna životna prevalenca seksualnog nasilja nad decom u Srbiji (8,49%) ne razlikuje se bitno od procene za zemlje članice Saveta Evrope, prema kojima 10-20% dece u Evropi doživi neki oblik seksualnog nasilja.¹⁹

Iako "provokativno oblačenje" devojčica ne bi trebalo da bude razlog da prema njima bude izvršen neki vid seksualnog nasilja, odnosno isto nije opravданje učinocu za vršenje krivičnog dela, mišljenja dela javnosti, prema određenim istraživanjima, ne idu u tom pravcu. Tokom 2010. godine, u Republici Srbiji su analizirani stavovi javnosti prema seksualnoj zloupotrebi dece, a studija je sprovedena na uzorku od 804 ispitanika u tri komparativne kategorije obuhvatajući laike, profesionalce koji rade sa potencijalnim žrtvama i učiniocima seksualnog zlostavljanja, te studente beogradskog univerziteta.²⁰ Ajtemi (pitanja) u navedenom istraživanju, podeljena su u šest različitih grupa, a u okviru poslednje grupe - Odnos dece prema zlostavljanju, bilo je potrebno izraziti i stav prema izjavi "Devojčice koje se oblače atraktivno namerno seksualno izazivaju muškarce". Analizom pomenutog ajtema, došlo se do podatka da 18,9% laika pokazuje delimično ili potpuno slaganje sa izjavom da devojčice atraktivnim oblačenjem namerno izazivaju muškarce, dok je istovremeno čak 21,4% ispitanika navedene grupe imalo neodređen stav. Slična tendencija raspodele

¹⁷ N. Hanak et al., Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji, Temida 2/2013, Beograd, 75.

¹⁸ *Ibid.*, 88-89.

¹⁹ Cit. prema: *Ibid.*, 97.

²⁰ N. Petković, M. Đorđević, V. Balos, Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece, Temida 4/2010, Beograd, 61.

stavova primetna je i u subgrupi studenata u kojoj 23,1% ispitanika podržava iskazani stav, a čak 30,2% ispitanika iskazuje neodređen stav. Pozitivnije stavove izneli su samo ispitivani profesionalci, koji u 80,2% slučajeva negiraju dati iskaz, u 14,6% slučajeva iznose neodređen stav, dok se samo njih 5,2% slaže sa datom konstatacijom.²¹

Kako je već istaknuto, veliki broj naučnih radova, usmeren je na objašnjenje nasilja prema deci, ipak ni **stare osobe** nisu isključene od bilo kog oblika nasilja, čak ni seksualnog nasilja. Na povиšenu ranjivost i rizik viktimizacije starih utiču telesne i psihičke promene do kojih dolazi starenjem, kao i socijalna izolacija.²²

Viktimođena predisponiranost starih ljudi, uglavnom se sagledava kroz biološka i psihološka obeležja starosti, kao i kroz njihov socijalni položaj u društvu. Biološke promene objektivno utiču na povećani rizik viktimizacije starih osoba. Starost je ugrožena bolestima, u smislu da bolest ubrzava starenje, a duboka starost izaziva patološke smetnje u organizmu. Tokom procesa biološkog starenja organizma, nastaju i psihološke promene. Kod starih osoba, dolazi do opadanja emocionalnih veza sa osobama i objektima iz okoline, do smanjenja sposobnosti da se integrišu spoljni uticaji, ali i do pridavanja veće važnosti zadovoljavanju sopstvenih potreba. Bitna karaktersitika psihološkog obeležja starosti jeste i činjenica da su među starijima osobama slučajevi mentalnih oboljenja mnogo češći nego među mladima. Biološko-psihološki preduslovi menjaju ekonomski položaj starih lica, što neposredno utiče na promenu njihovog socijalnog statusa. Osnovna poteškoća jeste socijalna izolovanost starih osoba i odsustvo iz aktivnih društvenih tokova.²³

Seksualno zlostavljanje kod starih osoba se manifestuje kroz neželjene dodire, sve oblike seksualnih napada, silovanje, sodomiju, prinudno razodevanje i pornografsko fotografisanje. Kod stare osobe koja je pretrpela seksualno zlostavljanje mogu se uočiti modrice na grudima i genitalijama, venerične bolesti i infekcije, analno i vaginalno krvarenje, pocepano, umrljano i krvavo donje rublje.²⁴

Kao zlostavljači starih osoba, javljaju se lica oba pola. Članovi porodice su mnogo češće zlostavljači od pripadnika bilo koje druge grupe ljudi. Već

²¹ Ibid., 76-77.

²² Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija...*, op.cit., 69.

²³ Vid. više: M. Kostić, R. Đorđević, *Viktimizacija starih osoba kao pripadnika posebne marginalne grupe*, Temida 2/2004, Beograd, 5-8.

²⁴ Ibid., 8.

nekoliko godina unazad podaci iz istraživanja koja su vršena u SAD ukazuju na to da su odrasla deca mnogo češće zlostavljači svojih ostarelih roditelja, nego što su to drugi članovi porodice. Geneza gerontofilije se kod učinioца objašnjava i incestoidnom seksualnom privrženošću prema ocu, odnosno majci.²⁵

3.2. Pol kao faktor viktimizacije

Seksualno nasilje nad **ženama** je ekstremno rasprostranjeno širom sveta, a precizna statistika nije dostupna usled neprijavljuvanja dela od strane žrtve i nejednakog odnosa policije nakon izvršenja krivičnog dela, u zavisnosti od kulturnog podneblja u kome policija deluje. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije četvrtina žena, odnosno oko 25% žena od ukupne svetske populacije, makar jednom u toku života pretrpi neki oblik seksualnog nasilja.²⁶

Silovanje, kao najteži oblik seksualnog nasilja, iz ugla feminističkog pristupa se ogleda u aktu agresije koji je motivisan neprijateljstvom prema ženama i željom da se žena ponizi ili da se pokaže kontrola nad njom. Feministički pokret je upravo zaslužan za zasnivanje pravca kome je cilj da se razbiju određene predrasude koje se tiču žena koje su pretrpele neki vid seksualnog nasilja, poput sledećih predrasuda: verovanje u ženski mazohizam, odnosno da žene postižu zadovoljstvo kroz bol i poniženje, što znači da one ustvari priželjkuju da budu silovane; žena, iako nije sama odgovorna za silovanje, ona je isto toliko odgovorna kao silovatelj jer silovanja ne bi bilo da i ona nije svojim izgledom ili ponašanjem doprinela tome; dobre devojke niko ne siluje; žena ne može biti silovana protiv svoje volje.²⁷

Svaka žena može biti silovana, bez obzira na njen moralni lik, što je samo još jedna potvrda polazne pretpostavke da se krivičnim delima protiv polne slobode štiti pravo na seksualno samoopredeljenja, a ne moralna shvatanja.²⁸ U tom smislu, ne može se prihvati kao ispravna ni praksa sudova da blaže postupaju sa učiniocem ukoliko je žrtva slabog morala.²⁹

²⁵ Cit. prema: *Ibid.*, 6,9.

²⁶ K. Custers, J. V. den Bulck, The Cultivation of Fear of Sexual violence in Women: Processes and Moderators of the Relationship between Television and Fear, *Communication Research* 2013 40:96, 96.

²⁷ S. Konstantinović-Vilić, V. Nikolić-Ristanović, *Kriminologija...*, op.cit., 147.

²⁸ Navedeno za posledicu ima to da žrtve seksualnog nasilja mogu biti i prostitutke, zatim pripadnici gej i lezbijske zajednice i sl. U našoj starijoj kriminološkoj literaturi, isticano je da

Ullman i dr. su sprovedeli istraživanje koje je obuhvatilo iskustva 1000 žena sa područja američke države Illinois, grada Čikaga, a koje su preživele neki oblik seksualnog nasilja. Cilj istraživanja između ostalog je bio i da se utvrde opšte karakteristike žena koje su preprekle neki oblik viktimizacije navedenim oblikom nasilja.³⁰ Prosečna starost žena koje su obuhvaćene uzorkom je 32,47 godina, 44% ima decu, dok je 88,7% od ukupnog broja neudato. Kada je reč o obrazovanju - 39% studira na fakultetu, 1/3 je završila fakultet, a 1/3 srednju ili osnovnu školu. Jedna polovina od ukupnog broja žena je u trenutku sprovođenja istraživanja bilo u radnom odnosu, dok je 28,8% studiralo. Ostatak, od oko 20% su imale status nezaposlenih lica. Istraživanje je pokazalo i da je svaka od njih najmanje jednom nedeljnom održavala kontakt sa prijateljima ili rođinom. Žrtve silovanja su bile čak 27,7% ispitanica, dok je njih 71,4% pretrpelo neki drugi oblik seksualnog nasilja. Autori dalje nalaze da su žene u proseku postale prvi put žrtve kada su imale oko 19 godina (19,22 godina).³¹ I mada autori navode prosečnu godinu kada su ispitivane žene prvi put doživele neki oblik seksualnog nasilja, u literaturi je uglavnom prisutan stav, po kome je povećan rizik od viktimizacije prisutan kod žena starosti od 15 do 29 godina.³² Istraživanje je takođe pokazalo da su sami napadi u 2/3 slučajeva izvršeni uz primenu psihičkog napada na žrtvu, a kod 1/2 ispitanica su nakon seksualnog napada uočene modrice i posekotine. Manje od 1/3 ukupnog broja, nakon izvršenog nasilja se obratilo doktoru, policiji ili centru za podršku žrtvama silovanja.³³

Žrtve silovanja, pored već navedenih teških povreda tela, neretko pretrpe i trudnoću i dugotrajne menstrualne probleme, krvarenje, zarazu seksualno prenosivim infekcijama, kao što je HIV, hepatitis, infekcije urinarnog trakta i dr.³⁴ Trauma koju žrtve proživljavaju za vreme izvršenja

navedeni oblici ponašanja (opredeljenja) predstavljaju određene oblike seksualne devijantnosti. Vid. npr: M. Bošković, *Kriminologija i socijalna patologija: društvo - zločin, strast i bolest*, Matica Srpska, Novi Sad, 1995, 268-276.

²⁹ V. Nikolić-Ristanović, *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*, IRO "Svetozar Marković", Beograd, 1984, 23.

³⁰ S.E. Ullman et al., The Role of Victim-Offender Relationship in Women's Sexual Assault Experiences, *Journal of Interpersonal Violence* 2006 21:798, 798.

³¹ Ibid., 808.

³² Tako npr. R.B. Felson et al., Age and ..., op.cit., 890. Navedeni autori takođe ističu da i izvršoci krivičnog dela razbojništa, u sticaju sa krivičnim delom silovanja, takođe biraju mlade žene, uzrasta do trideset godina.

³³ S.E. Ullman et al., The Role..., op.cit., 808-809.

³⁴ D. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimalogija*..., op.cit., 108.

dela, često opstaje i u dugom periodu nakon izvršenja. Istraživanja pokazuju da žene, za razliku od muškaraca, imaju znatno izraženiji strah od seksualne viktimizacije, a Sahl i Keene to objašnjavaju činjenicom da muškarci, za razliku od žena, imaju znatno liberalnija shvatanja po pitanju neželjenog odnosno prinudnog seksualnog odnosa.³⁵

Činjenica da procentualno mali broj žena prijavljuje seksualno nasilje, usled straha od osude, ali i nepoverenja u rad državnih organa poput policije, suda ili tužilaštva, stvara velike predispozicije da se kod onih koje su pretrpele najteže oblike nasilja - poput silovanja, javi tzv. posttraumatski stresni poremećaj, koji predstavlja oblik anksioznog poremećaja koji se javlja kao posledica teške viktimizacije nasiljem, a koji može biti akutni (simptomi traju kraće od tri godine), hronični (simptomi traju duže) i odloženi (set simptoma se javlja po proteku šest meseci ili duže nakon delovanja stresora).³⁶ Ullman i dr. nalaze da je odnos učinilac-žrtva važan kontekstualni faktor, koji dovodi do različitih psihičkih ishoda na žrtvu seksualnog nasilja. Povećani rizik za pojavu depresije, anksioznosti i postraumatskog stresnog poremećaja imaju žrtve koje nisu poznavale izvršioca ali i one žrtve koje su u nekom stepenu srodstva sa učiniocem iz razloga što se nad navedenim kategorijama žrtava seksualni delikti vrše uz veću primenu nasilja, postojanje veće opasnosti za život, ali i postojanja negativne reakcije sredine.³⁷

Poslednjih godina, kao naročit problem u praksi, prepoznata je i seksualna viktimizacija žena na javnim mestima, te se sa pravom postavilo pitanje da li je u savremenim društвima postala uobičajena svakodnevница da žene na javnim mestima (pre svega u noćnim klubovima, zatim u javnom prevozu i sl.) trpe neki od oblika seksualnog nasilja. U literaturi su uočljivi značajni indikatori koji ukazuju na to da mesta za noćni provod, poput barova i klubova, predstavljaju mesta gde se viktimizacija žena, u vidu silovanja ili njegovog pokušaja, uhođenja, uznemiravanja ili drugih laksih oblika seksualnog nasilja, dešava svakodnevno, uz sveprisutno odobravanje onih koji su prisutni na takvim mestima, koja se u literaturi označavaju kao mesta za "seksualnu socijalizaciju" - bez obzira na to što

³⁵ D. Sahl, J. Reid Keene, The Effects of Age, Authority and Gender on Perceptions of Statutory Rape Offenders, *Journal of Interpersonal Violence* 2012 27:3701, 3705.

³⁶ Vid. više: Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija...*, op.cit., 105-106.

³⁷ S.E. Ullman et al., *The Role...*, op.cit., 811-815.

neretko ne postoji dobrovoljnost, već isključivo prinuda na takav vid "socijalizacije".³⁸

Kavanaugh je izneo podatak po kome se učinioci u ovakvim situacijama, a prilikom dokazivanja svoje nevinosti, pozivaju na provokativno ponašanje žrtve, ali i na sve liberalnije stavove društvene sredine po pitanju nekih lakših oblika seksualnog nasilja poput štipkanja, dodirivanja i sl. Sa druge strane, zanimljiva je i činjenica po kojoj žene žive u uverenju da su određene vrste neželjenih seksualnih ponašanja postale uobičajene i neizbežne u noćnom životu. Navedeni autor ističe da je gotovo 80% žena prilikom posete nekom od noćnih klubova, pretrpelo lakši oblik seksualnog nasilja. Iz tog razloga, on upozorava da kada se određene vrste neželjenih seksualnih ponašanja normalizuju u određenom društvenom kontekstu, takva ponašanja, makar delimično - postaju očekivana i tako se otvara problem stvaranja kulturnog obrasca po kome se manje ozbiljni oblici seksualno agresivnog ponašanja smatraju za normalan akt pojedinca, a ne kao krivično delo.³⁹

Ovakav ugao posmatranja seksualnog nasilja u noćnim klubovima je relativno novijeg datuma, jer je u ranijoj kriminološkoj i viktimaloškoj literaturi akcenat stavljan na prostituciju. Istina, pravilno je uočeno da i prostitutke mogu biti žrtve seksualnog nasilja, odnosno da moralno shvatanje sredine o nepoželjnosti takvog oblika ponašanja ne bi smelo da bude od uticaja prilikom odmeravanja kazne. Sa druge strane, barovi i noćni klubovi su sagledavani samo u kontekstu mesta gde se razvija prostitucija, kao i kroz rasprave o legalizaciji prostitucije (u cilju zaštite prava navedene grupe osoba).⁴⁰ U tom smislu, Kavanaugh pravilno izvodi zaključak da bi buduća istraživanja, kada je u pitanju noćni život, trebalo da se kreću u pravcu izučavanja lakših oblika seksualnog nasilja, jer ono sve više uzima maha u današnjem društvu.⁴¹

Kada je reč o seksualnoj viktimizaciji na javnom mestu, tokom 2007. godine je sprovedeno i jedno manje istraživanje na temu seksualnog uznemiravanja žena u javnom prevozu u Beogradu, koje je pokazalo da

³⁸ Vid. npr: J.G. Fox, J.J. Sobol, Drinking patterns, social interaction, and barroom behavior: A routine activities approach, *Deviant Behavior* 2000 21, 429-450; D. Grazian, The girl hunt: Urban nightlife ad the perfomance of masculinity as collective activity, *Symbolic Interaction* 2007 30, 221-243;

³⁹ P.R. Kavanaugh, The Continuum of Sexual Violence: Women's Accounts of Victimization in Urban Nightlife, *Feminist Criminology* 2013 8:20, 25-33.

⁴⁰ Vid. više: L.J. Siegel, *Criminology.... op.cit.*, 423-426.

⁴¹ P.R. Kavanaugh, *The Continuum.... op.cit.*, 33.

je 46% ispitanica dva ili više puta bilo seksualno uznemiravano u javnom prevozu, a samo 4% ispitanica nije imalo bilo kakvo iskustvo koje bi se moglo povezati sa seksualnim uznemiravanjem. U trenutku vršenja seksualnog uznemiravanja čak 88% žena je bilo samo, a najveći broj njih je bilo uznemiravano putem direktnog fizičkog kontakta tako što se nasilnik "trlao o nju", "stajao tik do nje" ili je "dodirivao".⁴²

Iako je najveći broj istraživanja, posmatrajući pol kao karakteristiku - obeležje žrtve, sa punim pravom posvećen ženama, poslednjih godina su mnogobrojni autori počeli da izučavaju i **muškarce** kao žrtve ovog oblika nasilja. Razloge pre svega treba tražiti u činjenici da je, prema klasičnom poimanju krivičnog dela silovanja, pasivni subjekt - žrtva jedino mogla biti osoba ženskog pola, te iz tog razloga nije ni bilo moguće sprovesti istraživanje o "silovanim muškarcima", jer oni i nisu mogli biti silovani. U domaćoj viktimaloškoj literaturi nije primetno nijedno istraživanje kojim su obuhvaćeni samo muškarci kao žrtve seksualnog nasilja, odnosno istraživanja su uglavnom bazirana na ženama kao žrtvama seksualnog nasilja (odnosno na posmatranje svih žrtava, bez obzira na njihov pol).

Seksualni napadi na muškarce su najčešći u kazneno-popravnim zavodima, dok su napadi na muškarce izvan ovakvih ustanova manje učestali. Rennison, istražujući seksualne napade iz dostupnih policijskih i medicinskih izveštaja za period od 1992-2000. godine, dolazi do podatka da su od ukupnog broja prijavljenih silovanja, u 6% slučajeva žrtve bili muškarci.⁴³ Tjaden & Thoennes su sprovedli istraživanje na oko 8000 ispitanika oba pola, a podaci koje su objavili 2000. godine, pokazuju da je svega 3% muškaraca izvestilo da su tokom života bili silovani (za razliku od žena, koje su u čak 18% slučajeva izvestilo o najtežem obliku seksualnog nasilja).⁴⁴

Poslednjih godina, američki kriminolozi vrše tzv. "diadična istraživanja", u kojima se ispituju parovi, na taj način što svaki od partnera daje odgovore na ista pitanja, a po prikupljanju podataka se vrši upoređivanje i izvode dalji zaključci. Jedan od ispitivanih segmenata, jeste i seksualno nasilje koje se vrši među partnerima. O'Leary & Williams su 2006. godine sprovedli istraživanje među parovima koji imaju decu i došli do podatka da je 42,8% parova izvestilo da je tokom zajedničkog života od drugog partnera pretrpelo seksualno nasilje. Isto istraživanje, pokazalo je da je

⁴² B. Tanasković, M. Račeta, Istraživanje..., op.cit., 25-27.

⁴³ Cit. prema: R.A. Jerin, L.J. Moriarty, *The victims...*, op.cit., 127-128.

⁴⁴ Ibid.

ukupno 21,4% muškaraca pretrpelo seksualno nasilje od svoje partnerke.⁴⁵ Slično istraživanje, sprovedeno je 2007. godine, a Ramisetty-Mikler i dr. su došli do nešto drugačijeg podatka, a to je da je između 11-23% parova izvestilo o seksualnoj viktimizaciji, od čega 5,5-13,5% predstavlja muškarce - žrtve seksualnih nasilja (u ovom istraživanju, dovoljno je bilo da jedan od partnera navede da je muškarac *taj koji je pretrpeo seksualno nasilje*).⁴⁶

Ova istraživanja, bila su povod da se sprovede i istraživanje među parovima, koje su činili svršeni studenti, odnosno lica na poslednjoj godini osnovnih studija ili koji su na poslediplomskim studijama. Mélanie Brousseau i dr. su došli do podatka da je u "studentskim parovima" ukupno 29,7% ispitanika - muškaraca, pretrpelo neki vid seksualnog nasilja.⁴⁷

Važno je napomenuti da je kod svakog od navedenih istraživanja uočeno da su ispitanici uglavnom prijavljivali "lakše" oblike seksualnog nasilja, u vidu neželjenog "*ljubljenja i dodirivanja intimnih delova tela drugog partnera*", odnosno da su se u jako malom broju slučajeva (manje od 1%) ispitanici izjasnili da su pretrpeli neki od težih oblika seksualnog nasilja, poput silovanja.⁴⁸

Kako je već navedeno, pojedini autori su se bavili i pitanjem seksualnog nasilja nad muškarcima koji se nalaze u kazneno-popravnim zavodima na izdržavanju kazne zatvora. Autori su, kada je reč o nasilju u zatvorima, saglasni u sledećem:

- Mlađi muškarci su u mnogo većem riziku da postanu žrtve seksualnog nasilja, u odnosu na starije zatvorenike (naročito rizična grupa su muškarci starosti od 20-24 godina, a nakon tridesete godine, rizik viktimizacije naglo opada);
- Izvršioci seksualnog nasilja u kazneno-popravnim zavodima su, uglavnom, stariji osuđenici (u literaturi se navodi da su lica starija od 40 godina, najčešći izvršioci seksualnih delikata);

⁴⁵ K.D. O'Leary & M.C. Williams, Agreement about acts of aggression in marriage, *Journal of Adolescent Health* 2006 20, 656-662.

⁴⁶ S. Ramisetty-Mikler, R. Caetano & C. McGrath, Sexual aggression among White, Black and Hispanic couples in the U.S.: Alcohol use, physical assault and psychological aggression as its correlates, *American Journal of Drug and Alcohol Abuse* 2007 33, 31-43.

⁴⁷ M. Brousseau et al., Sexual Coercion Victimization and Perpetration in Heterosexual Couples: A Dyadic Investigation, *Archives of Sexual Behavior* 2011 40, 363-372.

⁴⁸ Ibid., 367.

- Tamna brojka je izrazito visoka iz dva osnova razloga: prvo - mlađi zatvorenici, koji su najčešće žrtve seksualnog nasilja u kazneno-popravnim zavodima, ne prijavljuju seksualno nasilje usled straha od osvete od starijih zatvorenika, a sa druge strane predstavljaju naročito ranjivu kategoriju zbog "manjeg zatvorskog staža" usled koga nemaju dovoljno "samopouzdanja i sigurnosti u sebe" da bi dozvolili sebi da prijave učinioca⁴⁹; drugo - pojedina istraživanja su pokazala da čak 65% zatvorenika smatra da bi prijavljivanje bilo kog oblika seksualnog nasilja, predstavljalo cinkarenje, te da iz tog razloga ne bi bilo "timski" prijaviti učinioca.⁵⁰

Kada je reč o silovanju kao najtežem obliku seksualnog nasilja, postavilo se pitanje: "Zašto muškarci, za razliku od žena, procentualno u znatno manjem broju prijavljuju da je nad njima izvršen ovaj oblik nasilja"? Nespremnost muškaraca da prijave silovanje, ogleda se u sledećem: osećaj sopstvene krivice za napad, zabrinutost zbog negativne reakcije porodice i prijatelja, strah da vlasti neće ozbiljno shvatiti iznete optužbe, osećaj gubitka muškosti.⁵¹

3.3. Seksualna orijentacija (opredeljenje) kao faktor viktimizacije

Homoseksualci čine oko 10% ljudskog roda u svim društвima i društvenim uslovima. Od te veličine od 90% u mnogome zavisi da li ће seksualna manjina provesti svoj život u uslovima socijalne integracije ili segregacije, diskriminacije i izolacije. Društvo hendikepira lica homoseksualne orijentacije pretvarajući to, inače prirodno stanje, u specifični društveni invaliditet. Homoseksualci su zbog toga jedna od ugnjetavanih društvenih grupacija čija su ljudska prava ugrožena neadekvatnim društvenim odnosom prema njima.⁵² Ovakva, uslovno rečeno hendikepiranost, ne predstavlja novinu savremenog društva, budući da su homoseksualci kroz istoriju trpeli razne

⁴⁹ R.B. Felson, P. Cundiff, N. Painter-Davis, Age..., op.cit., 890.

⁵⁰ B. Garland, G. Wilson, Prison Inmates' Views of Whether Reporting Rape Is the Same as Snitching: An Exploratory Study and Research Agenda, *Journal of Interpersonal Violence* 2013 28: 1201-1222.

⁵¹ Vid. više: C.M. Bullock, M. Beckson, Male victims of sexual assault: Phenomenology, psychology, physiology, *Journal of the American Academy od Psychiatry Law* 2011 39: 197–205; K.M. Chapleau et al., Male rape myths: The role of gender, violence, and sexism, *Journal of Interpersonal Violence* 2008 23, 1-16.

⁵² Z. Mršević, Parametri socijalne egzistencije i funkcionalisanja lezbejki - lezbejsko telо u procesima društvene interakcije, *Temida* 2/2004, Beograd, 17, 26.

oblike diskriminacije, sankcionisanja i nasilja (poslednji veliki primer masovnog stradanja - Hitlerova Nemačka).⁵³

Ne ulazeći u dalju problematiku položaja pripadnika LGBT populacije, može se konstatovati da je njihov položaj znatno poboljšan, u odnosu na ranije društvene periode, a što se ne ogleda samo na planu regulative, već i na planu društvene i socijalne integracije. Ipak, homofobija koja postoji prema pripadnicima ove populacije, nije isključena⁵⁴, što svakako može i dovodi do raznih oblika njihove viktimizacije, uključujući i seksualnu viktimizaciju.

Iako postoji veliki broj radova - istraživanja koji su posvećeni LGBT populaciji, mali je broj onih koji se bave isključivo seksualnim nasiljem (šta više, seksualno nasilje se uglavnom pominje samo kao oblik nasilja koji pripadnici ove grupacije mogu trpeti, dok se naglasak uglavnom stavlja na zabranu diskriminacije).

Teten Tharp i dr. su sproveli istraživanje, koje je bazirano na pregledu oko 11000 radova na temu seksualnog nasilja, koji su objavljeni u periodu od 1989. do 2008. godine, te napravili detaljan prikaz rizika i zaštitnih faktora od izvršenja seksualnog nasilja. U samo 1,6% slučajeva, radovi su bili posvećeni istopolnoj seksualnoj viktimizaciji, dok su u svega nekoliko istraživanja, u svojstvu ispitnika, bili uključeni kako pripadnici heteroseksualne, tako i pripadnici homoseksualne orijentacije.⁵⁵

Navedeni autori su prepoznali dve osnovne karakteristike (dva primarna oblika) seksualne viktimizacije pripadnika LGBT populacije, za koje smatraju da nisu dovoljno istraženi i to:

- Seksualne napade na pripadnike LGBT populacije uglavnom vrši osoba istog pola (npr. muškarac heteroseksualne orijentacije, vrši akt seksualne prinude nad muškarcem homoseksualne orijentacije). Osnovni razlog za tzv. "istopolni seksualni napad" je homofobija;
- Seksualna viktimizacija kao oblik partnerskog nasilja (u ovom slučaju, partner muškarac, vrši akt seksualne prinude nad svojim partnerom - takođe muškarcem).⁵⁶

⁵³ Vid. više: L.J. Siegel, *Criminology...., op.cit.*, 420-421.

⁵⁴ *Ibid.*, 421.

⁵⁵ A. Teten Tharp et al., *A Systematic...., op.cit.*, 144.

⁵⁶ *Ibid.*

Istraživanje, koje su sproveli Rothman i dr, kojom je obuhvaćena analiza radova objavljenih u periodu od 1989. do 2009. godine, na temu seksualnog nasilja LGBT populacije (sagledano ukupno 75 studija) pokazalo je da pripadnici ove populacije, u odnosu na heteroseksualnu populaciju, mogu imati povećan rizk seksualne viktimizacije.⁵⁷ Zanimljiv je podatak da se procene prevalence seksualnog nasilja znatno razlikuju, odnosno da od 15,6% do 85% lezbički i biseksualnih ženskih osoba pretrpi neki vid seksualnog nasilja, dok se kod homoseksualaca i muškaraca koji su biseksualnog opredeljenja raspon kreće od 11,8% do 54%.⁵⁸

Autori su saglasni da istraživanja koja su do sada rađena na temu seksualnog nasilja prema pripadnicima LGBT populacije sadrže velike nedostatke i to iz sledećih razloga:

- Da bi se dobile prave vrednosti, odnosno relevantne prevalence nasilja, LGBT populacija se ne sme posmatrati odvojeno od ostatka populacije, odnosno od osoba heteroseksualnog opredeljenja. Ovo iz razloga što, ukoliko se posmatra bilo koji oblik nasilja, LGBT populacija nije samostalna celina već predstavlja integrисани deo celokupnog društva, te su njeni pripadnici, kao deo takvog društva, podjednako (ili u većoj ili manjoj meri) izloženi nasilju⁵⁹;
- Ukoliko se posmatra samo LGBT populacija, neophodno je da se razdvojeno posmatraju osobe biseksualnog opredeljenja, u odnosu na pripadnike gej i lezbijske populacije. Razlozi za odvojeno posmatranje, leže u činjenici da su dosadašnja istraživanja pokazala da su osobe biseksualne orientacije manje izložene seksualnoj viktimizaciji, u odnosu osobe gej i lezbijskog opredeljenja. U tom smislu, pojedini autori smatraju da bi buduća istraživanja trebalo da idu u pravcu odvojenog posmatranja lezbijske, gej, biseksualne i transseksualne populacije, kako bi se, pored verodostojnjih brojčanih podataka, sagledale i karakteristike svake od navedenih grupacija, što bi dalje dovelo da lakšeg sagledavanja faktora viktimizacije, ali i zaštitnih faktora pripadnika LGBT populacije.⁶⁰

⁵⁷ E.F. Rothman, D. Exner, A. Baughman, The prevalence of sexual assault against people who identify as Gay, Lesbian or Bisexual in the United States: A systematic review, *Trauma, Violence & Abuse* 2011 12(2): 1-21.

⁵⁸ *Ibid.*, 5.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ G.M. Herek, Hate crimes and stigma-related experiences among sexual minority adults in the United States: Prevalence estimates from a national probability sample, *Journal of Interpersonal Violence* 2009 24, 54-74.

3.4. Svojstva lica sa posebnim potrebama kao faktor viktimizacije

Osobe sa invaliditetom, kao i osobe sa mentalnim poremećajima, predstavljaju posebno ranjivu kategoriju lica, koje su kao takve, podložne različitim vidovima viktimizacije, odnosno različitim vidovima nasilja, uključujući i seksualno.

Mentalni poremećaji od kojih ove osobe pate, često uključuju umanjenje sposobnosti nošenja sa situacijama, smanjenje veštine rešavanja problema pa i izmenjenu percepciju realnosti, a isto tako mogu dovesti do niskog socioekonomskog statusa i nezaposlenosti, usled stigme koju nose. Ćirić navodi da predstave i predrasude o osobama sa mentalnim poremećajima, naročito sa onim teškim, određuju generalni stav prema ovom segmentu populacije, u kome dominira zaziranje, nerazumevanje i strah od njihovog mogućeg ponašanja, čime su ova lica stigmatizovana, odnosno obeležena kao nepoželjna. Takav odnos prema osobama sa mentalnim poremećajima, u najgorem slučaju, dovodi do ograničenja njihovih ljudskih prava, te tako postaju mete različitih oblika agresivnih tendencija i manifestacija, a da pri tome izostane odgovarajuća ili svaka reakcija okoline.⁶¹

Mnogobrojna istraživanja ukazuju na to da su žene sa mentalnim poremećajem u većem riziku seksualne viktimizacije nego žene iz opšte populacije. Jacobson i Richardson nalaze da čak oko 4/5 duševno obolelih lica tokom života bude izloženo težem fizičkom ili seksualnom nasilju.⁶²

Osobe sa lakšim ili težim oblikom **invaliditeta**, često percipirane kao "laka" meta od strane izvršilaca, olako postaju žrtve nepoznatih, ali i osoba od kojih fizički, emocionalno ili ekonomski zavise: od svojih muževa, članova porodice, prijatelja, poznanika, staratelja ali i osoblja ustanova u kojima se leče i/ili rehabilituju. Seksualno zlostavljanje je prisutno i kod ove kategorije lica, s tim što su, i u ovom slučaju, žene posebno ranjiva kategorija.⁶³

⁶¹ Cit. prema: Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija...*, op.cit., 71.

⁶² Ibid., 71-72.

⁶³ Iako su žene i u ovom slučaju podložnije seksualnoj viktimizaciji, u odnosu na muškarce, pojedina istraživanja su pokazala da nije zanemarljiv ni broj muškaraca sa bilo kojim oblikom invaliditeta, koji preprečuje ovaj oblik nasilja. Prema podacima koje su objavili Martinez i dr. u Austriji je, od ukupno 117 ispitanih muškaraca sa invaliditetom, starosti od 18 do 78 godine, polovina preprečila neki vid seksualnog nasilja. Vid. detaljnije: M. Martinez, M. Schröttle, State of European research on the prevalence of interpersonal violence and its impact on health

Pojedini autori procenjuju da više od 70% žena sa različitim vidovima invaliditeta u nekom periodu svog života postanu žrtve seksualnog nasilja, a da je tamna brojka izrazito visoka i da svega 3% ovakvih slučajeva bude prijavljeno. Saglasnost postoji i oko konstatacije da će žene sa invaliditetom, bez obzira na uzrast, poreklo, seksualnu orijentaciju, socioekonomski status i druge karakteristike, pre postati žrtve nasilja, nego što je to slučaj sa ženama bez invaliditeta.⁶⁴

Wolbert-Burgess i dr. su sproveli istraživanje na Univerzitetu u Alberti, u okviru projekta "Nasilje i invaliditet", a rezultati su pokazali da je 46,6% ispitanica doživelo višestruko seksualno nasilje (više od deset puta su bile izložene seksualnom nasilju) dok je 27,4% prijavilo samo jedan napad. Izvršioci seksualnog nasilja, osim što su bili poznati žrtvama, bili su u izrazito bliskim odnosima sa njima i to: u 27,5% slučajeva u ulozi nasilnika su se našli pripadnici osoblja specijalnih službi i servisa za pomoći ovim osobama, u 19,3% slučajeva izvršioci su bili porodični prijatelji, komšije i drugi poznanici, u 13,8% slučajeva službenici iz službi opštег tipa, u 9,2% slučajeva članovi porodice, a partneri u 4,6% slučajeva. Izvršioci su, u najvećem broju slučajeva, bile osobe muškog pola. Problem kod ovog tipa kriminaliteta, upravo se ogleda u činjenici da su izvršioci u bliskim srodničkim, prijateljskim ili drugim odnosima, sa žrtvom. Furey je izneo podatak da se seksualno nasilje obično dešava na mestima gde su žrtve boravile - u kući ili nekoj instituciji, a da su u 71% slučajeva izvršioci bili poznati žrtvi (članovi porodice, prijatelji i sl.).⁶⁵

Za razliku od navedenih istraživanja, podaci iz regionala ukazuju na znatno dugačje podatke o seksualnom nasilju. Josipović i dr. navode da u istraživanju koje je sprovedeno u Hrvatskoj tokom 2008. godine, nijedna osoba (ispitanik / ispitanica) sa bilo kojim oblikom invaliditeta, nije bila žrtva seksualnog nasilja. Istina, kada je reč o drugim oblicima nasilja, takođe je primetno da su izvršioci drugih oblika nasilja, najčešće osobe bliske žrtvi.⁶⁶ Dimitrijević navodi da istraživanja o nasilju nad osobama sa invaliditetom, u našoj zemlji nisu rađena. Međutim, autorka navodi da u ovom slučaju, od značaja mogu biti podaci koje dostavljaju nevladine organizacije za zaštitu prava i podršku ženama sa invaliditetom, koji podaci pokazuju da je od

and human rights, Februar 2006, 37: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/gender/vaw/resources/CAHRVreportPrevalence.pdf>, 5.8.2015. g.

⁶⁴ Cit. prema: J. Dimitrijević, Nasilje nad ženama sa invaliditetom, Temida 2/2010, Beograd, 37.

⁶⁵ Ibid., 38-39.

⁶⁶ A. Josipović, E. Najman-Hižman, Z. Leutar, Nasilje nad osobama sa intelektualnim teškoćama, Nova prisutnost 3/2008, Zagreb, 353-372.

ukupno 5520 poziva, u periodu od 1997. do 2008. godine, u 5,5% slučajeva prijavljeno seksualno nasilje. U ulozi nasilnika se, prema dostupnim podacima, u 87% slučajeva pojavljuju muškarci, a kao i u drugim zemljama, nasilnici su najčešće osobe bliske žrtvi, pre svega članovi njihove porodice, a svaka druga žena koja se javila, višegodišnja je žrtva nasilja.⁶⁷

Budući da osobe sa mentalnim poremećajima i osobe sa invaliditetom, predstavljaju posebno ranjivu kategoriju lica, svest i saznanja o ranjivosti ove grupe, trebalo bi da budu prisutni kod svih koji rade sa njima, a koji treba da budu obučeni da prepoznaju njihovu viktimizaciju i da im pomognu.⁶⁸ Sa druge strane, podaci i problemi na koje ukazuju autori u svojim istraživanjima, trebalo bi da posluže kao trasa za kreiranje politike koja će doprineti otklanjanju diskriminacije ovih osoba, odnosno koja će dovesti do njihove potpune socijalne integracije, a samim tim doprineti da one budu manje podložne bilo kom obliku viktimizacije.

3.5. Poziv (zanimanje) kao faktor viktimizacije

Seksualno uznenimiravanje na radu predstavlja specifičan oblik viktimizacije na radnom mestu kome su izložene prevashodno žene. Reč je o ponašanju sa seksualnom konotacijom ili drugom ponašanju vezanom za pol, koje ugrožava dostojanstvo žena i muškaraca na radu.⁶⁹

Problem kod ovog oblika viktimizacije, jeste činjenica da žrtve retko prijavljaju učinioca. Strahovi se, uglavnom, ogledaju u strahu od osude ostalih kolega, ali i generalno - osude sredine, te straha da će žrtva ostati bez radnog mesta. Odnos učinioca i žrtve, može se sagledati i kroz mobing. U zavisnosti od pozicije žrtve i mobera, razlikuju se *horizontalni* (kolega/e prema kolegi) i *vertikalni* mobing (nadređeni prema podređenom).⁷⁰ I seksualno nasilje na radu ili u vezi sa radom, može se sagledati u ovom kontekstu.

Iako svaka osoba može biti viktimizovana ovim oblikom nasilja, kako je već navedeno, žene su posebno označene kao meta napadača i to: razvedene žene, one koje žive same, mlade žene, žene koje traže posao ili

⁶⁷ J. Dimitrijević, Nasilje..., op.cit., 45.

⁶⁸ D. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimalogija...*, op.cit., 72.

⁶⁹ *Ibid.*, 91.

⁷⁰ *Ibid.*

rade na određeno vreme, kao i žene u tradicionalno muškim profesijama, žene sa invaliditetom i žene iz rasnih i seksualnih manjinskih grupa.⁷¹

U inostranoj literaturi, ukazuje se i na problem prostitucije, odnosno na problem viktimizacije žena koje se "bave prostitucijom" (za potrebe ovog rada, prostitucija će biti sagledana kao zanimanje, bez obzira na činjenicu što u pojedinim zemljama, poput Republike Srbije, bavljenje prostitucijom i dalje predstavlja kažnjivu radnju). Pravilno je uočeno da i prostitutke mogu biti žrtve seksualnog nasilja, odnosno da moralno shvatanje sredine o nepoželjnosti takvog oblika ponašanja ne bi smelo da bude od uticaja prilikom odmeravanja kazne. Upravo iz navedenog razloga, a u cilju zaštite navedene grupe, pokrenute su i rasprave o legalizaciji prostitucije, budući da prostitutke svoje usluge, bez obzira da li ih pružaju legalno odnosno ilegalno, uglavnom pružaju u barovima, noćnim klubovima i na drugim mestima gde mogu biti izložene seksualnom nasilju.⁷²

Kod nas nisu rađena detaljna istraživanja na temu seksualnog nasilja na radu, ali zahvaljujući određenim službama za pomoć i podršku žrtvama, postoje indicije (podaci) koje ukazuju na to da žene trpe ovakav vid nasilja. Prema podacima koje je 2010. godine objavila Služba Viktimoškog društva Srbije - info i podrška žrtvama, tokom 2009. godine, od ukupno 229 osoba koje su prijavile da su pretrpele nasilje na radnom mestu, dve osobe su se navedenoj službi obratile i zbog seksualnog nasilja, koje je bilo propraćeno i psihičkim nasiljem.⁷³ Identičan broj, zabeležen je i tokom 2007. godine, kada su se od ukupno 108 slučajeva nasilja na radnom mestu, u dva slučaja javljale osobe ženskog pola, zaleći se na seksualno nasilje na radnom mestu. Žene žrtve seksualnog nasilja su trpele i fizičko nasilje, dok je jedna žena uz seksualno i psihičko nasilje bila i fizički ugrožavana na radnom mestu.⁷⁴

⁷¹ Ibid.

⁷² Vid. više: L.J. Siegel, *Criminology...., op.cit., 423-426.*

⁷³ D. Radaković, Žrtve kriminaliteta, sa posebnim osvrtom na žrtve nasilja na radnom mestu i u porodici - analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2009. g., Temida 3/2010, Beograd, 100.

⁷⁴ M. Kovačević-Lepojević, D. Radaković, Služba VDS info i podrška žrtvama: analiza rada u 2007. godini, Temida 3/2008, Beograd, 84-85.

4. SOCIJALNI ČINIOCI KAO FAKTOR VIKTIMIZACIJE

4.1. Rat i seksualno nasilje

Rat, kao oblik društvene dezorganizacije, praćene paralisanim ili pristrasnim radom policije i organa pravosuđa, po pravilu stvara pogodne uslove za porast kriminaliteta, slabi inhibicije, ohrabruje primitivne nagone i na taj način doprinosi privremenoj transformaciji obima, strukture i karakteristika kriminalnih ponašanja.⁷⁵

Pol žrtve, u normalnim okolnostima, predstavlja krucijalnu viktimođenu predispoziciju u izvršenju seksualnih delikata. Kada se seksualni delikti posmatraju u kontekstu ratnih zbivanja, onda se lako može uvideti kako u nastanku ovog tipa zločina, pored navedene biofiziološke predispozicije, značajnu ulogu igraju još neke lične crte žrtve (nacionalna, etnička, rasna pripadnost, veroispovest i sl.) ali i same društvene okolnosti - socijalne predispozicije.⁷⁶

Istraživanja pokazuju da se seksualno nasilje, u zavisnosti od kulturnog podneblja i već pomenutih ličnih crta žrtava, ne manifestuje na isti način u svim ratnim sukobima. Podaci koji se odnose na Prvi i Drugi svetski rat, ukazuju da opada broj prijavljenih seksualnih delikata, uz istovremen porast tamne brojke.⁷⁷ U viktimaloškoj literaturi je uočljivo da se autori fokusiraju na istraživanje seksualnog nasilja koje se dešavalo tokom ratnih sukoba, u poslednjih nekoliko decenija, poput ratova u Bosni i Hercegovini, Ruandi, Sijera Leoneu i sl.

Uobičajeno objašnjenje u pogledu ove problematike, ogleda se u činjenici da silovanje (i drugi oblici seksualnog nasilja) predstavlja efektну strategiju rata, posebno strategiju etničkog čišćenja, budući da silovanje predstavlja jednu od "grozota" koja se javlja zajedno sa drugim zločinima, a rat pruža mogućnost da silovanje bude široko rasprostranjeno, koju mogućnost će gotovo svi vojnici iskoristiti.⁷⁸

⁷⁵ S. Konstantinović-Vilić, V. Nikolić-Ristanović, *Kriminologija*..., op.cit., 284.

⁷⁶ Z. Kesić, Rasa i etnicitet kao viktimođene predispozicije kod prekoračenja i zloupotrebe policijskih ovlašćenja, *Temida* 4/2012, Beograd, 162.

⁷⁷ S. Konstantinović-Vilić, V. Nikolić-Ristanović, *Kriminologija*..., op.cit., 284.

⁷⁸ E. Jean Wood, Armed Groups and Sexual Violence: When Is Wartime Rape Rare?, *Politics & Society* 2009 37:131, 132.

Jedna od posledica rata u Ruandi, jeste i veliki broj žrtava seksualnog nasilja (prema određenim procenama između 250.000 i 500.000 osoba je bilo silovano). To je dovelo i do toga da 1998. godine na međunarodnom planu bude doneta prva presuda, odnosno da bude izrečena kazna zatvora za krivično delo silovanja, koje predstavlja jedan od zločina protiv čovečnosti. Jean Paul Akayesu je za akcije koje su sprovedene tokom 1994. godine u Ruandi, osuđen na kaznu zatvora u trajanju od petnaest godina. Bez obzira na to što navedena kazna nije adekvatna broju žrtava ovog oblika nasilja, na međunarodnom planu je napravljen pomak kada je reč o procesuiranju lica koja su odgovorna za vršenje zločina.⁷⁹

Iako je primer iz Ruande obuhvatilo i procesuiranje za krivično delo silovanja, prvi proces koji je usmeren isključivo na krivično delo silovanja (a ne i na neke druge oblike zločina protiv čovečnosti) odnosio se na ratna zbivanja na prostorima bivše Jugoslavije. Samo u prvoj ratnoj godini, tokom 1992. godine, prema podacima koji su objavili evropski istražitelji, 20.000 osoba je pretrpelo neki oblik seksualnog nasilja. Proces koji je vođen protiv Kunarac Dragoljuba, Kovač Radomira i Vuković Zorana, okončan je na taj način što su okrivljeni oglašeni krivim. Dva lica su osuđena zbog "stvaranja uslova ropstva, odnosno zadržavanja žena u zatočeništvu u trajanju dužem od osam meseci, te zbog seksualne zloupotrebe zatočenih žena, njihove prodaje drugim vojnicima i primoravanja na prostituciju".⁸⁰

U oba navedena primera, seksualno nasilje je imalo velike razmere. Na desetine hiljada žena, dece i ponekad muškaraca, bili su žrtve seksualnog nasilja, a mnogi od njih su doživeli silovanje više puta i od više izvršilaca. Kao izvršioci, u oba slučaja su se javljali pripadnici vojske, policije, paravojnih formacija, ali i pripadnici snaga bezbednosti UN. Za razliku od nasilja u Ruandi, koje je uglavnom vršeno na ulicama, u kućama žrtava ili u ustanovama gde su žrtve tražile utočište, na prostorima Bosne i Hercegovine su postojali i tzv. "kampovi za silovanje".⁸¹ Pored toga što su religija i etnička pripadnost imali ključnu ulogu u izboru žrtava, u određenim situacijama, pojedine osobe su postale žrtve seksualnog nasilja, isključivo zbog datih situacionih okolnosti.⁸²

⁷⁹ J. Lynn Green, Collective Rape: A Cross-National Study of the Incidence and Perpetrators of Mass Political Sexual Violence 1980-2003, Dissertation, The Ohio State University, Columbus, 1-2.

⁸⁰ Ibid., 2-3.

⁸¹ Ibid., 4.

⁸² Ibid., 5.

Ratne okolnosti pogoduju mnogobrojnim manipulacijama, a podaci koji se objavljaju, često pokazuju subjektivni osećaj - pristrasnost, onoga ko te podatke prezentuje. Sa druge strane, takvi podaci, koliko god imali određenih manjkavosti, često su jedini izvor podataka koji može poslužiti za izvođenje daljih zaključaka. Medicinska dokumentacija, ukoliko je sačuvana, može poslužiti kao izvor podataka o određenim oblicima nasilja.

Bartels i dr. su analizirali medicinsku dokumentaciju iz bolnice u Panciju (provincija Južni Kivu, Demokratska Republika Kongo) u cilju izučavanja osnovnih karakteristika seksualnog nasilja koje se dešavalo na tom prostoru. Ukupno je analizirano 4.311 slučajeva, koji su se dogodili u periodu od 2004. do 2008. godine, a podaci koji su objavljeni 2013. godine, pokazuju sledeće:

- Najčešće žrtve seksualnog nasilja su žene starosti 35 godina, od kojih je 53% u braku, 65% su pripadnice plemena Baši (Bashi) 59% je nepismeno, a 74% se bavi poljoprivredom;
- Izvršioci seksualnog nasilja su u 52% slučajeva bili pripadnici vojske - odnosno drugi "naoružani borci", dok su u čak 6% slučajeva seksualno nasilje izvršili pripadnici civilnog stanovništva. U 42% slučajeva nije bilo moguće izvršiti identifikaciju učinioca;
- Žene su u 56,5% slučajeva seksualno nasilje pretrpele u svojim kućama, na poljima u 16,4% sluačajeva, a u 14,7% slučajeva u šumi. Seksualno nasilje je nešto više vršeno noću, nego danju (u 57% slučajeva);
- Razlike između izvršilaca koji su pripadnici civilnog stanovništva i onih koji su pripadnici vojske, ogleda se u tome što civilno stanovništvo retko vrši grupno silovanje i isto tako, ima negativno mišljenje o seksualnom ropstvu (u smislu zadržavanja žrtve, radi ponovnog vršenja nasilja). Pripadnici vojske (ili drugi borci) imaju pozitivno izražen stav o grupnom silovanju, odnosno o kombinaciji grupnog silovanja i seksualnog ropstva.⁸³

Iz ovih nekoliko navedenih primera, može se zaključiti da svako ratno zbijanje, ili bilo koji drugi oblik, uslovno rečeno, vanrednog stanja, sa sobom nosi drugačiju priču kada je reč o seksualnom nasilju u takvim uslovima. Jedno je sigurno, a to je da u nastanku ovog tipa zločina, pored biofizioloških predispozicija, značajnu ulogu igraju i neke druge lične crte

⁸³ S. Bartels et al., Militarized Sexual Violence in South Kivu, Democratic Republic of Congo, *Journal of Interpersonal Violence* 2013 28: 340-353.

žrtava, poput nacionalne, etničke i verske pripadnosti. Sa druge strane, autori su saglasni u jednom, a to je da bi UN i druge organizacije pri UN, trebalo da umesto deklarativne zaštite žrtava, preuzmu određene mere, kako u cilju zaštite žrtava seksualnog nasilja, tako i u cilju bržeg otkrivanja zločinaca i daljeg sprečavanja vršenja seksualnog nasilja.⁸⁴ Naravno, krivca za veliki broj žrtava seksualnog nasilja tokom ratnih zbivanja, ne treba tražiti samo u UN, a očekivanja u pogledu zaštite žrtava, trebalo bi imati i od država koje su direktno uključene u sukob.

4.2. Mediji i seksualno nasilje

Pod sredstvima masovnih komunikacija ili informacija (masovni mediji) podrazumevaju se društvene aktivnosti putem kojih se posredstvom određenih tehnika daju obaveštenja o socijalnim pitanjima, procesima, odnosima i drugim događajima. Pored obaveštavanja, njihova namena je da kod građana izazovu određene utiske i reakciju.⁸⁵ Mas mediji se neprestano razvijaju, a pored klasičnih sredstava masovnih komunikacija (poput literature, štampe, radija, televizije, interneta i sl.) za potrebe ovog rada, biće razmatrana i povezanost saremenih muzičkih video spotova sa "podržavanjem" i "građenjem svesti o dozvoljenosti" silovanja.

U sociološkoj i kriminološkoj literaturi mnogo radova je posvećeno analizi uticaja sredstava masovnih komunikacija na ponašanje čoveka. U jednom broju radova, analiziran je uticaj sredstava masovnih komunikacija na devijantno i kriminalno ponašanje, a mišljenja autora su podeljena.⁸⁶ Polazna pretpostavka autora ovog rada je da mediji ne mogu biti osnovni krivac, niti jedini, u razvoju i održavanju kriminalnog ponašanja (*suprotnim tumačenjem, mogao bi se izvesti zaključak da bi ukidanjem svih medija, problem visoke stope kriminaliteta nestao*).⁸⁷

Mediji, koji dolaze u kontakt sa žrtvom, jedni su od aktera procesa, pored političara i institucija, u kome se osoba koja je povređena prepoznaje ili ne

⁸⁴ *Ibid.*, 353.

⁸⁵ S. Konstantinović-Vilić, V. Nikolić-Ristanović, *Kriminologija...*, op.cit., 307.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ U vezi sa iznetim, pravilan je stav po kome uticaj masovnih komunikacija na kriminalitet treba posmatrati polazeći od objektivnih i subjektivnih kriterijuma. Dok objektivni kriterijum obuhvata način prikazivanja, sadržaje koji se preko mas medija prenose i međuzavisnost sa drugim uticajima i faktorima, subjektivni kriterijum se odnosi na proces interakcije između mas medija i lica na koje se prenosi sadržaj mas medija. Iz iznetog, jasno proizlazi da je sagledavanje uticaja medija na kriminalitet dosta kompleksno. Vid. detaljnije: *Ibid.*, 309-311.

prepoznaće kao žrtva. Takođe, mediji posebno utiču na društveno shvatanje žrtava, a istovremeno bivaju i prenosoci političkih poruka. Sa druge strane, uočeno je da mediji selektivno prepoznaju žrtve. Proces selektivnog prepoznavanja žrtve, norveški kriminolog Cristie, razmatrao je baveći se konceptom idealne žrtve, odnosno žrtve koja se najlakše prepoznaće i koja je najprisutnija u medijima, a koju je definisao kao "osobu ili kategoriju osoba koja - kada je pogodjena kriminalnim ponašanjem - lakše dobija potpun i legitiman status žrtve".⁸⁸ Primera radi, ženama žrtvama ratnog silovanja u Bosni i Hercegovini priznat je status civilnih žrtava rata, tek nakon medijske pažnje koju su njihovi problemi dobili nakon prikazivanja filma Grbavica. Navedeni primer "idealnih žrtava", ujedno je i osnovni mehanizam političke upotrebe žrtava (u kom delu se ogleda negativna strana selektivnog prepoznavanja žrtava).

Kriminolozi, kada je reč o uticaju medija, decenijama unazad posebnu pažnju posvećuju ženama žrtvama seksualnog nasilja. Pravilno je uočeno da seksualno nasilje nad ženama nije pojava koja se vezuje samo za realno vreme, već je ono, poslednjih nekoliko decenija, prisutno i u različitim "vizuelnim predstavama" na televiziji i u drugim medijima. Feministički pokret je među prvima ukazivao na moguće probleme u prikazivanju seksualnog nasilja nad ženama, koje je prisutno i dostupno putem medija. Objasnjenja za povećan strah kod žena od mogućeg seksualnog nasilja, autori nalaze u tri osnovna psihološka faktora: uočenog rizika da budu viktimizovane, uočene razlike između kontrole i pretnje kao i uočene ozbiljnosti krivičnog dela.⁸⁹ Istraživanje koje su sproveli Schlesinger i dr. pokazalo je da polovina ispitanica sa prostora Velike Britanije, oseća povećan strah od seksualnog nasilja, nakon gledanja kriminalističkih emisija, koje se bave analizom stvarnih događaja koji su se dogodili na prostoru navedene države.⁹⁰ Cavender i dr. smatraju da prikazivanje seksualnog nasilja u medijima, može ojačati tradicionalne rodne stereotipe o slabosti i pasivnosti žena, u odnosu na agresivne i jake muškarce.⁹¹

Na osnovu brojnih analiza o medijskom prikazivanju zločina i krivičnog pravosuđa, došlo se i do zaključka da agresivna pornografija ima za posledicu nasilnički stav prema ženama. Patnja, bol, telesne i psihičke

⁸⁸ Cit. prema: V. Nikolić-Ristanović, Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvene na odnos društva prema viktimizaciji, Temida 1/2012, Beograd, 30.

⁸⁹ K. Custers, J. Van den Bulck, The Cultivation..., op.cit., 97.

⁹⁰ Cit. prema: Ibid., 99.

⁹¹ Vid. detaljnije: G. Cavender, L. Bond-Maupin, N.C. Jurik, The Construction of Gender in Reality Crime TV, Gender & Society 1999 13, 643-663.

povrede silovane žene ne prikazuju se na pornografskim filmovima i video snimcima. "Ulepšanim" i "lažnim" prikazivanjem seksualnog nasilja predočava se da žrtva u silovanju nalazi zadovoljstvo. Muškarci i žene na modelu uče "priјatno" seksualno nadražajno agresivno ponašanje. Posle stalnog gledanja agresivno-pornografskih filmova muškarci gube odbojnost prema silovanju, oni se navikavaju na njega i razvijaju agresivan stav prema ženama.⁹² Mayerson & Taylor su sprovedeli istraživanje o uticaju erotskih priča koje je tokom osamdesetih godina dvadesetog veka objavljivao časopis "Penthouse", a koje su za tematiku imale prikazivanje scena seksualnog nasilja, koje se na kraju završavaju tezom o "ženi koja je srećna zbog seksualnog čina, koji u početku nije želela". Autore je interesovao uticaj ovakvih priča na žene, tako da su istraživanje sprovedeli nad studentkinjama. Polovina ispitanica je trebalo da pročita priče koje objavljiju pomenuti časopis, te da potom daju odgovore na pitanja u pogledu podržavanja "mita o silovanoj ženi", dok je druga polovina ispitanica odmah popunjivala upitnik. Za razliku od druge polovine, koja je uglavnom dala negativan odgovor u pogledu postavljenog pitanja, kod prve polovine ispitanica - pokazalo se da čitanje ovakvih priča pojačava mitove o silovanju, te da "raste podrška" za učinioca, a ne žrtvu silovanja.⁹³

Posebna pažnja posvećena je i istraživanju modernih muzičkih spotova, koji su pored dostupnosti na popularnim muzičkim kanalima, poslednjih godina dostupni i na sajtovima poput "Youtube", "Dailymotion" itd. U dokumentarnom filmu "Dream-Worlds 3"⁹⁴, prikazano je "vizuelno putovanje" kroz istoriju pornografije u muzičkim spotovima, a zajednički imenilac kroz nekoliko poslednjih dekada su oskudno odevene žene / devojke, predstavljene u provokativnim izdanjima, često prisutne samo kao "vizuelni dodatak" bez ikakve stvarne (realne) uloge. Kao i u slučaju pornografije, istraživanja su pokazala da ovakvi video spotovi, pojačavaju odavno prisutne "mitove o silovanju". Pomenuti dokumentarac, bio je povod i istraživanju koje je 2012. godine sprovedeno na Univerzitetu u Oklahomi, čiji je cilj bio da se pokaže kako moderni muzički spotovi utiču na mlade, odnosno kakv je uticaj scena seksualnog nasilja u muzičkim spotovima na posmatranje učinioca i žrtve. Studentima je prikazan muzički spot za pesmu

⁹² Cit. prema: S. Konstantinović-Vilić, V. Nikolić-Ristanović, *Kriminologija...*, op.cit., 308.

⁹³ Vid. detaljnije: S.E. Mayerson, D.A. Taylor, The effects of rape myth pornography on women's attitudes and the mediating role of sex role stereotyping, *Sex Roles* 1987 17(5/6), 321-338.

⁹⁴ Dokumentarac je dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=JDMo5cIJN3A>, 15.8.2015. godine.

"These boots are made for walking" koju izvodi Džesika Simpson (eng. Jessica Simpson) a u kome dominiraju provokativno ponašanje i izgled pomenute pevačice. U toku spota, pevačica izaziva nasilničko ponašanje muškaraca, jer nakon njenog koketiranja i provokativnog ponašanja, nastaju izrazite scene nasilja (*između ostalog i scene seksualnog nasilja, u vidu nedozvoljenih polnih radnji*). Analizrani podaci, pokazali su sledeće stavove studenata: i studenti i studentkinje pokazuju manju empatiju prema ženi - žrtvi seksualnog nasilja; studenti znatno manje osuđuju učinioca i najzad, studentkinje odgovor za nasilje, pronalaze u odgovornosti žrtve. Kao i u sličnim istraživanjima, izведен je zaključak da ovakvi spotovi mogu uticati na održavanje već pomenutih "mitova o silovanju".⁹⁵

5. REZIME

Seksualno nasilje, u različitim pojavnim oblicima i u različitom poimanju, prisutno je u svim istorijskim okvirima društva. Iako seksualni delicti veoma nisko učestvuju u strukturi kriminaliteta, oni izazivaju posebnu pažnju u nauci, jer na osoben način otvaraju pitanje ličnosti učinioца i žrtve, njihovog odnosa, pitanje dugotrajnih i teških posledica viktimizacije.

Visoka tamna brojka, kod ovog oblika kriminaliteta, predstavljala je glavni "okidač" da brojni autori svoja istraživanja usmere upravo na izučavanje karakteristika onih lica koja su prepoznata kao najučestalije žrtve seksualnog nasilja. Ove žrtve, naročito su izložene sekundarnoj i tercijarnoj viktimizaciji. Budući da se u vezi sa određenim kategorijama žrtava seksualnog nasilja (poput dece, osoba sa posebnim potrebama, bračnim partnerima i sl.) došlo do pouzdanih saznanja da se u ulozi nasilnika najčešće javljaju lica koje je žrtva ranije poznavala i sa kojima je imala bliski kontakt (prijateljski, rodbinski ili drugi bliski odnos) ne treba da čudi što se žrtve u takvim situacijama neretko plaše da prijave izvršioca.

U ovom radu, dat je detaljan pregled faktora viktimizacije žrtava seksualnog nasilja, a podaci do kojih se došlo u viktimološkim istraživanjima i koji su na prethodnim stranama sagledani, trebalo bi da posluže kao okidač za vršenje daljih istraživanja. Sa druge strane, istraživanje faktora viktimizacije bilo kog oblika nasilja, ne bi trebalo da bude samo sebi cilj, već bi trebalo da

⁹⁵ M.C.R. Burgess, S. Burpo, The Effect of Music Videos on College Students' Perceptions of Rape, *College Student Journal - Southwestern Oklahoma State University* 2012 vol. 46 no. 4, 748-763.

dovede do adekvatne reakcije društva na planu generalne i specijalne prevencije. Kada je reč o Republici Srbiji, može se konstatovati da, izuzev istraživanja seksualnog nasilja nad decom, te osobama ženskog pola, istraživanja u pogledu ostalih osjetljivih kategorija, gotovo da nisu vršena. Ovakvu praksu bi trebalo promeniti, ili pravilnije rečeno - upotpuniti daljim istraživanjima koja će biti usmerena i na druge kategorije žrtava.

LITERATURA

- (1) Adams-Curtis, L.E., Forbes, G.B. (2004). College Women's Experiences of Sexual Coercion: A Review of Cultural, Perpetrator, Victim, and Situational Variables, *Trauma, Violence & Abuse*, 5:91.
- (2) Avramović, S., Stanimirović, V. (2010). *Uporedna pravna tradicija*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu,.
- (3) Aylwin, A.S. et al. (2000). Sexual Offense Severity and Victim Gender Preference: A Comparison of Adolescent and Adult Sex Offenders, *International Journal of Law and Psychiatry*, 23:113.
- (4) Bartels, S. et al. (2013). Militarized Sexual Violence in South Kivu, Democratic Republic of Congo, *Journal of Interpersonal Violence*, 28.
- (5) Bošković, M. (1995) *Kriminologija i socijlna patologija: društvo – zločin, strast i bolest*, Novi Sad: Matica Srpska.
- (6) Brousseau, M. et al. (2011). Sexual Coercion Victimization and Perpetration in Heterosexual Couples: A Dyadic Investigation, *Archives of Sexual Behavior*, 40.
- (7) Bullock, C.M., Beckson, M. (2011). Male victims of sexual assault: Phenomenology, psychology, physiology, *Journal of the American Academy od Psychiatry Law*, 39.
- (8) Burgess, M.C.R., Burpo, S. (2012). The Effect of Music Videos on College Students' Perceptions of Rape, *College Student Journal - Southwestern Oklahoma State University*. vol. 46 no. 4.
- (9) Cavender, G., Bond-Maupin, L., Jurik, N.C. (1999). The Construction of Gender in Reality Crime TV, *Gender & Society*, 13.
- (10) Chapleau, K.M. et al. (2008) Male rape myths: The role of gender, violence, and sexism, *Journal of Interpersonal Violence*, 23.
- (11) Custers, K., Bulck, J.V. (2013) The Cultivation of Fear of Sexual violence in Women: Processes and Moderators of the Relationship between Television and Fear, *Communication Research*, 40:96.
- (12) David, B.M. (1989). Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures, *Behavioral and Brain Sciences*, 12:1.

- (13) Dimitrijević, J. (2010). Nasilje nad ženama sa invaliditetom, *Temida* 2/2010, Beograd.
- (14) Edlund, L., Korrn, E. (2002). A theory of prostitution, *Journal of Political Economy*, 110:181.
- (15) Felson, R.B., Cundiff, P., Painter-Davis, N. (2012). Age and sexual assault in correctional facilities: A blocked opportunity approach, *Criminology Vol. 50* Nb. 4.
- (16) Fox, J.G., Sobol, J.J. (2000). Drinking patterns, social interaction, and barroom behavior: A routine activities approach, *Deviant Behavior*, 21.
- (17) Garland, B., Wilson, G. (2013). Prison Inmates' Views of Whether Reporting Rape Is the Same as Snitching: An Exploratory Study and Research Agenda, *Journal of Interpersonal Violence*, 28.
- (18) Grazian, D. (2007). The girl hunt: Urban nightlife ad the perfomance of masculinity as collective activity, *Symbolic Interaction*, 30.
- (19) Hanak, N. et al. (2013). Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji, *Temida* 2/2013, Beograd.
- (20) Herek, G.M. (2009). Hate crimes and stigma-related experiences among sexual minority adults in the United States: Prevalence estimates from a national probability sample, *Journal of Interpersonal Violence*, 24.
- (21) <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/gender/vaw/resources/CAHRVreportPrevalence.pdf>, asp. 5.8.2015. godine
- (22) Ignjatović, Đ., (2015). *Kriminologija* (dvanaesto izdanje). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (23) Ignjatović, Đ., Simeunović-Patić, B. (2011). *Viktimologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (24) Jean Wood, E. (2009). Armed Groups and Sexual Violence: When Is Wartime Rape Rare?, *Politics & Society*, 37.
- (25) Jerin, R.A., Moriarty, L.J. (2010). *The victims of crime*, Pearson Education, Inc., New Jersey.
- (26) Josipović, A., Najman-Hižman, E., Leutar, Z. (2008). Nasilje nad osobama sa intelektualnim teškoćama, *Nova prisutnost* 3/2008.
- (27) Kavanaugh, P.R. (2013). The Continuum of Sexual Violence: Women's Accounts of Victimization in Urban Nightlife, *Feminist Criminology*, 8:20.
- (28) Kesić, Z. (2012). Rasa i etnicitet kao viktimogene predispozicije kod prekoračenja i zloupotrebe policijskih ovlašćenja, *Temida* 4/2012, Beograd.

- (29) Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2003). *Kriminologija*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.
- (30) Kostić, M., Đorđević, R. (2004). Viktimizacija starih osoba kao pripadnika posebne marginalne grupe, *Temida* 2/2004, Beograd.
- (31) Kovačević-Lepojević, M., Radaković, D. (2008). Služba VDS info i podrška žrtvama: analiza rada u 2007. godini, *Temida* 3/2008, Beograd.
- (32) Lynn Green, J. (2003) Collective Rape: A Cross-National Study of the Incidence and Perpetrators od Mass Political Sexual Violence 1980-2003, *Dissertation*, Columbus: *The Ohio State University*.
- (33) Mayerson, S.E., Taylor, D.A. (1987) The effects of rape myth pornography on women's attitudes and the mediating role of sex role stereotyping, *Sex Roles*, 17(5/6).
- (34) Mršević, Z. (1997). *Incest između mita i stvarnosti – kriminološka studija seksualnog zlostavljanja dece*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (35) Mršević, Z. (2004). Parametri socijalne egzistencije i funkcionisanje lezbejski – lezbejsko telo u procesima društvene interakcije, *Temida* 2/2004, Beograd.
- (36) Nikolić-Ristanović, V. (1984). *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*, Beograd: IRO "Svetozar Marković".
- (37) Nikolić-Ristanović, V. (2012). Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvence na odnos društva prema viktimizaciji, *Temida* 1/2012, Beograd.
- (38) O'Leary, K.D. & Williams, M.C. (2006). Agreement about acts of aggression in marriage, *Journal of Adolescent Health*, 20.
- (39) Petković, N., Đorđević, M., Balos, V. (2010). Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece, *Temida* 4/2010, Beograd.
- (40) Radaković, D. (2010). Žrtve kriminaliteta, sa posebnim osvrtom na žrtve nasilja na radnom mestu i u porodici – analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2009. g., *Temida* 3/2010, Beograd.
- (41) Ramisetty-Mikler, S., Caetano, R. & McGrath, C. (2007). Sexual aggression among White, Black and Hispanic couples in the U.S.: Alcohol use, physical assault and psychological aggression as its correlates, *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 33.
- (42) Rothman, E.F., Exner, D., Baughman, A. (2011). The prevalence of sexual assault against people who identify as Gay, Lesbian or Bisexual in the United States: A systematic review, *Trauma, Violence & Abuse*, 12(2).

- (43) Sahl, D., Reid Keene, J. (2012). The Effects of Age, Authority and Gender on Perceptions of Statutory Rape Offenders, *Journal of Interpersonal Violence*, 27:3701.
- (44) Stojanović, Z. (2009). Krivično pravo – opšti deo, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (45) Tanasković, B., Račeta, M. (2007). Istraživanje seksualnog uzinemiravanja u javnom prevozu u Beogradu, *Temida* 4/2007, Beogradu.
- (46) Tanjević, N. (2010). Krivičnopravna zaštita dece žrtava seksualnog nasilja u Srbiji, *Temida* 4/2010, Beograd.
- (47) Teten Tharp, A. et al. (2013). A Systematic Qualitative Review of Risk and Protective Factors for Sexual Violence Perpetration, *Trauma, Violence & Abuse*, 14:133.
- (48) Ullman, S.E. et al. (2006) The Role of Victim-Offender Relationship in Women's Sexual Assault Experiences, *Journal of Interpersonal Violence*, 21:798.
- (49) Veselinović, N. (2003). Trauma kao tačka susreta seksualnog nasilništva i viktimizacije, *Temida* 3/2003, Beograd.

VICTIMOLOGICAL PREDISPOSITIONS AND FACTORS OF VICTIMIZATION OF VICTIMS OF SEXUAL VIOLENCE

The subject of this paper are victimological aspects of sexual violence. After a short Introduction, and a given presentation of victimological predispositions, focus is placed on the factors of victimization of victims of sexual violence, and it is the central category of this paper. This paper presents a part of research conducted by the author in the period from 2013 - 2015 year, concretely - here are presented data from the criminological researches in recent years carried out in the USA, and which the author of this paper collected during the study visit at Northeastern Illinois University (Chicago, USA) in March 2013 year.

In addition to these data, at the appropriate places the author points out surveys conducted in the Republic of Serbia. The parallel consideration of the data, it should serve as a "trigger" that in some future period to be initiated adequate research in the Republic of Serbia, based on data and specific knowledge from the American criminological literature.

Since no research should not be a goal in itself, but it should lead to an adequate reaction of society in the field of general and special prevention, in the second part of the research, the author reviewed the jurisprudence in the area of sexual violence in the Republic of Serbia, as well as the

*Zbornik IKSI, 2/2015 – N. Vujičić
„Viktimo gene predispozicije i faktori viktimizacije žrtava seksualnog nasilja”,
(str. 199-231)*

reaction of the society to sexual violence. Bearing in mind the limitations in terms of structure and scope of scientific paper, the second part of the research will be presented in the next issue of Journal.

KEY WORDS: *sexual offenses / sexual violence / victimological predispositions / factors of victimizations / victimology*

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, latiničnim pismom, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
3. Tekst bi trebalo da bude maksimalnog obima do 16 strana u slučaju duplog proreda, odnosno 8 strana za line spacing single; font Times New Roman, 11 pt, Latin. Neophodno je da dostavite apstrakt do 100 reči na srpskom i engleskom, ključne reči na oba jezika i spisak referenci na kraju.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNIK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja =
Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research /
glavni i odgovorni urednik Leposava Kron. - God. 1, br. 1(1972)- . -

Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
1972 - (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306